

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ – ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑΣ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΛΙΚΩΝ

Μεταλλεία και Μαντεία στην Αρχαιότητα

Συμβολή στην Ιστορία της Αρχαίας Μεταλλείας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννης Λεονάρδος

Αθήνα, Μάρτιος 2011

Στην Οικογένειά μου
και στην Ξανθή

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα Καθηγήτρια κυρία Κωνσταντίνα Τσαϊμου για την ανάθεση του θέματος και την ιδιαίτερα εποικοδομητική καθοδήγησή της σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής.

Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή του Τομέα Μεταλλουργίας και Τεχνολογίας Υλικών κύριο Γεώργιο Παπαδημητρίου και τον Καθηγητή του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κύριο Ανδρέα Βοσκό, μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους και την έμπρακτη στήριξή τους.

Ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στο Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και ιδιαίτερα στον Γενικό του Γραμματέα κύριο Βασίλειο Πετράκο και την υπεύθυνη εκδόσεων της Εταιρείας κυρία Ηλέκτρα Ανδρεάδη για τη συγκατάθεσή τους να μελετήσω το υπό έκδοση υλικό της Εταιρείας για τα ελάσματα της Δωδώνης.

Ευχαριστώ θερμά την κυρία Μαίρη Λεγάκη, για την παραχώρηση της φωτογραφίας από το προσωπικό αρχείο της, καθώς και την κυρία Εύη Σαραντέα-Μίχα για τις γόνιμες συζητήσεις μαζί της.

Τέλος, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου και στην Ξανθή για τη συμπαράσταση και την υπομονή τους κατά τη διάρκεια της προσπάθειάς μου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

i. Το Θέμα της Διατριβής

Το έναυσμα για τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος δόθηκε από την αναφορά του Κωνσταντίνου Κονοφάγου στην πιθανή επιρροή των μάντεων στις μεταλλευτικές εργασίες στο αρχαίο Λαύριο. Ο αείμνηστος καθηγητής του Ε.Μ. Πολυτεχνείου ξεκίνησε τις πρώτες ανασκαφές του Ιδρύματος στο Λαύριο. Ασχολήθηκε δε επισταμένως με την αρχαία μεταλλευτική παραγωγή της περιοχής.

Στον καθορισμό του θέματος συντέλεσε η ενασχόληση του γράφοντος με τα αρχαία Ελληνικά μαντεία, μέσω του σχετικού προπτυχιακού σεμιναρίου του καθηγητή κυρίου Α. Βοσκού, στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στη συνέχεια του σεμιναρίου αυτού και σε συνεργασία με την καθηγήτρια κυρία Κ.Γ. Τσάϊμου καθορίστηκε το θέμα. Τόσο η επιρροή της μαντείας στην κοινωνία όσο και η αρχαία μεταλλεία αποτελούν σημαντικές προϋποθέσεις για την κατανόηση του αρχαίου Ελληνικού κόσμου.

Το θέμα της μαντείας στην αρχαία Ελλάδα έχει μακρόχρονη ιστορία διερεύνησης αλλά δεν έχει πάψει να θεωρείται ανοικτό για περαιτέρω έρευνα. Σε αυτό συμβάλλει το εύρος των χρήσεων της μαντείας στην αρχαία Ελληνική κοινωνία. Οι ερωτήσεις στις οποίες καλούνταν να απαντήσουν οι μάντιες και τα μαντεία ήταν ποικίλες. Σε αυτές συγκαταλέγονταν κάποιες γενικές, σχετικές με τη λατρεία, αλλά και εκείνες που υπέβαλλαν ορισμένοι επαγγελματίες πριν τη λήψη σημαντικών αποφάσεων. Από την άλλη πλευρά, η ιστορία της αρχαίας μεταλλείας και μεταλλουργίας εστιάζει σε ζητήματα τεχνικής φύσεως. Αυτά συνδέονται με την ανάπτυξη των τεχνικών γνώσεων του ανθρώπου, η οποία επέφερε την εξέλιξη των μεθόδων εξόρυξης και κατεργασίας των μετάλλων.

Δεν έχει μελετηθεί ωστόσο η σημασία του θείου για τους μεταλλευτές και τους μεταλλουργούς. Ας σημειωθεί ότι η θρησκεία –διά της μαντείας– ασκούσε επιρροή σε πολλούς τομείς της αρχαίας Ελληνικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της οικονομίας.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη του ρόλου της μαντείας στους τομείς της αρχαίας μεταλλείας και της μεταλλουργίας. Επιχειρείται πρωτίστως να τεκμηριωθεί η υπόσταση αυτής της σχέσης μέσω των σχετικών αρχαίων μαρτυριών. Χρειάζεται ακόμα να προσδιοριστούν οι περιστάσεις και οι αιτίες που ωθούσαν τους μεταλλευτές και τους μεταλλουργούς να καταφύγουν στα μαντεία και στους μάντιες. Οι τελευταίοι έπρεπε να φαίνονται ικανοί να προβλέπουν ορθά το μέλλον. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα των μεθόδων ή των τεχνασμάτων που μετέρχονταν ώστε να αποφεύγουν τη σφαλερή πρόβλεψη. Η ολοκληρωμένη πραγμάτευση του θέματος προϋποθέτει, τέλος, να διερευνηθεί η συχνότητα καταφυγής στη μαντεία εκ μέρους των μεταλλευτών και των μεταλλουργών.

Για να δοθεί λύση στα παραπάνω ερωτήματα, έγινε αναζήτηση των σχετικών γραπτών πηγών και αρχαιολογικών ευρημάτων. Προέκυψε ότι οι φιλολογικές και οι επιγραφικές μαρτυρίες περιέχουν την αναλυτικότερη πληροφόρηση. Τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας επαληθεύουν και συμπληρώνουν τις πηγές. Επιπροσθέτως, στοιχειώδεις γνώσεις μεταλλουργίας και μεταλλευτικής χρειάζονται για την κατανόηση τόσο του περιεχομένου των πηγών όσο και των αρχαιολογικών δεδομένων. Η πραγμάτευση του θέματος έχει λοιπόν ως αφετηρία τις γραπτές μαρτυρίες, χωρίς ωστόσο να αγνοούνται οι υπόλοιποι ερευνητικοί τομείς που επικεντρώνονται στο ίδιο αντικείμενο.

Οι σχετικές με το θέμα πηγές αναφέρονται στο χρονικό διάστημα από την Εποχή του Χαλκού έως την Κλασική Περίοδο. Το διάστημα αυτό είναι ιδιαίτερα εκτεταμένο και καθορίζεται από την ανακάλυψη των μετάλλων έως την παρακμή των μαντείων. Παρουσιάζεται επομένως η εξέλιξη της σχέσης της μεταλλείας και της μεταλλουργίας με τη μαντεία σε όλες τις φάσεις της.

Μια τέτοια έρευνα έρχεται μοιραία αντιμέτωπη –σε ορισμένες περιπτώσεις– με την αποσπασματικότητα ή ακόμα και την έλλειψη αρχαίων μαρτυριών. Μια ακόμα δυσκολία έγκειται στην ανάμειξη της ιστορικής πραγματικότητας με μυθολογικά στοιχεία, όπως συμβαίνει στις διηγήσεις για την προϊστορική μεταλλουργία ή σε αυτές του Ηροδότου. Οι παραπάνω δυσκολίες δεν είναι ωστόσο απαγορευτικές για τη διερεύνηση και την τεκμηρίωση του θέματος. Επιμέρους ζητήματα λύνονται με την αξιοποίηση παράλληλων πηγών ή αρχαιολογικών πορισμάτων, τα οποία οδηγούν στη διατύπωση συγκεκριμένων παραδοχών.

Τα κεφάλαια της παρούσας εργασίας οργανώθηκαν βάσει του περιεχομένου των άμεσων μαρτυριών. Τα αποσπάσματα των αρχαίων συγγραφέων και των επιγραφών που παραπέμπονται έχουν καταχωρηθεί στο Παράρτημα Πηγών, ταξινομημένα κατά συγγραφέα. Συνοδεύονται μάλιστα από μεταφράσεις του γράφοντος. Με αυτόν τον αναλυτικό τρόπο έκθεσης των πηγών εξυπηρετείται η τεκμηρίωση της έρευνας αλλά και ο άμεσος έλεγχός τους. Αποτελεί δε τη μόνη συλλογή πηγών της αρχαίας Ελληνικής φιλολογίας με επίκεντρο τη σχέση της μεταλλείας και της μεταλλουργίας με τη μαντεία και τη θρησκεία.

Επιδίωξη του γράφοντος είναι η ανάδειξη μιας πτυχής της αρχαίας Ελληνικής παραγωγής που είχε αγνοηθεί από τη σύγχρονη έρευνα. Πέραν από το αυτονόητο ιστορικό ενδιαφέρον, σε κοινωνιολογικό επίπεδο, αξίζει να παρατηρηθεί η «διαμάχη» μεταξύ της τεχνικής και της «θεόσταλτης» γνώσης.

ii. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση

Το θέμα της επιρροής της μαντείας στη μεταλλεία και στη μεταλλουργία δεν έχει μελετηθεί καθόλου, όπως προέκυψε από την εξαντλητική έρευνα της Ελληνικής και της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Ο Κ. Κονοφάγος, στο βιβλίο του *Τὸ Ἀρχαῖο Λαύριο*, εικάζει την επενέργεια της μαντείας κατά τις μεταλλευτικές εργασίες, χωρίς όμως να αναλύει το ζήτημα ούτε να παραπέμπει σε πηγή ή βιβλιογραφία. Η S. Blakely (*Myth, Ritual, and Metallurgy in Ancient Greece and Recent Africa*) αναφέρεται στους Κουρήτες, οι οποίοι ήταν μάντιες και μεταλλουργοί. Δεν ερμηνεύει ειδικά τον συνδυασμό των δυο αυτών ιδιοτήτων ούτε μνημονεύει τις μαντικές ικανότητες των υπόλοιπων δαιμόνων της μεταλλουργίας.

Καθώς δεν υπάρχει βιβλιογραφία που να άπτεται άμεσα του θέματος της παρούσας διατριβής, αναζητήθηκε βιβλιογραφία για τα επιμέρους ζητήματα. Αυτά διαχωρίζονται σε δυο κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν δημοσιεύσεις σχετικές με την ιστορία της αρχαίας μεταλλείας και μεταλλουργίας. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι δημοσιεύσεις για την αρχαία Ελληνική θρησκεία και τη μαντεία.

Οι περισσότερες μελέτες για την αρχαία μεταλλεία και μεταλλουργία, χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, καλύπτουν το διάστημα από την Εποχή του Χαλκού έως τη Ρωμαϊκή Περίοδο. Οι πλέον εμπειριστατωμένες είναι αυτές του R.J. Forbes (*Studies in Ancient Technology*), του P.T. Craddock (*Early Mining and Production*), του R. Shepherd (*Ancient Mining*), του R.F. Tylecote (*The Early History of Metallurgy in Europe*) και της Κ.Γ. Τσάϊμου (*Η Αρχαιογνωσία των Μετάλλων*) με πολλές αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς και πλούσιο υλικό για το αρχαίο Λαύριο. Το θέμα της εξέλιξης των κραμάτων της Εποχής του Χαλκού, σημαντικό για τη μεταλλουργία της περιόδου, αναπτύσσεται σε άρθρο του ο G.D. Papadimitriou ("The Technological Evolution of Copper Alloys in the Aegean during the Prehistoric Period").

Το θέμα της μαντείας εν γένει έχει συγκεντρώσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών. Ο J. Fontenrose (*The Delphic Oracle: Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses*) παραθέτει κατηγοριοποιημένες όλες τις μαρτυρούμενες απαντήσεις των Δελφών. Ο H.W. Parke (*Ελληνικά Μαντεία* σε μετάφραση Α. Βοσκού) παρέχει μια περιεκτική ιστορία της εξέλιξης των αρχαίων Ελληνικών μαντείων. Την πληρέστερη μελέτη για τους μάντιες εξέδωσε σχετικά πρόσφατα ο M.A. Flower (*The Seer in Ancient Greece*). Το έργο του W. Burkert (*Greek Religion: Archaic and Classical*) αποτελεί χρήσιμο οδηγό για την κατανόηση των βασικών λειτουργιών και των αντιλήψεων της αρχαίας Ελληνικής θρησκείας.

Αξίζει επίσης να μνημονευθούν οι παρακάτω δημοσιεύσεις που αποδείχθηκαν χρήσιμες για την επίλυση ορισμένων εξειδικευμένων θεμάτων ανά περίπτωση. Η *Ελληνική Μυθολογία* υπό την εποπτεία του Ι.Θ. Κακριδής, εκτός από τη σύνοψη των μυθολογικών παραδόσεων που αναπτύσσονται στα δυο πρώτα κεφάλαια

της διατριβής, περιέχει ενδελεχή σχολιασμό τους. Αναλυτικά σχόλια για τις ίδιες παραδόσεις, καθώς και για το θέμα της μαντείας, περιέχουν οι τόμοι της *Αρχαίας Κυπριακής Γραμματείας* του Α.Ι. Βοσκού. Ειδικότερα για το δεύτερο κεφάλαιο, ο C. Doumas στο άρθρο του “What did the Argonauts Seek in Colchis?” προβάλλει πειστικά επιχειρήματα για τα αίτια της Αργοναυτικής εκστρατείας, βασισμένα στην αρχαιολογική έρευνα. Τέλος, το βιβλίο της Μ. Σαλλιώρα-Οικονομάκου *Ο Αρχαίος Δήμος του Σουνίου* αποτελεί την πληρέστερη πηγή για τις λατρείες της Λαυρεωτικής και τα σχετικά ανασκαφικά ευρήματα.

Εκτός από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, η αξιολόγηση των αρχαίων μαρτυριών αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Οι επιγραφικές μαρτυρίες, καθότι πρωτότυπα κείμενα που υποβάλλονταν σε κάποιο ιερό ή εκδίδονταν από κάποιο πολιτικό όργανο, θεωρούνται ιστορικά τεκμήρια. Τα έργα, όμως, των αρχαίων συγγραφέων διέπονται από το υποκειμενικό στοιχείο. Τα ιστορούμενα γεγονότα δεν παρουσιάζονται λεπτομερώς ή δεν ερμηνεύονται πάντα ορθολογικά. Αποτελούν όμως ιστορικές μαρτυρίες για δυο σημαντικούς λόγους: πρώτον, οι συγγραφείς τους απείχαν χρονικά από ιστορούμενα γεγονότα πολύ λιγότερο από όσο η σύγχρονη έρευνα και, δεύτερον, η συγγραφή τους, ως επί το πλείστον, στηρίχθηκε σε ακόμα παλαιότερα τεκμήρια, μαρτυρίες ή παραδόσεις, που δεν επιβίωσαν μέχρι σήμερα.

Μεταξύ των πιο αξιόπιστων πηγών συγκαταλέγονται τα έργα του Ξενοφώντα, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς –συχνά ως αυτόπτης μάρτυρας– τις πρακτικές των μάντεων της Κλασικής Περιόδου. Την αξιοποίηση των μάντεων στη μεταλλευτική παραγωγή επιβεβαιώνει ο Πλούταρχος, αναφερόμενος στον Αθηναίο στρατηγό Νικία. Η ίδια επιβεβαίωση έρχεται έμμεσα από τους *Όρνιας* του Αριστοφάνη. Ο Ηρόδοτος αποτελεί μian ιδιάζουσα περίπτωση, καθώς το έργο του περιέχει πλούσιο υλικό για την παρούσα μελέτη. Δεν μπορεί να ενταχθεί όμως ούτε στους αμιγώς ιστορικούς ούτε στους μυθογράφους. Αν και η σύγχρονη έρευνα έχει επαληθεύσει την εγκυρότητα των διηγούμενων γεγονότων, λείπει συχνά η ορθολογική ερμηνεία και η λεπτομερής ανασκόπηση.

Αξιοπρόσεκτο είναι και το ζήτημα της ιστορικότητας των μύθων. Ο Στράβωνας έχει μελετήσει εξαντλητικά τις παραδόσεις για τους δαίμονες της μεταλλουργίας, αξιολογώντας ταυτόχρονα τις πηγές του. Τα συμπεράσματά του, παρότι επιγραμματικά, παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Αμιγώς μυθολογικές πηγές θεωρούνται τα έργα του Ομήρου, του Απολλωνίου του Ροδίου αλλά και του Ψευδο-Απολλοδώρου. Υπογραμμίζεται ότι η σύγχρονη έρευνα δέχεται τον ιστορικό πυρήνα των μυθολογικών παραδόσεων.

Γίνεται σαφές ότι το θέμα της επιρροής της μαντείας στη μεταλλεία και τη μεταλλουργία είναι αρκετά σύνθετο. Η πραγμάτευσή του μπορεί να στηριχτεί αρχικά στις όχι πολυάριθμες αλλά σημαντικές μαρτυρίες. Σε δεύτερο στάδιο, κρίνεται απαραίτητη η εμβάθυνση σε πολλά επιμέρους ζητήματα και παράλληλες πηγές. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να δοθεί, όσο το δυνατόν εναργέστερα, η εικόνα μιας πτυχής της θρησκευτικής ζωής στην αρχαία Ελλάδα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μαντεία στην αρχαία Ελλάδα άσκησε έντονη επιρροή σε ποικίλες πτυχές της θρησκευτικής, κοινωνικής αλλά και οικονομικής ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο διερευνάται η επίδραση των μάντεων και των μαντείων στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου, από το στάδιο της εξόρυξης του μεταλλεύματος έως αυτό της εμπορικής προώθησης των προϊόντων των μεταλλοτεχνιτών.

Η έρευνα στηρίζεται στις σχετικές μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων, οι οποίες επιβεβαιώνονται ως επί το πλείστον και από αρχαιολογικά ευρήματα. Τα γεγονότα στα οποία αυτές αναφέρονται είναι ταξινομημένα βάσει της χρονολογικής σειράς τους αλλά και του θέματός τους. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η επιρροή της μαντείας κατά την Εποχή του Χαλκού, οπότε ανακαλύφθηκαν τα μέταλλα και ξεκίνησε η επεξεργασία τους. Οι μυθολογικές παραδόσεις για τις θεότητες της μεταλλουργίας περιέχουν συγκαλυμμένες πληροφορίες για την οργάνωση των πρώτων μεταλλουργών, τη θρησκευτική δομή των ομοτεχνιών τους αλλά και την άσκηση της μαντείας. Στο τέλος της Εποχής του Χαλκού σημειώθηκαν οι εκστρατείες και οι αποικισμοί των Μυκηναίων από τη μητροπολιτική Ελλάδα προς διάφορες περιοχές της Μεσογείου, όπως η Αργοναυτική και η Τρωική Εκστρατεία, οι αποικισμοί της Κύπρου και της Μιλήτου. Η σχέση αυτών των ανακατατάξεων με τα μέταλλα και η συμβολή της μαντείας είναι το αντικείμενο του δεύτερου κεφαλαίου. Το επόμενο κεφάλαιο αναφέρεται στη σχέση των μαντείων και των μάντεων με τη μεταλλεία κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική Περίοδο. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις σχετικές φιλολογικές και αρχαιολογικές ενδείξεις από το Λαύριο, στα μολύβδινα ελάσματα από το μαντείο της Δωδώνης, καθώς και στην μαρτυρία του Ηροδότου για την προσφυγή των Σιφνίων στους Δελφούς, που συνδεόταν με την παραγωγή τους σε χρυσό και άργυρο. Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται η σχέση της μαντείας με τη μεταλλουργία κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική Περίοδο μέσα από τα ελάσματα της Δωδώνης και τη διήγηση του Ηροδότου για χρησμό των Δελφών που παρέπεμπε σε ένα σιδηρουργείο.

Ως προς τη διάρθρωση του υλικού, επιχειρείται η διαστρωμάτωση των παρεχόμενων πληροφοριών. Στο κείμενο αναπτύσσεται το αντικείμενο της έρευνας, ενώ οι υποσημειώσεις είναι αναλυτικές για λόγους ολοκληρωμένης τεκμηρίωσης και χρηστικότητας. Οι άμεσες μαρτυρίες παρατίθενται στο κομμάτι των υποσημειώσεων, ενώ οι παράλληλες μαρτυρίες τίθενται ως αναφορές. Το σύνολο των χρησιμοποιούμενων πηγών, στο πρωτότυπο και σε μετάφραση του γράφοντος, συγκεντρώνεται στο Παράρτημα.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την έρευνα είναι ότι η μαντεία επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή μετάλλων έχοντας ρόλο υποστηρικτικό. Παρείχε δηλαδή το αίσθημα ασφάλειας στους ανθρώπους μέσω της θεϊκής εύνοιας ώστε να προχωρήσουν σε δύσκολα εγχειρήματα, χωρίς το ρίσκο να λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας.

ABSTRACT

English title: *Mining and Divination in Antiquity: Contribution to the History of Ancient Mining.*

Divination strongly influenced various aspects of religious, social and economic life of ancient Greece. In this framework, the involvement of oracles and seers in metal production is examined, from the stage of mining until the promotion of metalworkers' final products.

The research takes under consideration the relevant sources of ancient Greek writers, which, in most cases, are approved by archaeological finds. The facts which these testimonies refer to are arranged in chronological order and according to their subject. The first chapter discusses the role of divination in the Bronze Age, when man discovered metals and metal processing. Mythological traditions about the deities of metallurgy contain implications of the prehistoric metallurgists' forming professional associations under the aegis of religion, where they also exercised divination. The end of the Bronze Age was the era of Mycenaean expeditions and colonization from the Greek mainland to several destinations in the Mediterranean region. The Argonauts' Expedition, the Trojan War as well as the colonization of Cyprus and Miletus are the most typical examples. The relation of those historical events to metals trade and the role that divination played is the topic of the second chapter. The next chapter is dedicated to the influence of oracles and seers in mining production of the Archaic and Classical Period. It is shed light on the relevant philological and archaeological evidences from Laurion, on the lead tablets from the oracle of Dodona and on the testimony of Herodotus about the Siphnians' refuge to Delphi about the production in gold and silver of their island. The last chapter is about metallurgy and the role of divination during the Archaic and Classical Period, according to the Dodona lead tablets and the Herodotus' narration for an oracle from Delphi referring to a smithy.

Concerning the structure of the dissertation, it is divided into two levels: the body text as well as the footnotes. The first level serves the purposes of the analysis of the main subject, whereas the second contains in detail references to particular subjects as supportive documentation. The ancient sources exactly on the subject of the dissertation are quoted in the footnotes. Secondary but useful extracts of ancient writers and inscriptions are cited in the footnotes. All the sources are collected in the Appendix and translated by the writer.

To sum up, a general conclusion that can be inferred from the present research is that divination had an effect on ancient metal production. Its role was supportive, as the diviner could guarantee god's protection to risky business, which could give the sense of eliminating the risks of each stage of production.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	i
i. Το Θέμα της Διατριβής	i
ii. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση	iii
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	v
ABSTRACT	vi
ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	x
1. Η ΜΑΝΤΕΙΑ	1
1.1. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΜΑΝΤΕΙΑΣ	1
1.1.1. Η Μαντική	2
1.1.2. Τα Μαντεία	3
1.1.3. Οι Μάντεις	4
1.1.4. Τα Περιθώρια Χειραγώγησης της Μαντείας	6
2. ΟΙ ΠΡΩΙΜΟΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ	8
2.1. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ ΣΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ	8
2.2. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑΣ	10
2.2.1. Οι Μυθικοί Μεταλλουργοί ως Μάντεις	11
2.2.2. Οι Ομοτεχνίες των Πρώτων Μεταλλουργών και η Μαντεία	14
2.2.3. Η Ερμηνεία του Στράβωνα για τους Μεταλλουργούς-Μάντεις	21
2.2.4. Οι Χρήσεις της Μαντείας των Πρώτων Μεταλλουργών	23
2.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	26
3. Η ΜΑΝΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ	28
3.1. Ο ΑΡΓΟΝΑΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΡΩΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ	29
3.1.1. Οι Μυθολογικές Παραδόσεις	29
3.1.2. Η Σχέση των Μύθων με τη Μεταλλουργία	31
3.1.3. Η Συμβολή της Μαντείας	34
3.2. ΟΙ ΧΡΗΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ	37
3.3. Ο ΧΡΗΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΜΙΛΗΤΟΥ	39
3.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	41
4. Η ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ	42
4.1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΑΝΤΕΩΝ	43
4.1.1. Οι Πηγές	43

4.1.2.	Ενδείξεις για τη Χρήση της Μαντείας στη Μεταλλεία	44
4.1.3.	Η Χρησιμότητα των Μάντεων στη Μεταλλεία	49
4.1.4.	Τρόποι για την Επίτευξη Ορθής Πρόβλεψης	53
4.2.	ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ	56
4.2.1.	Οι Χρησμοί του Μαντείου των Δελφών	56
4.2.2.	Οι Λόγοι Προσφυγής των Σιφνίων στους Δελφούς	58
4.2.3.	Η Περίπτωση του Κροίσου και η Ανάθεση των Σιφνίων	60
4.3.	ΤΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ	63
4.3.1.	Τα Πλεονεκτήματα των Μάντεων έναντι των Μαντείων	64
4.3.2.	Η Άσκηση της Μαντείας σε Μεταλλευτικά Κέντρα εκτός Λαυρίου	66
4.3.3.	Η Μεταλλεία και η Μαντεία σε άλλους Πολιτισμούς	68
4.4.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	70
5.	Η ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ	71
5.1.	Ο ΧΡΗΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΕΙΟ ΣΤΗΝ ΤΕΓΕΑ	73
5.1.1.	Η Μαρτυρία του Ηροδότου	73
5.1.2.	Το Ιστορικό Πλαίσιο	73
5.1.3.	Ο Χρησμός των Δελφών και η Μεταλλουργία	75
5.2.	ΤΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΝΤΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ	79
5.3.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	81
6.	ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	83
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	85
	ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	96
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	98
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ	112
i.	Βραχυγραφίες Αρχαίων Συγγραφέων	112
ii.	Σύμβολα (Sigla)	114
iii.	Πηγές	115
	Επιγραφές	115
	Παπυρικά κείμενα	119
	Αθανάσιος	119
	Αθήναιος	120
	Αΐσωπος	120
	Αισχύλος	120
	Απολλώνιος Ρόδιος	121
	Αριστοφάνης	124
	Αρποκρατίων	126
	Διόδωρος Σικελιώτης	126

Ἑλλάνικος Μυτιληναῖος	130
Εὐριπίδης	130
Εὐσέβιος	132
Ἡρόδοτος	132
Ἡρωδιανός	138
Ἡσίοδος	138
Θεόφραστος	138
Θουκυδίδης	139
Ἴπποκράτης	140
Καλλίμαχος	140
Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς	141
Λυκόφρων	141
Ξενοφῶν	142
Ὅμηρος	144
Παυσανίας	147
Πίνδαρος	150
Πλάτων	151
Πλούταρχος	152
Πολυδεύκης	153
Σοῦδα	154
Σοφοκλῆς	155
Στέφανος Βυζάντιος	156
Στοβαῖος	156
Στράβων	156
Φιλόστρατος	162
Ψευδο-Ἀπολλόδωρος	163
Ἀρχαία Σχόλια	164
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	165
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	166

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1.** Ένας μάντης εξετάζει τα εντόσθια ενός αρνιού, για να ερμηνεύσει τα θεόσταλτα σημεία. Ερυθρόμορφος σκύφος, 490-480 π.Χ. (Βαρσοβία, National Museum). 98
- Εικόνα 2.** Θραύσμα βιοιωτικού μελανόμορφου σκύφου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από το Καβείριο της Θήβας. Από δεξιά διακρίνεται ο Κάβειρος και ο Παις (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). 98
- Εικόνα 3.** Οι τόποι δραστηριοποίησης των δαιμόνων της μεταλλουργίας (Ελληνική Μυθολογία). 99
- Εικόνα 4.** Ο Θεός του Ταλάντου του 13^{ου}-11^{ου} αιώνα π.Χ. από την Έγκωμη της Κύπρου (Λευκωσία, Κυπριακό Αρχαιολογικό Μουσείο). 100
- Εικόνα 5.** Κυπριακό ειδώλιο γυναικείας θεότητας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, άγνωστης προέλευσης (Οξφόρδη, Ashmolean Museum). 100
- Εικόνα 6.** Η σκηνή της αρπαγής του χρυσόμαλλου δέρατος. Ερυθρόμορφος κρατήρας του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Νάπολη, Museo Nazionale Archeologico). 100
- Εικόνα 7.** Ερυθρόμορφος κρατήρας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Εικονίζεται ο Ιάσοντας που αρπάζει το χρυσόμαλλο δέρας. Στο κέντρο της παράστασης βρίσκεται η θεά Αθηνά και δεξιά ο Αιήτης ή κάποιος Αργοναύτης (Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum). 101
- Εικόνα 8.** Αναπαράσταση της χρήσης του ρείθρου-φάτνης. Το ξύλινο ρείθρο είναι καλυμμένο με τριχωτό δέρμα ζώου (Κ.Γ. Τσάϊμου). 101
- Εικόνα 9.** Θραύσμα από μπρούτζινο αναθηματικό στατήρα του 1200-1150 π.Χ. από την Κύπρο. Εικονίζεται ανδρική μορφή να μεταφέρει ένα τάλαντο (Οντάριο, Royal Ontario Museum, The A.G. Leventis Foundation Gallery of Ancient Cyprus). 102
- Εικόνα 10.** Μπούτζινο στατήρας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από το Κούριον. Εικονίζεται ανδρική μορφή να μεταφέρει ένα τάλαντο (Λονδίνο, British Museum). 102
- Εικόνα 11.** Χάρτης με τους σταθμούς της Αργούς και τα πιθανώς γνωστά κοιτάσματα κατά τον 14^ο αιώνα π.Χ. (Ελληνική Μυθολογία). 103
- Εικόνα 12.** Χάρτης με τις πορείες της Τρωικής Εκστρατείας, των αποικιστών της Κύπρου κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ. και της Μιλήτου κατά τον 11^ο αιώνα π.Χ. (Ελληνική Μυθολογία). 104
- Εικόνα 13.** Αρχαία στοά στο μεταλλείο "Ασκληπιακό", η οποία σταμάτησε απότομα (Κ. Κονοφάγος). 105
- Εικόνα 14.** Δίκτυο στοών σε αρχαίο μεταλλείο της Λαυρεωτικής (Κ. Κονοφάγος). 105

- Εικόνα 15.** Στοά στο "Ασκληπιακό", με εμφανή τη μικρή διατομή της (Κ. Κονοφάγος). 106
- Εικόνα 16.** Αρχαίο φρέαρ στη Λαυρεωτική (Κ. Κονοφάγος). 106
- Εικόνα 17.** Χάρτης των μεταλλείων και των εργαστηρίων τήξης μεταλλεύματος στη Σίφνο (G.A. Wagner). 107
- Εικόνα 18.** Μολύβδινο έλασμα από το μαντείο της Δωδώνης του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Τέτοια ελάσματα χρησιμοποιούσαν οι αιτητές του μαντείου, για να υποβάλουν την ερώτησή τους προς αυτό (Χρ. Σούλη – Α. Βλαχοπούλου – Κ. Γραβάνη). 108
- Εικόνα 19.** Απεικόνιση μεταλλουργικής καμίνου σφυρηλατήσεως συντήγματος σε μελανόμορφη οινοχόη του 510-500 π.Χ. (Λονδίνο, Museum of London). 108
- Εικόνα 20.** Ο σιδηρουργός σφυρηλατεί ένα κομμάτι μετάλλου που κρατά ο βοηθός του πάνω στο αμόνι. Δύο πελάτες παρακολουθούν και σχολιάζουν τις εργασίες. Στον τοίχο του εργαστηρίου κρέμονται διάφορα εργαλεία και τα έργα του τεχνίτη. Αττικός, μελανόμορφος αμφορέας του 510-500 π.Χ. (Βοστόνη, Museum of Fine Arts). 109
- Εικόνα 21.** Η συμπλήρωση της παράστασης του παραπάνω αμφορέα, κατά Κ. Κονοφάγο και Γ. Παπαδημητρίου. Φαίνεται στο αριστερό κομμάτι η κάμιμος ενανθράκωσης του σιδήρου. 109
- Εικόνα 22.** Σύγχρονο σιδηρουργείο στην Υεμένη. Παρόμοια εικόνα είχαν και τα σιδηρουργεία της αρχαίας Ελλάδας (Μ. Λεγάκη). 110
- Εικόνα 23.** Σύγχρονη κατασκευή καμίνου σφυρηλασίας συντήγματος (www.warehamforge.ca). 110
- Εικόνα 24.** Παράσταση μεταλλουργικής καμίνου τήξης κρατερώματος. Ερυθρόμορφη κύλικα του 480 π.Χ. (Βερολίνο, Staatliche Museum). 111
- Γράφημα 1.** Το πλήθος των αναφορών στα μεγάλα Ελληνικά μαντεία, βάσει των φιλολογικών πηγών. 111

1. Η ΜΑΝΤΕΙΑ

1.1. ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΜΑΝΤΕΙΑΣ

Στις αρχαίες Ελληνικές κοινωνίες η μαντεία αποτελούσε κομμάτι της καθημερινότητας τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου βίου¹. Η ανάγκη της επιβολής ενός κώδικα ηθικών αξιών, βάσει της αρχαίας Ελληνικής θρησκείας, ήταν δεδομένη, για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Ελλείψει όμως ιερού βιβλίου ή κανόνων, η ηθική επικύρωση των ανθρώπινων επιλογών προϋπέθετε τη συγκατάθεση του θεού. Με αυτόν ο άνθρωπος επικοινωνούσε μόνο μέσω της μαντείας². Αυτή λειτουργούσε ως το μέσο που γεφύρωνε το χάσμα της γνώσης μεταξύ θεών και θνητών προς όφελος των δεύτερων. Η αποδοχή της εδραζόταν στην καθεστηκία αντίληψη ότι οι θεοί, των οποίων οι βουλές επηρέαζαν τον κόσμο, έρχονταν σε επαφή με τους ανθρώπους³.

Η μαντεία εύρισκε εφαρμογή σε περιστάσεις κατά τις οποίες απαιτείτο η πρόβλεψη του μέλλοντος, η ερμηνεία του παρόντος, η καθοδήγηση των ανθρώπινων πράξεων και η αποκάλυψη στον άνθρωπο όσων ήταν υπεράνω των αισθήσεων και των γνώσεών του⁴. Σε επόμενο στάδιο, τα μαντεία και οι μάντιες δεν προσέφεραν μόνο ηθική επικύρωση των ανθρώπινων επιλογών αλλά και καθοδήγηση προς τον πλέον συμφέροντα τρόπο δράσης. Παρείχαν ουσιαστικά στον άνθρωπο το αίσθημα της ασφάλειας λόγω της βεβαιότητας ότι η υποκείμενη πράξη συμφωνούσε με τη βούληση των υπερφυσικών δυνάμεων. Με αυτόν τον τρόπο η ευθύνη μιας απόφασης μετατίθετο ουσιαστικά από τον άνθρωπο στον θεό⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της συμβολής της μαντείας στη λήψη αποφάσεων είναι η μαρτυρία του Ξενοφώντα στην *Κύρου ανάβασις*. Ο ιστορικός περιγράφει το στάδιο κατά το οποίο ο ίδιος βρίσκεται στο δίλημμα αν πρέπει να αναλάβει τη διοίκηση των Ελληνικών στρατευμάτων που συμμετείχαν στην εκστρατεία του

---

¹ Οι επιστήμες της εποχής αδυνατούσαν να ερμηνεύσουν πολλά φαινόμενα που σήμερα είναι απολύτως κατανοητά ή να δώσουν λύσεις σε πολλά προβλήματα. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι αρχαίες κοινωνίες κατέφευγαν στη μαντεία. Το φαινόμενο αυτό δεν σχετιζόταν επομένως με δεισιδαιμονία, αλλά αποτελούσε μια κοινωνική ανάγκη. Ακόμα και στη σύγχρονη εποχή, όμως, συναντώνται κάποια είδη μαντείας, όπως για παράδειγμα η χαρτομαντεία, η χειρομαντεία, η αστρολογία, τα μέντιουμ και η ραβδοσκοπία. Για τον λόγο αυτόν η ευρεία απήχηση της μαντείας κατά την αρχαιότητα δεν θα πρέπει να ξενίζει τον σύγχρονο άνθρωπο.

² Βλ. Sourvinou-Inswood (2000) 17-23, Bedeman (2001) 82-3.

³ Ἡροδ. 6.27: *φιλέει δέ κως (sc. ὁ θεός) προσημαίνειν, εὐτ' ἂν μέλλη μεγάλα κακὰ ἢ πόλι ἢ ἔθνεϊ ἔσεσθαι*. Αρέσκεται (ο θεός) στο να προσημαίνει, όταν μεγάλες συμφορές πρόκειται να έρθουν ή στην πόλη ή στον λαό.

Βλ. Nissinen (2000) 110, Flower (2008) 72.

⁴ Για παραδείγματα των λειτουργιών της μαντείας βλ. αντίστοιχα Ἡροδ. 1.55, Σοφ. *Οιδ. Τύρ.* 69-98, Θουκ. 1.118 και Πλάτ. *Απολ.* 21a.

⁵ Βλ. Park (1963) 196, Morgan (1990) 153-5 και Jørgen (2002) 174-6.

Κύρου. Η απάντηση δίνεται αφού θυσιάζει στον Δία, όπως του είχε υποδείξει το μαντείο των Δελφών. Εξετάζοντας τα σημάδια από τα σφάγια καταλαβαίνει ότι δεν πρέπει να διεκδικήσει τη διοίκηση ούτε να την αποδεχτεί, εάν του προσφερθεί⁶. Η ευκολία με την οποία το στράτευμα δέχεται τελικά την απόφασή του είναι ενδεικτική της αποδοχής της μαντείας. Σημειωτέον μάλιστα ότι η απόφαση του Ξενοφώντα δεν στηρίζεται σε λογικά επιχειρήματα, παρά μόνο στα θεϊκά σημάδια από τη θυσία⁷.

Η μαντεία αποδείχτηκε ένα χρήσιμο εργαλείο για τη λήψη σοβαρών αποφάσεων σε όλους τους τομείς της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής. Οι γνώμες των μαντείων και πολλών μάντεων θεωρούνταν σοφές και αναμφισβήτητες, διότι υπαγορεύονταν από τον θεό. Η επίκληση ενός χρησμού διασφάλιζε την αποδοχή μιας απόφασης από την κοινωνία, όπως στην περίπτωση του Ξενοφώντα. Με αυτόν τον τρόπο αποτρέπονταν συχνά οι κοινωνικές αναταραχές. Ο δε ιδιώτης, θεωρώντας την απόφαση του μαντείου ή του μάντη ως την πλέον συμφέρουσα, μπορούσε να προχωρήσει στην υλοποίησή της χωρίς επιφυλάξεις.

1.1.1. Η Μαντική

Η μαντική ήταν η τέχνη βάσει της οποίας οι άνθρωποι ερμήνευαν τα σημάδια της βούλησης των θεών ή επικοινωνούσαν με αυτούς⁸. Στην αρχαία Ελλάδα η μαντική προσέλαβε περισσότερο τον χαρακτήρα πρακτικής τέχνης, παρά συστηματοποιημένης γνώσης *οίωνων* και *σημείων*. Δεν είναι επιβεβαιωμένη η συγγραφή σχετικών εγχειριδίων, όπως συνέβαινε αντιθέτως στη Μεσοποταμία⁹. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν αναπτύξει πρακτικές γνώσεις ερμηνείας των *σημείων* στηριζόμενες στην προφορική παράδοση¹⁰. Οι μάντεις στην Ελλάδα θα ενεργούσαν συνήθως βάσει της αντίληψής τους για τις συνθήκες του προβλήματος περί του οποίου καλούνταν να αποφανθούν. Ορισμένες από τις βασικές αρχές της μαντικής ήταν ευρύτερα διαδεδομένες ακόμα και εκτός του κύκλου των άμεσα σχετιζομένων. Στην *Κύρου ανάβασιν* ο Ξενοφών τονίζει χαρακτηριστικά ότι τα σημάδια που του στάλθηκαν ήταν τόσο ξεκάθαρα ώστε και ένας απλός άνθρωπος θα ήταν σε θέση να τα αναγνωρίσει¹¹.

Οι μέθοδοι που μετέρχονταν οι μάντεις για την πρόρρηση του μέλλοντος διαιρούνταν σε δυο βασικές κατηγορίες, με γνώμονα τη χρήση ή μη *σημείων*. Η πρώτη ήταν η έντεχνη μαντική¹², η οποία στηριζόταν στην παρατήρηση των

---

⁶ Βλ. Ξεν. *Κύρ. ανάβ.* 6.1.21-4.

⁷ Βλ. *ό.π.* 6.1.31-2.

⁸ Πρβλ. Πλουτ. *Περί του ΈΙ του Έν Δελφ.* 387a-b.

⁹ Σχετικά με το επίπεδο των γνώσεων περί μαντικής στη Μεσοποταμία βλ. Bottéro (1992) 125-37 και Rochberg (2004) 1-43, 287-99.

¹⁰ Βλ. Flower (2008) 52, 188.

¹¹ Βλ. *ανωτ.* σημ. 7.

¹² Τα πιο αντιπροσωπευτικά είδη έντεχνης μαντικής ήταν τα εξής: α) η *οίανσκοπία*, βασισμένη στην κατεύθυνση της πτήσης των πουλιών, στην ταχύτητά τους, και στις κραυγές τους, που αποτελούσαν ενδείξεις της θείας βούλησης, β) οι *Διοσημείαι*, δηλαδή

θεόσταλτων συμβόλων που εξέφραζαν τη θεία βούληση, δηλαδή των *σημείων*¹³. Στη δεύτερη, την εμπνευσμένη μαντική, ο θεός φανέρωνε τη βούλησή του απευθείας στον μάντη, ο οποίος έχει φτάσει σε κατάσταση ιερής μανίας, δηλαδή *ἐνθουσιασμοῦ*¹⁴. Από αυτές τις δυο κατηγορίες η πρώτη παρουσίαζε μεγαλύτερη ποικιλία μεθόδων και απλούστερες διαδικασίες. Ο μάντης είχε τη δυνατότητα λοιπόν να ερμηνεύσει ένα θεόσταλτο σημάδι οπουδήποτε και υπό οιοσδήποτε περιστάσεις, καθιστώντας την τέχνη του ικανή να δώσει άμεσα απαντήσεις. Παρά ταύτα, οι απαντήσεις αυτές ικανοποιούσαν συνήθως ερωτήματα διαζευκτικού τύπου, επιδοκιμάζοντας ή αποδοκιμάζοντας απλά έναν τρόπο δράσης. Η εμπνευσμένη μαντική προϋπέθετε τις ειδικές συνθήκες που θα επέτρεπαν στον μάντη να φτάσει στο στάδιο της ιερής μανίας, ώστε να επιτευχθεί η επικοινωνία του με τον θεό. Για τον λόγο αυτόν ο συγκεκριμένος τύπος μαντικής εξασκείτο συνήθως σε μαντεία, τα οποία θεωρούνταν κατοικία του ίδιου του θεού.

1.1.2. Τα Μαντεία

Σε πολλά από τα μεγάλα ιερά της αρχαιότητας λειτουργούσαν μαντεία, δηλαδή ειδικοί χώροι όπου συντελείτο η διαδικασία της χρησμοδοσίας. Ένας ιδιώτης ή ο αντιπρόσωπος ενός κράτους, δηλαδή ένας αιτητής, μπορούσε να ζητήσει χρησμό για κάποιο θέμα από μια ιέρεια με προφητικές ικανότητες. Τα σημαντικότερα Ελληνικά μαντεία ήταν αυτό του Πυθίου Απόλλωνα στους Δελφούς και του Δία στη Δωδώνη, το οποίο θεωρείται ως το αρχαιότερο¹⁵. Μικρότερα μαντεία τοπικού χαρακτήρα ήταν αυτά του Απόλλωνα στη Δήλο, στη Βοιωτία, στη Θήβα, στην Κλάρο, στα Δίδυμα της Μικράς Ασίας, καθώς και το Αμφιαράειο στον Ωρωπό¹⁶. Η συντριπτική πλειοψηφία των αρχαίων πηγών αναφέρεται ωστόσο στους Δελφούς¹⁷. Διασώζονται έτσι τόσο χρησμοί όσο και πληροφορίες για τη

τα σημάδια που έστελνε ο Δίας μέσω βροντών, αστραπών, κεραυνών ή εκλείψεων ως δείγματα καλής ή κακής τύχης, επιδοκμασίας ή αποδοκμασίας των ανθρώπινων ενεργειών, γ) η κληρομαντεία, κατά την οποία χρησιμοποιούνταν ζάρια, χαλίκια ή καρποί, συνήθως διαφορετικού χρώματος, όταν χρειαζόταν ο μάντης να επιλέξει μεταξύ διαφόρων ενδεχομένων, δ) η σπλαγχοσκοπία, η οποία απαιτούσε την εξέταση των σπλάχνων των θυσιασμένων ζώων (Εικόνα 1), ιδιαίτερα των λοβών του ήπατος, από όπου και προέκυψε η ήπατοσκοπία, ε) η όνειρομαντεία, δηλαδή η ερμηνεία των ονείρων και στ) η έμπυρομαντεία, η εξέταση του τρόπου που καίγονταν τα σφάγια, των σχημάτων του καπνού ή των αποχρώσεων της φλόγας. Βλ. Bouché-Leclercq (1975) 111-2 και Καραδημητρίου (2003) 39-50, όπου συγκεντρώνει τα είδη της έντεχνης μαντικής.

¹³ Πρβλ. το ακόλουθο απόσπασμα του Ηρακλείτου, σωζόμενο στο έργο του Πλουτ. *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμ. νῦν τὴν Πυθ. 404d: ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει*. Ο βασιλιάς στον οποίον ανήκει το μαντείο στους Δελφούς ούτε φανερώνει ούτε αποκρύπτει, παρά στέλνει σημάδια.

¹⁴ Βλ. Parke (2000⁴) 61-9, Καραδημητρίου (2003) 30, 56.

¹⁵ Βλ. κατωτ. σημ. 158.

¹⁶ Βλ. Parke (2000⁴) 114-7.

¹⁷ Ενδεικτικό είναι το πλήθος των αναφορών σε κάθε μαντείο βάσει αναζήτησης με το πρόγραμμα *Thesaurus Linguae Graecae* 5.0. Οι Δελφοί συγκεντρώνουν το 81% των αναφορών (Γράφημα 1).

λειτουργία τους, ενώ για τα υπόλοιπα μαντεία η πληροφόρηση είναι αποσπασματική.

Οι χρησμοί των μαντείων αφορούσαν τόσο ιδιωτικές όσο και δημόσιες υποθέσεις τοπικού ή ευρύτερου χαρακτήρα¹⁸. Για τη μεθοδικότερη μελέτη τους, οι σωζόμενοι χρησμοί της αρχαίας Ελληνικής γραμματείας εντάσσονται σε ορισμένες κατηγορίες. Αν εκδόθηκαν πριν το γεγονός το οποίο προφητεύουν, χαρακτηρίζονται ως *ante eventum*, ενώ σε αντίθετη περίπτωση *post eventum*. Με κριτήριο τη γνησιότητά τους χωρίζονται σε α) ιστορικούς, δηλαδή χρησμούς των οποίων η έκδοση από ένα μαντείο είναι ιστορικά επιβεβαιωμένη από διαφορετικές πηγές, β) ημι-ιστορικούς (*quasi-historical*), των οποίων η γνησιότητα είναι αμφίβολη, καθώς δεν γίνεται να αποδειχθεί από παράλληλες πηγές, γ) μυθικούς, οι οποίοι εντάσσονται σε μυθολογικές διηγήσεις, και δ) πλαστούς, δηλαδή χρησμούς που δεν αποτελούν προϊόντα χρησιμοδοσίας αλλά λογοτεχνικής έμπνευσης κάποιου αρχαίου συγγραφέα¹⁹.

Η λειτουργία των πρώτων μαντείων στον Ελληνικό χώρο επιβεβαιώνεται από τα τέλη της Εποχής του Χαλκού²⁰. Η ακμή τους ήρθε μερικούς αιώνες αργότερα, στα Αρχαϊκά και Κλασικά χρόνια. Κατά την Ελληνιστική Περίοδο τα Ελληνικά μαντεία έπεσαν σε παρακμή. Ο θεσμός των πόλεων-κρατών, στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούσαν, αντικαταστάθηκε από τα αχανή Ελληνιστικά βασίλεια, των οποίων η πολιτική δομή δεν ευνοούσε τα μαντεία. Οι ίδιοι οι βασιλείς έπαψαν να προσφεύγουν σε αυτά. Τεκμήριο της αλλαγής αυτής αποτελεί η απουσία ουσιαστικών μαρτυριών για την πολιτική δράση τους κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο²¹.

1.1.3. Οι Μάντιες

Ο όρος *μάντις* αναφέρεται σε όλους τους εξειδικευμένους επαγγελματίες οι οποίοι προφήτευαν επί αμοιβή και αυτόνομα από τα μαντεία της εποχής τους²². Μετέρχονταν συνήθως έντεχνης μαντικής και οι αποφάνσεις τους εκφράζονταν σε απλό λόγο, χωρίς να συνθέτουν χρησμούς, όπως τα μαντεία. Πιο περίπλοκη είναι ωστόσο η περίπτωση των *χρησμολόγων*. Το έργο τους συνίστατο τόσο στη χρησιμοδοσία όσο και στη συλλογή έμμετρων χρησμών προς εμπορική εκμετάλλευση²³.

---

¹⁸ Γενικά για τα θέματα των χρησμών και τον πολιτικό ρόλο των μαντείων βλ. Parke – Wormell 1.141-201, Price (1985) 141-54 και Parke (2000*) 70-5.

¹⁹ Για την κατηγοριοποίηση των χρησμών βλ. Fontenrose (1978) 7-10.

²⁰ Βλ. κατωτ. σημ. 98.

²¹ Ο Μέγας Αλέξανδρος είχε ζητήσει χρησμό μόνο από το μαντείο του Αμμωνα στην Αίγυπτο. Καθώς ο ίδιος αναγνωρίστηκε αργότερα ως θεός, δεν είχε ανάγκη βέβαια τα μαντεία να του αποκαλύπτουν τη θεία βούληση. Βλ. Price (1985) 154, Parke (2000*) 145-58.

²² Ο μάντης που ανήκε σε ένα μαντείο προσδιοριζόταν με τον όρο *πρόμαντις* και όχι με τον όρο *μάντις*. Βλ. Flower (2008) 22, 24.

²³ Βλ. ΑΚυΓ¹ 258-9, Flower (2008) 60-1, 65. Πρβλ. Dillery (2005) 168-71.

Το κυριότερο προσόν που έπρεπε να διαθέτει ένας μάντης ήταν η καταγωγή από γένος μάντεων. Φαίνεται ότι επρόκειτο για έναν κλειστό κύκλο ομοτέχνων όπου κυριαρχούσαν ορισμένες οικογένειες²⁴. Μια τέτοιου είδους οργάνωση εξυπηρετούσε τόσο τη μετάδοση της πρακτικής γνώσης από τους προγόνους στους απογόνους όσο και την επικύρωση της μαντικής ικανότητάς τους μέσω της καταγωγής τους.

Η υψηλή κοινωνική θέση που απολάμβαναν ορισμένοι μάντεις καταδεικνύεται και από τη δυνατότητά τους να επηρεάζουν την εξουσία. Εκμισθώνονταν συχνά από κορυφαίους πολιτικούς, όπως τον Κίμωννα, τον Αλκιβιάδη ή τον Νικία²⁵. Ο μάντης Λάμπων συγκαταλεγόταν μάλιστα στους προσωπικούς φίλους του Περικλή και στους επικεφαλής της αποικιστικής αποστολής των Αθηναίων στους Θουρίους το 443 π.Χ.²⁶.

Μια εξίσου αξιοσημείωτη πτυχή της λειτουργίας των ανεξάρτητων μάντεων στις αρχαίες Ελληνικές κοινωνίες ήταν το γεγονός της συνύπαρξής τους με τα μαντεία. Τα τελευταία δεν αποτελούσαν τη μοναδική επιλογή, όταν απαιτείτο άμεση λύση ενός προβλήματος. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια εκστρατειών ή πολιορκιών ο ενδιαφερόμενος ήταν αδύνατον να διανύσει την απόσταση που χρειαζόταν για να φτάσει σε ένα από τα μαντεία. Εκεί η διαδικασία της χρησμοδοσίας ήταν αρκετά χρονοβόρα και πολυδάπανη. Σε τέτοιες περιπτώσεις ο ενδιαφερόμενος καλούσε αναγκαστικά τους μάντεις.

Ήδη από την αρχαιότητα είχαν εκφραστεί ωστόσο τάσεις αμφισβήτησής τους²⁷. Οι κατηγορίες που τους προσάπτονταν συνδέονταν με τη φιλαργυρία²⁸, την ανικανότητα πραγματικής πρόβλεψης²⁹ ή ακόμα και την ψευδή χρησμοδοσία κατά παραγγελία³⁰. Οι σχετικές μαρτυρίες της αρχαίας γραμματείας απηχούν ασφαλώς την τάση για ορθολογική αντιμετώπιση της μαντικής. Μια τέτοια τάση είχε αναπτυχθεί, ως έναν βαθμό, στην Αθηναϊκή κοινωνία του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η κριτική εναντίον των μάντεων κορυφώθηκε μετά την τραγική ήττα των Αθηναϊκών στρατευμάτων στη Σικελική Εκστρατεία το 413 π.Χ. Η εξέλιξη αυτή ανέτρεψε τις προφητείες τους, με αποτέλεσμα τον δραστικό περιορισμό της επιρροής τους³¹.

---

²⁴ Βλ. Eidinow (2007) 28, Flower (2008) 37-50.

²⁵ Βλ. Bremmer (1996) 105.

²⁶ Βλ. Dillery (2005) 196-7.

²⁷ Βλ. Morrison (1981) 106-7, Smith (1989) 140-58, Couloubaritis (1990) 113-22 και Flower (2008) 132-52.

²⁸ Βλ. Σοφ. Αντ. 1055.

²⁹ Βλ. Αισ. 234.1, Εύρ. Ελ. 749-51 και Αριστοφ. Όρν. 963-5.

³⁰ Βλ. Σοφ. Οιδ. Τύρ. 378.

³¹ Βλ. Θουκ. 8.1. Ο Αριστοφάνης μετά το 413 π.Χ. δεν αναφέρεται σε μάντεις στις κωμωδίες του. Το γεγονός αυτό φανερώνει τον περιορισμό της επιρροής τους στην αθηναϊκή κοινωνία μετά από το συγκεκριμένο έτος. Βλ. Bremmer (1996) 106-7.

1.1.4. Τα Περιθώρια Χειραγώγησης της Μαντείας

Καίριο ερώτημα είναι αν ο τρόπος λειτουργίας των μάντεων και των μαντείων άφηνε το περιθώριο για ετεροκατευθυνόμενη χρησιμοδοσία. Υπήρχαν όντως περιπτώσεις κατά τις οποίες η προφητεία γινόταν κατά παραγγελία ενός πολιτικού ή ενός ιδιώτη. Τούτο εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του ιδιώτη αιτητή ή την αποδοχή μιας πολιτικής απόφασης από την κοινωνία. Οι ρητές αναφορές σε χειραγώγηση μαντείων, ιδιαίτερα των Δελφών, έστω και ελάχιστες³², συνιστούν ενδείξεις ότι η Πυθία δεν υπήρξε πάντοτε αδιάφθορη.

Σε κάποιες περιστάσεις ο αιτητής, αντί να δωροδοκήσει το μαντείο, μπορούσε να ασκήσει πιέσεις για έναν ευνοϊκότερο χρησμό. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ηροδότου³³ σχετικά με τον χρησμό της Πυθίας προς τους Αθηναίους πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Με αυτόν οι Αθηναίοι προτρέπονταν να εγκαταλείψουν την πόλη τους. Αρνούμενοι οι πρέσβεις τους να επιστρέψουν με αυτόν τον άκρως δυσμενή χρησμό, ζήτησαν έναν καινούριο ύστερα από προτροπή του Δελφού ιερέα Τίμωνα. Ο δεύτερος χρησμός προφήτεψε πάλι την καταστροφή των Αθηνών, δίνοντας όμως ελπίδα σωτηρίας μέσα στο ξύλινο τείχος.

Η έντεχνη μαντική, που ασκούσαν κυρίως οι μάντιες, φαίνεται ότι προσαρμοζόταν ευκολότερα στη θέληση του επερωτώντος. Η επιλογή συγκεκριμένου χρόνου ή η επανάληψη της διαδικασίας έως ότου έρθουν τα επιθυμητά αποτελέσματα αποτελούσαν συνήθεις πρακτικές. Το πότε ή πόσο συχνά αυτή επαναλαμβανόταν εξαρτάτο συνήθως από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα των βασιλέων της Σπάρτης, οι οποίοι κατά τις εκστρατείες θυσίαζαν νύχτα, ώστε να λαμβάνουν θετικά σημάδια μέσω της θυσίας³⁴. Η δυνατότητα επανάληψης της θυσίας με τον ίδιο στόχο προκύπτει από τις επαναλαμβανόμενες θυσίες που τελούσε ο Ξενοφώντας στην *Κύρου ανάβαση*. Αυτές δεν ξεπερνούσαν εντούτοις τις τρεις ανά ημέρα³⁵.

Είναι επίσης ευνόητο πως ο μάντης καλείτο να απαντήσει σε ερωτήσεις του τύπου «να ακολουθήσω την εκστρατεία;» ή «να ακολουθήσω το τάδε επάγγελμα;». Για να καταφέρει να περιορίσει την πιθανότητα λαμβασμένης πρόβλεψης, θα συνέλεγε εκ των προτέρων πληροφορίες σχετικά τόσο με το θέμα που απασχολούσε τον πελάτη του όσο και με τις κοινωνικές συνθήκες που το επηρέαζαν. Με αυτόν τον τρόπο θα είχε τη δυνατότητα να προσαρμόσει την ερμηνεία των σημείων στο προσήκον ανά περίπτωση.

Οι παράγοντες που διαμόρφωναν επομένως την τελική γνωμοδότηση του μάντη ήταν τρεις: τα σημεία, η περίσταση και οι πιέσεις που του ασκούσαν. Όπως έχει

---

³² Βλ. ενδεικτικά Ηροδ. 6.66.

³³ Βλ. Ηροδ. 7.141.

³⁴ Βλ. Ξεν. Λακ. πολ. 13.3-4.

³⁵ Βλ. Ξεν. Κύρ. ανάβ. 6.4.16, 6.4.19· επίσης Flower (2008) 83. Πρβλ. όμως Parker (2000) 311.

προαναφερθεί³⁶, τα συχνότερα σημεία ήταν γνωστά ακόμα και εκτός των κύκλων των μάντεων, γεγονός το οποίο περιόριζε ως έναν βαθμό τις σκόπιμες και αυθαίρετες ερμηνείες τους. Από την άλλη πλευρά, ο ενδιαφερόμενος θα ασκούσε αρκετές φορές πιέσεις στον μάντη, ώστε να λάβει ευνοϊκές προφητείες. Για τον σκοπό αυτόν ο δεύτερος χρειαζόταν να γνωρίζει εκ των προτέρων τις επιδιώξεις του πελάτη του, ώστε να προσαρμόσει κατάλληλα την ερμηνεία των σημείων ή να επαναλάβει τη θυσία.

Συμπερασματικά, οι απροκάλυπτες απόπειρες χειραγώγησης της μαντείας συνδέονταν αποκλειστικά με οργανωμένα μαντεία και ήταν ελάχιστες. Θα ήταν βέβαια δύσκολο να καταγραφούν ιστορικά οι πιθανές παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις πόλεων ή ιδιωτών με τα ιερατεία των μεγάλων μαντείων πριν τη χρησιμοδοσία. Περιστατικά τα οποία θα έθεταν υπό αμφισβήτηση την αμεροληψία των μαντείων περιοριζόνταν αριθμητικά και λάμβαναν χώρα μόνο υπό ειδικές συνθήκες, όπως πολέμους ή κοινωνικοπολιτικές αναταραχές. Αν συνέβαιναν σε ευρύτερη κλίμακα, το κύρος των μαντείων θα είχε κλονιστεί και θα είχε χαθεί η επιρροή τους σε αρκετές πόλεις³⁷.

Προς επίρρωσιν της άποψης αυτής, η άμεση δωροδοκία ενός μαντείου δεν ήταν πάντοτε η πλέον ενδεδειγμένη λύση. Η δυνατότητα επανάληψης της χρησιμοδοσίας ή της θυσίας μέχρι να αποφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα συνιστούσε αφεαυτής μια μέθοδο χειραγώγησης. Το μαντείο ή ο μάντης ωθείτο έτσι σε αναθέρωση της αρχικής προφητείας λόγω της απόρριψης της αρχικής από τον αιτητή. Το πλεονέκτημα που παρουσίαζε αυτή η πρακτική έγκειται στο γεγονός ότι ήταν αποδεκτή από το ίδιο το θρησκευτικό σύστημα. Εκτός τούτου, δικαιολογείτο από την αντίληψη ότι ο ενδιαφερόμενος παρακαλούσε τον θεό να μεταβάλει τη βούλησή του. Δεν διαφαινόταν επομένως τυπικά η πίεση που ασκούσε ο αιτητής προς τον μάντη ή το μαντείο.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει σχετικά με τη χρήση της μαντείας είναι ότι αυτή αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής των πόλεων-κρατών. Η ανάγκη για την επικύρωση μιας σημαντικής απόφασης από το θείο κατέστησε συχνά επιβεβλημένη την προσφυγή σε μάντεις ή μαντεία. Με αυτόν τον τρόπο ο ενδιαφερόμενος πίστευε ότι ωθείτο στην πλέον ηθική αλλά και συμφέρουσα επιλογή. Σε αυτό το πλαίσιο τοποθετείται και η σχέση της μαντείας με τη μεταλλεία και τη μεταλλουργία. Οι δυο αυτοί σημαντικοί τομείς της παραγωγής εξαρτώνταν από πολλούς αστάθμητους παράγοντες, ώστε η πρόβλεψη του μέλλοντος συνιστούσε σημαντική βοήθεια.

---

³⁶ Βλ. ανωτ. σημ. 7.

³⁷ Το κύρος του μαντείου των Δελφών στην Αθήνα υπέστη όντως πλήγμα λόγω της απροκάλυπτης φιλοσπαρτιατικής στάσης του κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Βλ. Parke – Wormell 1.189, Crane (1996) 167-8, 170-3.

2. ΟΙ ΠΡΩΙΜΟΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ

2.1. Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ ΣΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

Από τα τέλη της Νεολιθικής Περιόδου μέχρι τις αρχές της Εποχής του Χαλκού συντελέστηκε στο Αιγαίο μια θεμελιώδης αλλαγή, η ανακάλυψη των μετάλλων³⁸. Ο άνθρωπος εκμεταλλεύτηκε πρώτα όσα βρήκε σε επιφανειακά κοιτάσματα. Μόλις αυτά εξαντλήθηκαν, προχώρησε στην εκμετάλλευση των υπογείων κοιτασμάτων³⁹. Η ανακάλυψη των μετάλλων οδήγησε αναπόφευκτα στην ανάπτυξη των τεχνικών για την επεξεργασία τους, δηλαδή στη μεταλλουργία. Όσο η χρήση των μετάλλων εξαπλωνόταν, οι τεχνίτες που ασχολούνταν με αυτά, δηλαδή οι μεταλλουργοί, άρχισαν σταδιακά να οργανώνονται σε ομάδες ομοτέχνων.

Οι εξελίξεις αυτές αποτυπώθηκαν στην αρχαία Ελληνική θρησκεία. Ήδη από τις πρώιμες φάσεις της εντάχθηκαν σε αυτήν οι δαίμονες της μεταλλουργίας, οι οποίοι ήταν θεότητες με βασική ασχολία τη μεταλλουργία αλλά και τη μαγεία. Με την εδραίωση του δωδεκάθεου κατά τον 15^ο-12^ο αιώνα π.Χ.⁴⁰ προστέθηκαν άλλες δυο θεότητες της μεταλλουργίας, ο Προμηθέας, ο οποίος προσπόρισε τη φωτιά στον άνθρωπο, και ο Ήφαιστος⁴¹. Ο δεύτερος, ο κατεξοχήν θεός της μεταλλουργίας, περιγράφεται από τις μυθολογικές πηγές ως χειροδύναμος αλλά χωλός. Η λαϊκή φαντασία τον είχε πλάσει όμοιο με αρκετούς από τους

---

³⁸ Η αρχαιότερη διαπιστωμένη χρήση των μετάλλων από τον άνθρωπο ανάγεται στην 7^η χιλιετία π.Χ., όπως προκύπτει από την ανακάλυψη ποσοτήτων χρυσού, αργύρου, χαλκού και μολύβδου σε οικισμό στο Ικόνιο. Βλ. Ramin (1977) 22-4. Στην περιοχή του Αιγαίου η ανακάλυψη των μετάλλων χρονολογείται από την 5^η χιλιετία π.Χ. Βλ. Branigan (1974) 97, Gale (1991) 37-41, Habashi (1994) 15 και Τσαΐμου (1997) 31-7.

³⁹ Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δεν υπήρχαν μεταλλεία, διότι η διάνοιξή τους δεν συνέφερε. Πέρα από την ελλιπή τεχνογνωσία, θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί μεγάλος αριθμός λίθινων ή μεταλλικών εργαλείων, των οποίων το κόστος ήταν απαγορευτικά υψηλό. Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν τα αυτοφυή μέταλλα σε μορφή ψηγμάτων ή ολόκληρων κομματιών. Αυτά μπορούσαν να εντοπιστούν ασφαλώς ευκολότερα από τα υπόγεια κοιτάσματα και συλλέγονταν από επιφανειακές εμφανίσεις ή ρηχές εκσκαφές. Τα αυτοφυή μέταλλα υφίσταντο συχνά κάθαρση σε φωτιά, σφυρηλασία και χειροδιαλογή των ψηγμάτων του καθαρού μετάλλου. Οι ποσότητές τους ήταν ωστόσο περιορισμένες. Το γεγονός αυτό εξηγεί ίσως τις μικρές διαστάσεις των προϊστορικών καμίνων. Στα πρώιμα στάδια της ανάπτυξης της παραγωγής μετάλλου το βάρος θα έπεφτε στη δύσκολη εξαγωγική μεταλλουργία και όχι στη μεταλλευτική. Ως εκ τούτου οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με τα μέταλλα, οι μυθολογικοί δαίμονες της μεταλλουργίας, εμφανίζονται κυρίως ως μεταλλουργοί παρά ως μεταλλευτές. Βλ. Ramin (1977) 22-43, Tylecote (1987) 24-7, Craddock (1995) 37-50, Τσαΐμου (1997) 31-3 και Karimali (2008) 315-26.

⁴⁰ Βλ. Burkert (1985) 16, 46.

⁴¹ Αξιοσημείωτη η συσχέτιση του θεού-μεταλλουργού, μέσω του ονόματός του, με τη φωτιά αλλά και την ηφαιστειακή λάβα, η οποία μοιάζει με μάζα τηγμένου μετάλλου. Βλ. Διοδ Σικ. 5.74.2-4· επίσης Lalagüe-Dulac (2003) 185-90, 206.

μεταλλουργούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁴². Πολλά από τα έργα του Ηφαιστου, τα γνωστά ως *ήφαιστοτεύκτα*, διέθεταν μαγικές ιδιότητες. Παραδείγματος χάριν, ο Ηφαιστος είχε χαρίσει στον Αιήτη, τον βασιλιά της Κολχίδας, τέσσερις μαγικές κρήνες που ανάβλυζαν γάλα, κρασί, άρωμα και νερό, καθώς και ένα ζευγάρι ταύρων με χάλκινα πόδια, οι οποίοι έβγαζαν φλόγες. Ο ίδιος θεός είχε χαρίσει επίσης στον Αλκίνοο, τον βασιλιά των Φαιάκων, αθάνατα σκυλιά από χρυσό και άργυρο⁴³. Το στοιχείο της μαγείας ενυπάρχει τόσο στους μύθους των δαιμόνων της μεταλλουργίας όσο και του Ηφαιστου.

Η καινούρια τέχνη της κατεργασίας των μετάλλων θα κατέπληξε τους ανθρώπους των προϊστορικών χρόνων. Στη λαϊκή φαντασία οι πρώτοι μεταλλουργοί καταγράφηκαν ως θεοί ή δαίμονες, ενώ αποδόθηκαν στα έργα τους μαγικές ιδιότητες. Σε αυτό συντέλεσε το γεγονός ότι και οι ίδιοι ίσως να έκρυβαν επιμελώς τα μυστικά της τέχνης τους. Τα εργαστήριά τους ήταν διάσπαρτα σε αρκετά μέρη του Αιγαίου⁴⁴. Πολλοί άνθρωποι θα είχαν επομένως την ευκαιρία να δουν τα προϊόντα τους από κοντά. Πολλοί από αυτούς θα εντυπωσιάζονταν από τους ανθρώπους που ήξεραν να παράγουν από τους λίθους ένα καινούριο υλικό, το μέταλλο.

Η τέχνη των πρώτων μεταλλουργών ήταν βαριά και απαιτούσε εμπειρία, παρατηρητικότητα και ασφαλώς οξυδέρκεια⁴⁵. Η παράδοση περιγράφει τους πρώτους τεχνίτες που ασχολήθηκαν με τα μέταλλα, τους δαίμονες της μεταλλουργίας, και ως μάντιες. Το ακόλουθο κεφάλαιο πραγματεύεται τη σχέση των δαιμόνων με τη μαντεία. Επιχειρείται ακόμα η ερμηνεία αυτής της πτυχής του μύθου βάσει των φιλολογικών και των αρχαιολογικών δεδομένων για τις πρώιμες ομοτεχνίες των μεταλλουργών.

---

⁴² Η παράλυση των άκρων των μεταλλοτεχνιτών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού δεν θα ήταν σπάνιες, καθώς χρησιμοποιούσαν στα κράματά τους αρσενικό, στοιχείο εξαιρετικά τοξικό. Η συστηματική έκθεση σε αυτό είναι δυνατόν να επιφέρει παράλυση των μυών των άκρων και της επιγονατίδας. Παπαδημητρίου, Γ., Καθηγητής Μεταλλογνωσίας Ε.Μ.Π., *Προσωπική Επικοινωνία*, Φεβρουάριος 2008. Βλ. επίσης για κράματα αρσενικού Charles (1967) 21-6, McKerrell – Tylecote (1972) 209-18, Gale – Stos-Gale (1982) 11-9, Παπαδημητρίου (2001) 592-6. Για τις επιδράσεις του αρσενικού στον ανθρώπινο οργανισμό βλ. Department of Health and Human Services: Agency for Toxic Substances and Disease Registry (2008) 180, 211-47.

⁴³ Επειδή το πλήθος των πηγών που αναφέρονται στις μαγικές ιδιότητες των *ήφαιστοτεύκτων* είναι μεγάλο, τίθενται εδώ κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα. Για τις κρήνες και τους ταύρους του Αιήτη βλ. Απολλων. *Ροδ. Άργον*. 3.222-31 και για τα σκυλιά του Αλκίνοου βλ. η 91-4. Γενικά για τις μαγικές ιδιότητες των έργων του Ηφαιστου βλ. Delcourt (1957) 48-64 και *Ελλ. Μυθ.* 2.190-200. Τα προαναφερθέντα έργα του θεού της μεταλλουργίας, λόγω του επιβλητικού μεγέθους τους αλλά και των υπερφυσικών δυνατοτήτων τους, φαντάζουν μαγικά. Με ανάλογο τρόπο θα αντιμετώπιζαν τους πρώτους μεταλλουργούς και οι σύγχρονοί τους, ως δημιουργούς παραδόξων κατασκευασμάτων.

⁴⁴ Βλ. Branigan (1974) 105-19.

⁴⁵ Βλ. Τσάϊμου (1997) 33.

2.2. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΟΙ ΤΗΣ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑΣ

Οι δαίμονες της μεταλλουργίας συνιστούν τέσσερις ομάδες θεοτήτων-μεταλλουργών: τους Τελχίνες, τους Ιδαίους Δακτύλους, τους Κουρήτες και τους Καβείρους. Αυτοί αντιπροσωπεύουν τις προϊστορικές κοινότητες των μεταλλουργών του Αιγαίου⁴⁶.

Οι Τελχίνες παρουσιάζονται στη μυθολογία ως μάγοι, ικανοί να επηρεάσουν τα καιρικά φαινόμενα, ενώ πρώτοι επεξεργάστηκαν τον σίδηρο και τον χαλκό⁴⁷. Έφτιαξαν πολλά θαυμαστά έργα, όπως το δρεπάνι του Κρόνου, με το οποίο εννούχισε τον πατέρα του, τον Ουρανό, και την τρίαίνα του Ποσειδώνα, ενώ πρώτοι κατασκεύασαν αγάλματα θεών⁴⁸. Κατάγονταν από την Κρήτη⁴⁹, από όπου μετανάστευσαν στην Κύπρο και από εκεί στην Τευμησό της Βοιωτίας και στη Ρόδο, της οποίας υπήρξαν οι πρώτοι κάτοικοι⁵⁰. Απαντούν μάλιστα ατομικά ονόματα Τελχίνων, όπως Χρυσός, Άργυρος και Χαλκός, παραπέμποντας ευθέως στα σημαντικότερα μέταλλα της αρχαιότητας⁵¹. Τα υπόλοιπα ονόματα που τους αποδίδονται, Σκέλμις και Δαμναμενεύς, είναι κοινά με αυτά των άλλων μυθικών σιδηρουργών, των Ιδαίων Δακτύλων.

Οι τελευταίοι θεωρούνταν μάγοι, ιδρυτές των μυστηρίων της Σαμοθράκης και μεταλλουργοί. Εφηύραν τη σιδηρουργία και τα κράματα του χαλκού. Η στενή σχέση τους με τη μεταλλουργία γίνεται εμφανής και από τις ετυμολογίες των ονομάτων τους. Ο Άκμων είναι το αμόνι, το όνομα του Δαμναμενεύς παράγεται από το ρήμα *δαμνάω* ή *δάμνημι* και σημαίνει «δαμάζω», υπονοώντας αυτόν που σφυρηλατεί το μέταλλο και του δίνει μορφή. Ο Σκέλμις συνδέεται πιθανώς με τη *σκέλμη*, δηλαδή τη θρακική μάχαιρα⁵².

---

⁴⁶ Βλ. Vernant (1983) 238, Burkert (1985) 173, *Ελλ. Μυθ.* 2.293, Ντούμα (1997) 80 και Blakely (2006) 79-82.

⁴⁷ Βλ. Στράβ. 14.2.7.

⁴⁸ Για τα αγάλματα των θεών που κατασκεύασαν οι Τελχίνες βλ. Διοδ. Σικ. 5.55.1-4, Πανσ. 9.19.1· επίσης Blakely (1999) 54-7.

⁴⁹ Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (*Στρωμ.* 1.21) μαρτυρεί ότι κατά τον κατακλυσμό του Ωγύγου βασίλευσε στη Σικυώνα κάποιος ονομαζόμενος *Τελχίν*. Ο δε Ηρωδιανός (*Περὶ καθ. προσωδ.* 1.17) ταυτίζει τους Τελχίνες αφενός με τους Κρήτες και αφετέρου με τους φθονερούς δαίμονες που κατοίκησαν στη Ρόδο. Οι παρατιθέμενες πηγές δεν διασαφηνίζουν αν η συνωνυμία των Κρητών με τον βασιλιά της Σικυώνας και τους δαίμονες της μεταλλουργίας είναι συμπτωματική ή ανάγεται σε κοινή καταγωγή. Δεν αποκλείεται ακόμη το όνομα *Τελχίν* να είχε χρησιμοποιηθεί είτε ως εθνικό είτε ως ατομικό στο απώτατο ιστορικό παρελθόν.

⁵⁰ Βλ. Στράβ. ό.π. σημ. 47, Στοβ. 3.38.52.

⁵¹ Γενικά για τους Τελχίνες βλ. *Ελλ. Μυθ.* 2.294-5, Ντούμα (1997) 80, Blakely (1999) 29, 54-6 και Blakely (2006) 16.

⁵² Βλ. *Ελλ. Μυθ.* 2.297. Για τους Ιδαίους Δακτύλους και ειδικότερα για τη σχέση τους με τη μεταλλουργία, τη μαγεία και τις μυστηριακές τελετές της Σαμοθράκης βλ. Διοδ. Σικ. 5.64.3-5, Στράβ. 10.3.22, Κλήμ. Αλεξ. *Στρωμ.* 1.16, Σχόλ. Απολλων. Ροδ. *Άργον.* 101· επίσης Delcourt (1957) 166-7, *Ελλ. Μυθ.* 2.296-7 και Blakely (1999) 2-3.

Μια άλλη ομάδα δαιμόνων της μεταλλουργίας ήταν οι Κουρήτες ή Κορύβαντες. Επρόκειτο για τις θεότητες που φύλαγαν τον νεογέννητο Δία από τον πατέρα του, τον Κρόνο, σε μια σπηλιά στο όρος Ίδη της Κρήτης. Για να μην ακούσει ο Κρόνος τα κλάματα του βρέφους, οι Κουρήτες χόρευαν ένοπλοι χτυπώντας τις ασπίδες με τα ξίφη τους. Κατά την παράδοση, ήταν μάγοι⁵³, εφευρέτες της οπλοποιίας⁵⁴ και ιδρυτές των μυστηριακών τελετών της Σαμοθράκης. Με τις ίδιες μυστηριακές λατρείες συνδέονταν επίσης οι Κάβειροι⁵⁵. Η σχέση των τελευταίων με τη μεταλλουργία εδράζεται στο γεγονός ότι ο Ήφαιστος εμφανίζεται ως πατέρας ή παππούς τους. Τα γνωστότερα ιερά των Καβείρων βρίσκονταν στη Λήμνο και στη Θήβα (Εικόνα 2)⁵⁶.

2.2.1. Οι Μυθικοί Μεταλλουργοί ως Μάντεις

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή των μύθων για τους δαίμονες της μεταλλουργίας είναι η σχέση τους με τη μαντεία⁵⁷. Οι Τελχίνες φαίνεται πως διέθεταν μαντικές ικανότητες, αφού προέβλεψαν τον κατακλυσμό που κατέστρεψε τη Ρόδο και απομακρύνθηκαν εγκαίρως από το νησί. Ένας εξ αυτών, ο Λύκος, φεύγοντας από τη Ρόδο, ίδρυσε στη Λυκία το ιερό του Λυκίου Απόλλωνα, του θεού που συνδεόταν κατεξοχήν με τη μαντεία⁵⁸. Ο Καλλίμαχος στο έργο του *Αίτια*, σε ένα αρκετά φθαρμένο χωρίο, αναφέρεται στους Τελχίνες χρησιμοποιώντας τη φράση *φῦλον ἦπαρ ἐπιστάμενον*⁵⁹. Οι πιθανότητες ο ποιητής των *Αιτίων* να μνημονεύει τις ιατρικές γνώσεις τους είναι μηδαμινές, καθώς οι Τελχίνες δεν παρουσιάζονται από καμία πηγή ως ιατροί. Φαίνεται αντίθετα πιο εύλογο οι

⁵³ Ο Στράβων (10.3.20) τούς χαρακτηρίζει ως *Εκάτης προπόλους*, δηλαδή υπηρέτες της Εκάτης, χθόνιας θεάς με μαγικές ικανότητες. Βλ. επίσης Sauzeau (2000) 199-222.

⁵⁴ Διοδ. Σικ. 5.65.4: *Εὔρεϊν δὲ (sc. τοὺς Κούρητας) καὶ ξίφη καὶ κράνη καὶ τὰς ἐνοπλίους ὀρχήσεις, δι' ἧν ποιοῦντας μεγάλους ψόφους ἀπατᾶν τὸν Κρόνον*. Λέγεται ότι εφηύραν (οι Κούρητες) και τα ξίφη και τα κράνη και τους ένοπλους χορούς, κατά τους οποίους κάνοντας μεγάλη φασαρία εξαπατούσαν τον Κρόνο.

Βλ. επίσης *Ελλ. Μυθ.* 2.299-302, *ΑΚυΓ*² 385.

⁵⁵ Σημειωτέον ότι από όσα αναφέρει ο Ηρόδοτος (2.51) προκύπτει ότι και ο ίδιος είχε μνηθεί στα Καβείρια μυστήρια της Σαμοθράκης.

⁵⁶ Κατά τον Πausανία (9.25.6), κοντά στο Καβείριο ιερό της Θήβας υπήρχε μια πόλη της οποίας οι κάτοικοι ονομάζονταν «Κάβειροι» ή «Καβείριοι». Εκεί πήγε η Δήμητρα και έδωσε ως δώρο το θεσμό των Μυστηρίων σε δυο εξ αυτών, τον Προμηθέα, και τον γιο του Αιτναίο. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα γίνεται έκδηλη η σύμφυση των παραδόσεων για τους Καβείρους, τον Προμηθέα και τον Ήφαιστο, ο οποίος είχε εργαστήριο στην Αίτνα. Στις παραδόσεις για τους προϊστορικούς μεταλλουργούς του Αιγαίου απαντούν πολλά κοινά στοιχεία που διευκολύνουν φαινόμενα ταύτισης ή σύμφυσης μεταξύ των παραδόσεων αυτών. Οι διαφορές τους όμως υποδεικνύουν ότι επρόκειτο για ξεχωριστές ομάδες τεχνιτών. Βλ. κατωτ. σημ. 75, 80.

⁵⁷ Βλ. Blakely (2006) 23-4, η οποία θίγει το θέμα των μαντικών ικανοτήτων των δαιμόνων της μεταλλουργίας, χωρίς να στηρίζεται όμως στο ακριβές νόημα των αρχαίων πηγών αλλά σε υποκειμενικές ερμηνείες.

⁵⁸ Βλ. Διοδ. Σικ. 5.56.1.

⁵⁹ Καλλ. Αίτ. 1.7-9: *.....>.<.>καὶ Τε<λ>χίσιν ἐγὼ τότε· «φῦλον α< | .....> τή<ειν> ἦπαρ ἐπιστάμενον, | .....>.. ρεην <ὀλ>ιγόςτιχος (...). .....>.<.>και στους Τελχίνες εγώ τούτο: «φύλο < | .....> να τήκει το οποίο γνωρίζει καλά το ήπαρ, | .....>.. σύντομος (...).*

δαίμονες που προέβλεψαν τον κατακλυσμό της Ρόδου να είχαν γνώσεις ήπατοσκοπίας. Αυτή η μέθοδος μαντικής ήταν από τις αρχαιότερες και είχε ήδη διαδοθεί στην Ελλάδα κατά την Εποχή του Χαλκού. Ήταν όμως ιδιαίτερα δημοφιλής στη Μεσοποταμία, στη Μικρά Ασία και στη Συρία, όπου αποτελούσε μια άκρως συστηματοποιημένη γνώση⁶⁰.

Εκτός από τους Τελχίνες, και οι Ιδαίοι Δάκτυλοι συνδέονταν με τη μαντεία. Μεταξύ αυτών συγκαταλεγόταν ένας Ηρακλής τον οποίο ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς χαρακτηρίζει ως *μάντιν και φυσικόν*⁶¹.

Από όλους τους δαίμονες της μεταλλουργίας οι Κουρήτες ή Κορύβαντες φημίζονταν περισσότερο για τις μαντικές ικανότητές τους. Αυτές επαληθεύονται από διάφορες πηγές. Στη Σοῦδα χαρακτηρίζονται απερίφραστα ως μάντιες οι οποίοι χρησιμοποιοῦσαν ψάλλοντας ἄσματα⁶². Αυτή η πρακτική θυμίζει έντονα τους σωζόμενους ἔμμετρους χρησμούς των ιστορικών χρόνων σε δακτυλικό εξάμετρο. Οι ομοιότητές τους με την Πυθία είναι ευδιάκριτες. Η μαντική μέθοδος που χρησιμοποιούσαν ήταν κοινή, η εμπνευσμένη μαντική. Φτάνοντας σε κατάσταση ἔκστασης συνθέταν ἔμμετρους χρησμούς, συχνά αμφίσημους⁶³. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Απολλόδωρο, ο Μίνως καταφεύγει στους Κουρήτες, για να βρει τον μικρό Γλαύκο, ο οποίος είχε εξαφανιστεί. Αυτοί του απαντούν πως ὅποιος καταφέρει να παρομοιάσει την τρίχρωμη αγελάδα που ἔχει στην αγέλη του με κάτι ἄλλο θα βρει και το παιδί⁶⁴.

Μια ακόμα πτυχή της σχέσης των Κουρήτων με τους Δελφούς αναδεικνύεται από τη διήγηση για τον πρώτο ἄνθρωπο που ανακάλυψε το μαντικό χάσμα. Τις αναθυμιάσεις του χάσματος αυτού εισέπνεε η Πυθία, για να ἔρθει σε ἔκσταση και να χρησιμοποτήσει. Το ὄνομά του ἄνθρωπου αυτού ἦταν λοιπόν *Κορήτας*, σύμφωνα με τον Πλούταρχο⁶⁵, το οποίο συγγενεύει ετυμολογικά με το *Κουρήτας*. Οφείλεται ἴσως σε σύμφυση των ονομάτων *Κουρήτας / Κορήτης* και *Κορύβας* (γεν. *Κορύβαντος*). Πρόκειται δηλαδή για παραλλαγή του ονόματος των εν λόγω

---

⁶⁰ Βλ. Flower (2008) 33-4.

⁶¹ Βλ. Διοδ. Σικ. 3.74.4, Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. 1.15.

⁶² Σοῦδ. λ. *Κουρήτων στόμα*: ἔδόκουν γὰρ οὗτοι μάντιες εἶναι. οἱ δὲ θεσπιωδὸν στόμα. Φαίνεται ὅτι τούτοι ἦταν μάντιες. Αυτοί λοιπόν είχαν στόμα που ἔψαλλε προφητικά ἄσματα.

⁶³ Βλ. Στράβ. 10.3.21· ἐπίσης Dodds (2006⁸) 77-80.

⁶⁴ Βλ. Ψευδο-Απολλοδ. 3.2.2.

⁶⁵ Πλουτ. *Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ.* 433c: καὶ γὰρ ἐνταῦθα τὴν περὶ τὸν τόπον δύναμιν ἐμφανῆ γενέσθαι πρῶτον ἰστοροῦσιν νομέως τινὸς ἐμπεσόντος κατὰ τύχην, εἶτα φωνὰς ἀναφέροντος ἐνθουσιώδεις, ὧν τὸ μὲν πρῶτον οἱ παραγενόμενοι κατεφρόνονν, ὕστερον δὲ γενομένων ὧν προεῖπεν ὁ ἄνθρωπος ἐθαύμασαν. οἱ δὲ λογιώτατοι Δελφῶν καὶ τοῦνομα τοῦ ἀνθρώπου διαμνημονεύοντες Κορήταν λέγουσιν. Διηγούνται λοιπόν ὅτι ἐκεῖ ἐγένε ἐμφανῆς (ἡ μαντικὴ δύναμη) τῆς περιοχῆς πρώτη φορὰ, ὅταν κάποιος βοσκὸς ἔπεσε κατὰ τύχην (στο χάσμα) καὶ ἔπειτα ἔβγαζε ἐκστατικὲς φωνές, τις ὁποῖες οἱ παρευρισκόμενοι ἀγνόησαν ἀρχικὰ, ὕστερα ὅμως, ἀφοῦ πραγματοποιήθηκαν ὅσα προφήτευσεν ὁ ἄνθρωπος, ἀπόρησαν. Οἱ πιο μορφωμένοι ἀπὸ τους Δελφούς, ἐνθυμούμενοι τὸ ἄνομα τοῦ ἀνθρώπου λένε πως ἦταν "Κορήτας".

Βλ. ἐπίσης Πλουτ. *Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ.* 435d.

δαιμόνων⁶⁶. Ο Πλούταρχος πιστεύει ότι αυτός ο Κορήτας ήταν ένας απλός βοσκός. Δεν αποκλείεται ωστόσο το ενδεχόμενο να υπήρχε και μια διαφορετική εκδοχή του μύθου. Τα στοιχεία που οδηγούν σε αυτήν την υπόθεση είναι τα εξής: η ετυμολογική συγγένεια του ονόματος του Κορήτα με αυτό των Κουρήτων, οι ομοιότητες των δεύτερων με την Πυθία ως προς τη μαντική μέθοδο και η εν γένει σχέση τους με τη μαντεία⁶⁷.

Όσον αφορά τους Καβείρους, αυτοί δεν φαίνεται να ήταν τόσο γνωστοί μάντιες. Δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ωστόσο η μαρτυρία του Αθανασίου του Θεολόγου (4^{ος} αιώνας μ.Χ.) όπου γίνεται λόγος για τα μαντεύματα των Καβείρων⁶⁸. Η εκδοχή αυτή χρειάζεται να αντιμετωπιστεί με επιφυλακτικότητα. Από τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν επιβεβαιώνεται η μαντική δραστηριότητα των ίδιων των Καβείρων, ούτε ανάλογη δραστηριότητα στο πλαίσιο των ιερών τους. Δεν αποκλείεται εντούτοις ο Αθανάσιος να στηρίχτηκε σε μια έγκυρη αλλά μη σωζόμενη πηγή, οπότε η πληροφορία του να διαθέτει ιστορική αξία.

Εκτός από τους μύθους των δαιμόνων της μεταλλουργίας απαντούν και άλλες παραδόσεις που συνδέουν την προϊστορική μεταλλουργία με τη μαντεία. Σύμφωνα με τον Αισχύλο⁶⁹, ο Προμηθέας μετέδωσε στους ανθρώπους τις διάφορες μεθόδους μαντικής, τους φανέρωσε τα μέταλλα και τη φωτιά. Η τελευταία ήταν απαραίτητη για την ανάπτυξη της μεταλλουργίας και την αξιοποίηση των *ώφελιμάτων* που παρείχε το υπέδαφος⁷⁰.

---

⁶⁶ Θα μπορούσε επιπλέον να υποστηριχθεί ότι η εναλλαγή του *ο* και του *ου* στο όνομα Κορήτης / Κουρήτης είναι ανάλογη προς τα ουσιαστικά *κόρη* / *κούρη* και *κόρος* / *κοῦρος*.

⁶⁷ Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ωστόσο ότι η παραπάνω ιστορία ενδέχεται να είναι επινόηση των ιερέων των Δελφών, για να αιτιολογήσουν τη θέση και τη μαντική μέθοδο του μαντείου με ορθολογικότερες ερμηνείες από τις παλαιότερες μυθικές. Βλ. Parke (2000⁴) 96-8.

⁶⁸ Αθαν. Θεολ. *Περὶ τῆς ἐνανθρ. τοῦ Λόγ.* 47.1: *καὶ πάλαι μὲν τὰ πανταχοῦ τῆς ἀπάτης τῶν μαντείων ἐπεπλήρωτο, καὶ τὰ ἐν Δελφοῖς καὶ Δωδώνη καὶ Βοιωτία καὶ Λυκία καὶ Λυβύη καὶ Αἰγύπτῳ καὶ Καβίροις μαντεύματα καὶ ἡ Πυθία ἐθανμάζοντο τῇ φαντασίᾳ παρὰ τῶν ἀνθρώπων (...). Καὶ κάποτε λοιπόν οἱ ἀπάτες τῶν ἀπανταχοῦ μαντείων εἶχαν ξεπεράσει κάθε ὄριο, καὶ τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Δωδώνης καὶ τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Λυκίας καὶ τῆς Λιβύης καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν Καβείρων τὰ μαντεύματα καὶ ἡ Πυθία τύγχανε θαυμασμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴ φαντασία τῆς (...).*

⁶⁹ Αἰσχ. *Προμ.* 484-506: ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ: *τρόπους τε πολλοὺς μαντικῆς ἐστοίχισα· | (...) ἐνερθε δὲ χθονὸς | κεκρυμμέν' ἀνθρώποισιν ὠφελήματα, | χαλκὸν σίδηρον ἄργυρον χρυσόν τε, τίς | φῆσειεν ἂν πάροιθεν ἐξευρεῖν ἐμοῦ; | (...) | πᾶσαι τέχναι βροτοῖσι ἐκ Προμηθέως. Συστηματοποίησα πολλοὺς τρόπους μαντικῆς· | (...) κάτω ἀπὸ τῆ γῆ | τα κρυμμένα ὠφελήματα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, | τὸν χαλκὸ, τὸν σίδηρο, τὸν ἄργυρο καὶ τὸν χρυσό, ποῖος | μπορεῖ νὰ πει ὅτι τὰ ἀνακάλυψε ἐκτὸς ἀπὸ μένα; | (...) | ὅλες οἱ τέχνες τῶν θνητῶν προέρχονται ἀπὸ τὸν Προμηθέα.*

⁷⁰ Για γενικές μελέτες για τον Προμηθέα βλ. Duchemin (1974) 27-46, Vernant (1983) 237-47· για τη χρήση της φωτιάς στα πρώτα στάδια της εξέλιξης της μεταλλουργίας βλ. Rehder (2000) 5. Ο Ελλάνικος (*Frg.* 1.F71b), ο Διόδωρος (5.64.3), ο Πανυσανίας (2.19.5) και ο Φιλόστρατος (*Hr.* 53.5-7) διασώζουν επίσης ενδιαφέρουσες παραλλαγές του μύθου για την ανακάλυψη της φωτιάς.

Κατά μια διαφορετική παράδοση, ο Λυγκέας ανακάλυψε πολλά μέταλλα, αφού η διαπεραστική όρασή του τού επέτρεπε να βλέπει διαμέσου των στερεών⁷¹. Περιγράφεται δε κατά κάποιον τρόπο σαν μάντης, διότι είχε την ικανότητα της αποκάλυψης πληροφοριών που ήταν υπεράνω των αισθήσεων και των γνώσεων του ανθρώπου. Παρά ταύτα δεν διέθετε αμιγώς μαντικές ικανότητες, επειδή το υπερφυσικό χάρισμά του περιοριζόταν στην εξεύρεση μετάλλων στο υπέδαφος και όχι στην αποκάλυψη της βούλησης των θεών.

Από τους μύθους των δαιμόνων της μεταλλουργίας γίνεται εμφανής η ανάπτυξη της μαντείας στις ομοτεχνίες των πρώτων μεταλλουργών. Η θρησκευτική οργάνωσή τους ήταν η αιτία που εξηγεί αυτό το φαινόμενο. Μια διαφορετική ερμηνεία δίνει ο Στράβωνας, ο οποίος υποστηρίζει την ταυτόχρονη ανάπτυξη της μαντείας και της μεταλλείας.

Στις ενότητες που ακολουθούν συζητούνται λοιπόν οι παράγοντες που συνέβαλαν στη διείδυση της θρησκείας –και ειδικότερα της μαντείας– στις τάξεις των πρώτων τεχνιτών του Αιγαίου που ασχολούνταν με τα μέταλλα.

2.2.2. Οι Ομοτεχνίες των Πρώτων Μεταλλουργών και η Μαντεία

Οι μεταλλουργοί της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού οργανώνονταν σε κατά τόπους επαγγελματικές ομάδες, ώστε να αυξήσουν τον όγκο της παραγωγής, να καταμεριστεί η εργασία και το λειτουργικό κόστος. Επιδιώξεις τους θα ήταν μάλιστα η νεοαποκτηθείσα τεχνογνωσία της κατεργασίας των μετάλλων να διατηρηθεί σε έναν κλειστό κύκλο τεχνιτών. Τούτο προϋπέθετε μια ιεραρχία στην κορυφή της οποίας θα βρίσκονταν οι παλαιότεροι τεχνίτες και στη βάση της οι νεότεροι.

---

⁷¹ Σχόλ. Αριστοφ. Πλοῦτ. 336a: ἐλέγετο (sc. ὁ Λυγκεύς) εἶναι πάνυ ὀξυδερκέστατος, ὥστε καὶ τὰ ὑπὸ γῆς ὄραν. οὕτω μὲν μυθολογοῦσι· πρὸς δὲ τὸ πιθανὸν τοῦ λόγου, ἐπινενόηται, ὅτι πρῶτος οὗτος εὔρε μέταλλα χρυσοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο ἐρρήθη «τὰ ὑπὸ γῆς ὄραν», ἐπειδὴ τὰ εἰρημένα τύχη τινὶ ἐπενόησε καὶ ἐξεῦρεν. ἐν δὲ τῇ μεταλλεύσει λύχνους μεταφέρων ὑπὸ τὴν γῆν, τοὺς μὲν κατέλιπεν ἐκεῖσε, αὐτὸς δὲ ἀνέφερε τὸν χαλκὸν καὶ τὸν σίδηρον καὶ τὰ λοιπά. ἔλεγον οὖν οἱ ἄνθρωποι ὅτι Λυγκεύς καὶ τὰ ὑπὸ γῆν ὄρα καὶ καταδύνων ἀργύριον ἀναφέρει. Λεγόταν ὅτι (ὁ Λυγκέας) εἶχε πολὺ ὀξεία ὄραση, ὥστε να βλέπει καὶ τὰ κάτω ἀπὸ τῆ γῆ. Αυτό λέει ο μύθος· κατὰ πάσαν πιθανότητα ἡ ἱστορία ἔχει ἐπινοηθεῖ, ἐπειδὴ ἐκεῖνος πρῶτος βρῆκε κοιτάσματα χρυσοῦ καὶ σιδήρου καὶ ἄλλων (μετάλλων), καὶ γιὰ αὐτὸ ἐλέχθη ὅτι «βλέπει κάτω ἀπὸ τῆ γῆ», ἐπειδὴ τὰ προαναφερθέντα κατὰ τύχη παρατήρησε καὶ ἀνακάλυψε. Επειδὴ μετέφερε λύχνους κάτω ἀπὸ τῆ γῆ, κατὰ τὴν ἐξόρυξη, τοὺς ἄφησε ἐκεῖ ἀλλὰ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τὸν χαλκὸ καὶ τὸν σίδηρο καὶ τὰ ὑπόλοιπα (μέταλλα). ἔλεγον λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι ὅτι βλέπει αὐτὰ που βρίσκονται κάτω ἀπὸ τῆ γῆ καὶ ἐξορύσσοντας βγάζει ἀργύριο.

Για τὸ θέμα τοῦ υπόγειου φωτισμοῦ τῶν στοῶν βλ. Forbes 7.214, Healy (1978) 83-4, Shepherd (1993) 90 καὶ Τσαΐμου (1997) 58-9. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπινόηση τοῦ υπόγειου φωτισμοῦ τῶν στοῶν εἶναι πιθανὸ ὁ Λυγκέας να προήγαγε σημαντικὰ τὴν ἐπιφανειακὴ μεταλλευτικὴ ἔρευνα. Μια τέτοια ἔρευνα δίνει τὴ δυνατότητα να ἐντοπιστοῦν πλούσια μεταλλεύματα ἀπὸ τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, τὴν πυκνότητα ἢ τὴν οσμὴ τῶν πετρωμάτων. Βλ. Craddock (1995) 30-1. Γιὰ τὶς ἀπαρχές τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν κοιτασμάτων βλ. Habashi (1994) 11-3, Τσαΐμου (1997) 48-9.

Οι επαγγελματικές αυτές ομάδες θα πρέπει να σχηματίστηκαν αρκετά πριν την καθιέρωση του δωδεκάθεου τον 15^ο-12^ο αιώνα π.Χ.⁷². Μια μυθολογική ένδειξη για τη χρονολόγησή τους είναι το γεγονός ότι οι Τελχίνες ανέθρεψαν τον Ποσειδώνα⁷³, ενώ οι Ιδαίοι Δάκτυλοι και οι Κουρήτες ή οι Κορύβαντες τον Δία⁷⁴. Μεταξύ των παραπάνω ομάδων οι Τελχίνες και οι Ιδαίοι Δάκτυλοι ήταν οι παλαιότεροι, ενώ οι Κάβειροι ήταν αρκετά όψιμοι, καθώς εμφανίζονται ως απόγονοι του Ηφαίστου, γιου του Δία. Φαίνεται λοιπόν ότι οι πρώτες ομάδες μεταλλουργών του Αιγαίου θα σχηματίστηκαν κατά την 5^η με 3^η χιλιετία π.Χ., οπότε έφτασε η μεταλλουργία στην περιοχή. Οι απόγονοι αυτών των ομάδων αποτυπώθηκαν στη μυθολογία ως Κουρήτες ή Κορύβαντες, εμφανίστηκαν αργότερα από τους Τελχίνες και τους Ιδαίους Δακτύλους⁷⁵, αλλά πάντως πριν την έλευση του δωδεκάθεου. Η τελευταία ομάδα μεταλλουργών του Αιγαίου, οι Κάβειροι, έπεται χρονικά της καθιέρωσης των ολύμπιων θεών⁷⁶.

Οι τόποι όπου δραστηριοποιήθηκαν οι προϊστορικοί μεταλλουργοί περιορίζονται κυρίως στο βορειοανατολικό Αιγαίο, την Κρήτη και την Κύπρο (Εικόνα 3)⁷⁷. Από αυτούς τους τόπους απουσιάζουν τα μεγάλα μεταλλευτικά κέντρα της Εποχής του Χαλκού, όπως οι Κυκλάδες ή η Χαλκιδική. Η διαπίστωση τούτη φανερώνει ότι πίσω από τους δαίμονες κρύβονται τεχνίτες που ασχολούνταν με τη μεταλλουργία και τη μεταλλοτεχνία.

---

⁷² Βλ. ανωτ. σημ. 40.

⁷³ Βλ. Διοδ. Σικ. 5.55.1-4.

⁷⁴ Βλ. Πανσ. 5.7.6

⁷⁵ Στράβ. 10.3.19: *ἐν δὲ τοῖς Κρητικοῖς λόγοις οἱ Κουρήτες Διὸς τροφεῖς λέγονται καὶ φύλακες, εἰς Κρήτην ἐκ Φρυγίας μεταπεμφθέντες ὑπὸ τῆς Ρέας· οἱ δὲ Τελχίνων ἐν Ρόδῳ ἐννέα ὄντων τοὺς Ρέα συνακολουθήσαντας εἰς Κρήτην καὶ τὸν Δία κουροτροφήσαντας Κουρήτας ὀνομασθῆναι (...). Στους Κρητικούς λόγους οι Κουρήτες λέγονται τροφοί και φύλακες του Δία οι οποίοι μετακλήθηκαν από τη Ρέα στην Κρήτη από τη Φρυγία· επίσης οι εννέα Τελχίνες από τη Ρόδο, οι οποίοι ακολούθησαν τη Ρέα στην Κρήτη και ανέθρεψαν τον Δία, ονομάστηκαν Κουρήτες (...).*

Βλ. επίσης Διοδ. Σικ. 5.65.1 και Στράβ. 10.3.22, ο οποίος συμφωνεί ότι οι Κουρήτες είναι απόγονοι των Ιδαίων Δακτύλων.

⁷⁶ Ο Προμηθέας ανακαλύπτει τα μέταλλα και εφευρίσκει τις τεχνικές επεξεργασίας τους, όπως οι Τελχίνες και οι Ιδαίοι Δάκτυλοι, οπότε μπορεί να θεωρηθεί ότι οι συγκεκριμένες παραδόσεις έχουν ως κοινή αφετηρία την εισαγωγή της μεταλλουργίας στο Αιγαίο. Ο μύθος του Προμηθέα δημιουργήθηκε αργότερα από τους υπολοίπους, διότι ο τιτάνας εμφανίζεται σύγχρονος του Δία και των άλλων ολύμπιων θεών. Οι απαρχές του μύθου του Λυγκέα θα πρέπει να τοποθετηθούν περίπου στον 14^ο αιώνα π.Χ., με δεδομένη τη συμμετοχή του στην Αργοναυτική Εκστρατεία. Δεν είναι απίθανο κατά την ίδια περίοδο να αναπτύχθηκε η επιφανειακή μεταλλευτική έρευνα ή να πρωτοχρησιμοποιήθηκαν λυχνίες φωτισμού στα υπόγεια μεταλλεία. Βλ. Forbes 7.110-5, Craddock (1995) 30-1.

⁷⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν οι δαίμονες της μεταλλουργίας υπήρξαν σημαντικά κέντρα μεταλλουργίας κατά την Εποχή του Χαλκού. Βλ. Branigan (1974) 55-6, 97-113, McGeehan-Liritzis (1996) 207-8, 222-241. Ειδικότερα για τη Λήμνο βλ. Doumas (1991) 32-3, Pernicka – Eibner – Öztunali – Wagner (2003) 145-8. Για τις μεταναστεύσεις των Τελχίνων βλ. Στράβ. 14.2.7, Πανσ. 9.19.1 και Στοβ. 3.38.52· των Ιδαίων Δακτύλων βλ. Διοδ. Σικ. 5.64.3-4, Κλήμ. Αλεξ. Στρωμ. 1.16· των Κουρήτων βλ. Διοδ. Σικ. 5.60.2, Στράβ. 10.3.19 και των Καβείρων βλ. Στράβ. 10.3.21.

Αυτοί φαίνεται πως έθεσαν την εργασία τους υπό την προστασία χθόνιων θεών οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ως *πότνιαι*, δηλαδή «σεβαστές, δέσποινες»⁷⁸. Κατά τη μυθολογία τέτοιες θεές, όπως η Ρέα, η Ήρα, η Δινδυμήνη ή η Κυβέλη, σχετίζονταν με τους δαίμονες της μεταλλουργίας. Εκτός από ακόλουθοι των θεών αυτών⁷⁹, οι δαίμονες υπήρξαν τροφοί των παιδιών της Ρέας, του Δία και του Ποσειδώνα. Στα μυστήρια της Σαμοθράκης λατρεύονταν οι παραπάνω θεές, στις οποίες αναφέρονταν οι μύστες χρησιμοποιώντας το όνομα της Μεγάλης Θεάς. Οι ακόλουθοί της μπορούν να ταυτιστούν με τους Καβείρους⁸⁰. Οι τελευταίοι συνδέονταν με μια ακόμα χθόνια θεά και απόγονο της Γης, την Δήμητρα. Σύμφωνα με τον Πausανία, η θεά παραδίδει μυστηριακές λατρείες στους Καβείρους Προμηθέα και Αιτναίο⁸¹. Στα μυστήρια των Μεγάλων Θεών είχε μνηθεί και ένας άλλος μυθικός μεταλλευτής, ο Λυγκέας⁸². Ο κατεξοχήν θεός της μεταλλουργίας, ο Ήφαιστος, ήταν γιος της Ήρας, ενώ ο Προμηθέας, που έδωσε στους ανθρώπους τη μεταλλουργία, ήταν γιος ή εγγονός της ίδιας της Γης. Από το σύνολο των παραδόσεων γίνεται λοιπόν έκδηλη η σχέση όλων των πρώτων μεταλλευτών και μεταλλουργών με τις χθόνιες θεές που χαρακτηρίζονται ως *πότνιαι*⁸³.

Οι προαναφερθείσες μυθολογικές παραδόσεις επαληθεύονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Οι εκτεταμένες ανασκαφές σε διάφορες τοποθεσίες της Κρήτης προσφέρουν σημαντικά δεδομένα για την οργάνωση των μεταλλουργών της Πρώιμης και της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Εκτός των μεγάλων οικιστικών κέντρων ανακαλύφθηκαν οικισμοί όπου ζούσαν κυρίως τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων. Τέτοιοι οικισμοί ήταν το Χρυσοκάμινο και ο Μόχλος. Εκεί βρέθηκαν εγκαταστάσεις εξαγωγικής μεταλλουργίας και μεταλλοτεχνίας αντίστοιχα. Και στις δυο περιοχές κατασκευάζονταν χρηστικά σκεύη και η παραγωγή τους δεν φαίνεται να ελεγχόταν άμεσα από κάποιο ιερό ή ανάκτορο. Παρά ταύτα, τα ιερά δεν απουσίαζαν. Τα συνολικά ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για κλειστές κοινότητες ομοτέχνων, η τέχνη παρέμενε εντός των οικογενειών και τα μέλη τους εντάσσονταν σε μια ιεραρχία. Η εργασία δε ήταν εξειδικευμένη για το κάθε μέλος. Αυτό συνέβαινε διότι διαχωριζόταν σε διάφορα στάδια τα

---

⁷⁸ Βλ. LSJ⁹ λ. *πότνια*.

⁷⁹ Οι Ιδαίοι Δάκτυλοι θεωρούνταν ακόλουθοι της Μεγάλης Μητέρας της Φρυγίας και λατρεύονταν μαζί με την Δινδυμή, δηλαδή την Κυβέλη. Βλ. Απολλων. Ροδ. *Αργον.* 1.1125-9.

⁸⁰ Βλ. Cole (1984) *passim*, Burkert (1985) 212, 281-5, Meyer (1999) 15-42, Lawall (2003) 64, 68-75, και Schachter (2003) 134. Η πλειονότητα των αρχαίων συγγραφέων υποστηρίζει ότι από τους δαίμονες της μεταλλουργίας στα μυστήρια της Σαμοθράκης λατρεύονταν περισσότερο οι Κάβειροι (βλ. ενδεικτικά Ήροδ. 2.51). Ο μεν Διόδωρος ο Σικελιώτης (5.64.3-5) πιστεύει ότι τιμούνταν οι Ιδαίοι Δάκτυλοι, ο δε Στράβων (10.3.7), χωρίς να εντοπίζει ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους, θεωρεί ότι λατρεύονταν όλοι οι δαίμονες στα ιερά της Σαμοθράκης και της Λήμνου.

⁸¹ Βλ. κατωτ. σημ. 56.

⁸² Βλ. Πaus. 4.2.6.

⁸³ Αναλυτικά για την οργάνωση των επαγγελματικών ομάδων των πρώτων μεταλλουργών βλ. Λεονάρδου (2010).

οποία περιλάμβαναν την εισαγωγή της πρώτης ύλης έως την κατασκευή και την εμπορική διάθεση των προϊόντων⁸⁴.

Οι μεταλλουργοί μπορούσαν να εργάζονται σε οικογενειακές βιοτεχνίες εντός των οικιστικών κέντρων σε παραγωγή περιορισμένης κλίμακας και συχνά άλλαζαν τόπο εγκατάστασης. Υπήρχαν όμως και τα μεγάλα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας υπό την εξουσία του παλατιού ή των ιερών⁸⁵. Στη δεύτερη περίπτωση τα εργαστήρια ήταν μόνιμα και προσαρτημένα στον χώρο του παλατιού ή των ιερών, από όπου προμηθεύονταν την πρώτη ύλη. Τα υψηλής ποιότητας προϊόντα τους εξυπηρετούσαν συχνά τις λατρευτικές ανάγκες των προμηθευτών τους⁸⁶.

Ένα γενικό γνώρισμα των μεταλλουργών της Εποχής του Χαλκού ήταν ότι έθεταν την παραγωγή τους υπό τη θεϊκή προστασία. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στον Ζάκρο, στα Μάλια ή στις Μυκήνες ανακαλύφθηκαν εργαστήρια μεταλλουργίας που ανήκαν σε ιερά. Ακόμα και σε οικισμούς όπως ο Μόχλος ή το Χρυσοκάμινο οι τεχνίτες, αν και πιθανώς να μην υπάγονταν στα μικρά τοπικά ιερά, προσέφεραν σε αυτά χρηστικά αντικείμενα ή προϊόντα τους συμβολικού χαρακτήρα⁸⁷. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το παράδειγμα του «Θεού του Ταλάντου» (Εικόνα 4). Πρόκειται για ένα μπρούτζινο ειδώλιο του 13^{ου}-11^{ου} αιώνα π.Χ. που αναπαριστά έναν κερασφόρο άνδρα στεκόμενο πάνω σε ένα τάλαντο. Το ειδώλιο βρέθηκε σε ιερό της Έγκωμης της Κύπρου, δίπλα σε συγκρότημα μεταλλουργικών εργαστηρίων. Με αυτό συνδέεται το ειδώλιο μιας γυναίκας στεκόμενης επίσης πάνω σε ένα τάλαντο της ίδιας περιόδου (Εικόνα 5). Αυτή η γυναίκα χαρακτηρίστηκε ως θεότητα-προστάτιδα της γονιμότητας και της μεταλλευτικής παραγωγής της Κύπρου. Τα συγκεκριμένα ευρήματα οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η μεταλλευτική παραγωγή της Κύπρου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ελεγχόταν από τα ιερά⁸⁸. Σε αντίστοιχο συμπέρασμα οδήγησε

---

⁸⁴ Για την οργάνωση των οικισμών αλλά και τα ιερά βλ. Soles (2003) 92-9, Betancourt (2006) 181-3, 213.

⁸⁵ Για παραδείγματα εργαστηρίων προσαρτημένων σε ιερά από το Αρκαλοχώρι, τον Ζάκρο, τα Μάλια, το Κίτιον και την Έγκωμη, καθώς και βιοτεχνιών από τη Γούρνια και το Παλαίκαстро βλ. Hägg (1992) 29-30, Soles (2003) 96.

⁸⁶ Η παρατήρηση αυτή συνδέεται μάλλον με την παράδοση που θέλει τους Τελχίνες να είχαν κατασκευάσει πρώτοι αγάλματα προς τιμήν των θεών. Βλ ανωτ. σημ. 48.

⁸⁷ Βλ. Hägg (1992) 29-32, Soles (2003) 99 και Floyd (2006) 213.

⁸⁸ Calting (1971) 19, 23, 30: "Alternatively I can believe that the whole management of the copper industry in Cyprus may have been temple-based carried on in the name of the gods whom the finished products were brought as their due and on whose behalf the temple property was subsequently either issued to the city's bronzeworkers for the production of manufactured articles or disposed of by internal or foreign trade as surplus in exchange for other necessities." Η παρούσα θεωρία ενισχύεται από την ανεύρεση πολλών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας ακριβώς δίπλα σε ιερά του 13^{ου} αιώνα π.Χ. Στο Κίτιο ανακαλύφθηκε ιερό του οποίου ο κύριος ναός είχε άμεση πρόσβαση σε εργαστήριο μεταλλοτεχνίας. Σε αυτό εντοπίστηκαν τόσο απορρίμματα μεταλλουργικών διεργασιών όσο και λατρευτικά αντικείμενα. Βλ. Knapp (1986) *passim*, Kassianidou (2005) 128-9.

η ανακάλυψη του σπηλαίου στο Αρκαλοχώρι, το οποίο λειτουργούσε ως ιερό και ταυτόχρονα ως εργαστήριο μεταλλοτεχνίας⁸⁹.

Όσον αφορά ειδικότερα την επιρροή των ποτνιαίων θεών στη Μυκηναϊκή μεταλλουργία, αυτή τεκμηριώνεται από τις πινακίδες της Πύλου σε Γραμμική Β. Σε κάποιες από αυτές γίνεται αναφορά στους χαλκείς τής Ποτνίας⁹⁰. Πρόκειται για μια χθόνια γυναικεία θεότητα υπό την προστασία της οποίας βρισκόταν η μεταλλουργία των Μυκηναϊκών κέντρων⁹¹. Μια άλλη πινακίδα αναφέρεται επίσης σε δεκατέσσερις γυναίκες οι οποίες ήταν δούλες της ιέρειας εξαιτίας του ιερού χρυσού⁹². Ιδιαίτερης σημασίας είναι η πληροφορία ότι τα Μυκηναϊκά ιερά κατείχαν ποσότητες χρυσού, ο οποίος θεωρείτο ιερός, όπως διέθεταν επίσης χαλκό⁹³. Δεν αναγράφεται πάντοτε όμως ούτε η προέλευση των ποσοτήτων των μετάλλων που εισέρρεαν στα ιερά ούτε οι ανάγκες τις οποίες εξυπηρετούσαν. Οι πιθανότερες χρήσεις τους ήταν είτε η κατασκευή αναθημάτων είτε η διανομή τους σε εργαστήρια μεταλλοτεχνίας⁹⁴.

Όλα τα στοιχεία συμφωνούν στο ότι οι ομοτεχνίες των πρώτων μεταλλουργών είχαν αρχικά τουλάχιστον θρησκευτική οργάνωση και προστατεύονταν από χθόνιες θεές. Αυτές λατρεύονταν ως διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας θεάς, της Γης⁹⁵. Η τελευταία μπορεί αβίαστα να συνδυαστεί με την εμπειρία των πρώτων

---

⁸⁹ Βλ. Marinatos (1962) 87-94, Burkert (1985) 25.

⁹⁰ Σε αρκετές πινακίδες της Πύλου, όπως για παράδειγμα στην PY Jn 310, απαντά η φράση *ro-ti-ni-ja-we-jo ka-ke-we* (ΠοτνιαΦείοι χαλκήΦες = χαλκουργοί της Ποτνίας).

⁹¹ Βλ. Ruijgh (1967) 51, ο οποίος υποθέτει ότι μπορεί η Πότνια να ταυτίζεται με τη Ρέα ή την Αθηνά (*a-ta-na ro-ti-ni-ja*) ή ασιατική θεά (*ro-ti-ni-ja a-si-wi-ja*), Hurst (1968) 92-6 και Gerard-Rousseau (1968) 190-1. Πρβλ. όμως Hooker (1994) 191-2. Εμπειριστατωμένη πληροφόρηση ειδικά για την Πότνια των Μυκηναϊκών κέντρων βλ. Boëlle (1993) 283-301, Boëlle (2003) 185-196 και Boëlle (2004) *passim*.

⁹² PY Ae 303: *i-je-ro-jo | ru-ro i-je-re-ja do-e-ra e-ne-ka ku-ru-so-jo* ΓΥΝΑΙΚΑ 14. (ιεροῖο | Πύλος· ιερειᾶς δοῦλαι ἔνεκα χρυσοῖο ἱεροῖο· ΓΥΝΑΙΚΑ 14 = του ιερού | Πύλος: δούλες της ιέρειας ἔνεκα του ιερού χρυσού).

⁹³ Σε αρκετές πινακίδες απαντά η έκφραση *ka-ko na-wi-jo* και αποδίδεται ως χαλκός *νάΦιος, δηλαδή «χαλκός του ναού», σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία. Βλ. Leukart – Hiller (1979) 183-95, Hooker (1994) 186-7.

⁹⁴ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχουν οι επιγραφές της Γραμμικής Β, η Μυκηναϊκή παραγωγή ήταν οργανωμένη με κέντρο το παλάτι, όπου υπάγονταν και τα ιερά. Λειτουργούσαν εργαστήρια μεταλλοτεχνίας συχνά δίπλα σε ιερά, ώστε εικάζεται ότι η παραγωγή τους εξυπηρετούσε τις ανάγκες των ιερών, τα οποία δεν είναι καθόλου απίθανο να τους διένειμαν το μέταλλο. Γενικά για την οργάνωση της παραγωγής χαλκού βλ. French (1981) 41-8, Hägg (1992) 29-32, Risberg (1997) 185-96, Tournavitou (1997) 36-7 και Παπαδημητρίου (2005) 296-316· ειδικότερα για τη σχέση των χαλκείων με την Πότνια βλ. Shelmerdine (1987) 340-1. Πρβλ. όμως Schallin (1997) 139-72.

⁹⁵ Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από πάπυρο του Δερβενίου, του 4^{ου} αιώνα π.Χ., Πάπ. Δερβ. 22: *Γῆ δὲ καὶ Μήτηρ καὶ Ρέα καὶ Ἥρη ἢ αὐτή. ἐκλήθη δὲ Γῆ μὲν νόμῳ, Μήτηρ δ' ὅτι ἐκ ταύτης πάντα γ[ίν]εται, Γῆ καὶ Γαῖα κατὰ [γ]λῶσσαν ἐκάστοις. Δημήτηρ [δὲ] ὀνομάσθη ὥσπερ ἢ Γῆ Μήτηρ, ἐξ ἀμφοτέρων ἔ[ν] ὄνομα· τὸ αὐτὸ γὰρ ἦν. ἔστι δὲ καὶ ἐν τοῖς ὕμνοις εἰρ[η]μένον· «Δημήτηρ [Ρ]έα Γῆ Μήτηρ Ἔστία Δηῶν». Η Γη και η Μητέρα και η Ρέα και η Ἥρα είναι η ίδια. Ονομάστηκε Γη συμβατικά, Μητέρα διότι όλα από αυτή δημιουργούνται, Γη και Γαία, ανάλογα με τη διάλεκτο του καθενός. Δημήτηρ*

μεταλλουργών. Λαμβάνοντας δηλαδή την πρώτη ύλη από το έδαφος, σχηματίστηκε ενδεχομένως στη φαντασία τους η εικόνα της Γης που κυοφορεί τα μέταλλα⁹⁶.

Επαγγέλματα που ακόμα βρίσκονταν στα σπάργανα επιζητούσαν πιθανότατα τη θεϊκή προστασία μέσω τελετουργιών προς αποτροπή των κινδύνων και των δυσχερειών της εργασίας τους. Για τον λόγο αυτόν οι μεταλλουργοί θα έθεταν την ομοτεχνία τους υπό την προστασία κάποιων ιερών, ενώ μεταξύ τους θα συγκαταλέγονταν και μάντιες. Οι τελευταίοι ενδέχεται να ήταν είτε επαγγελματίες μάντιες είτε μέλη της ομοτεχνίας που ξεχώριζαν για τις προφητικές ικανότητές τους⁹⁷. Έργο τους θα ήταν να αποφαινόνται αν οι επικλήσεις προς τη θεά πράγματι εισακούονταν, ώστε εξασφαλιζόταν η εύνοιά της προς την τέχνη τους. Φαίνεται επομένως λογικό η μαντεία να τέθηκε στην υπηρεσία των πρώτων μεταλλουργών και με αυτόν τον τρόπο να άρχισε η άσκησή της στις τάξεις τους.

Ενδέχεται επίσης η μαντική ιδιότητα των πρώτων μεταλλουργών να ήταν απόρροια της αντίστοιχης ιδιότητας της θεάς Γης, την οποία λάτρευαν. Αυτή θεωρείτο η πρώτη μάντισσα⁹⁸. Σε αυτήν την περίπτωση ο ιερέας της ήταν ίσως επιφορτισμένος και με την πρόρρηση του μέλλοντος, ομοίως προς τη λατρευόμενη θεά.

Το χάρισμα της μαντείας μπορούσε να είναι όμως και απόρροια της συμμετοχής των πρώτων μεταλλουργών στις μυστηριακές τελετές. Εκτός από την ένταξη

επίσης ονομάστηκε κατά το Γη Μήτηρ, από τα δυο ένα όνομα· γιατί είναι ταυτόσημο. Απαντά και στους (Ορφικούς) Ύμνους· «Δήμητρα, Ρέα, Γη, Μητέρα, Έστία, Δηιώ».

Βλ. ΑΚυΓ¹ 192, 316-7, ΑΚυΓ² 243, 427 και Kouremenos – Parassoglou – Tsantsanoglou (2006) 253-5· για τις χθόνιες θεές βλ. Εύρ. Βάκχ. 275-6, Στράβ. 10.3.12.

⁹⁶ Βλ. Faure (1964) 113-9.

⁹⁷ Στα ομηρικά έπη απαντούν τόσο επαγγελματίες μάντιες, όπως ο Κάλχας, όσο και πολεμιστές που έχουν γνώσεις *οίωνοσκοπίας* ή *όνειρομαντείας*, όπως ο Πουλυδάμας και ο Έλενος. Βλ. Flower (2008) 120-1. Δεν αποκλείεται η ίδια κατηγοριοποίηση να ίσχυε και στις ομοτεχνίες των προϊστορικών μεταλλουργών.

⁹⁸ Βλ. Αίσχ. *Εύμ.* 1-4. Κατά τη μυθολογία, ήταν αυτή που προφήτευσε στον Κρόνο ότι ένα από τα παιδιά του θα του πάρει την εξουσία και στον Δία ότι θα νικήσει στην Τιτανομαχία μόνο αν απελευθερώσει τους φυλακισμένους στα Τάρταρα θεούς (βλ. *Ελλ. Μυθ.* 2.25-8, 236-8). Η αντίληψη αυτή επιβεβαιώνεται επίσης από το γεγονός ότι τα μεγαλύτερα μαντεία του αρχαίου Ελληνικού κόσμου ανήκαν αρχικά στη Γη, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα στα κατώτερα ανασκαφικά στρώματα που χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Σε αυτά συγκαταλέγονται οι Δελφοί, η Δωδώνη, το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και το Γαίον στην Ολυμπία. Για τη λατρεία της Γης στους Δελφούς βλ. Πλουτ. *Περί τοῦ μὴ χρᾶν ἔμ. νῦν τὴν Πυθ.* 402d· επίσης Roux (1976) 19-34, Parke (2000⁴) 44-6· στη Δωδώνη βλ. Τζουβάρα-Σούλη (1979) 66-7, Burkert (1985) 114· στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα βλ. Δάκαρη (1993) 30-1· στην Ολυμπία βλ. Πaus. 5.14.9-10 και επίσης Parke (1967) 180-1. Πρβλ. όμως Quantin (1992) 177-99, ο οποίος θέτει υπό αμφισβήτηση τη μαντική ιδιότητα της Γης και την άσκηση μαντείας στα προαναφερθέντα ιερά κατά την Εποχή του Χαλκού. Τα ανασκαφικά ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν όμως την άποψη αυτή.

τους σε σωματεία με θρησκευτική οργάνωση, εμφανίζονται στον μύθο και ως ιδρυτές μυστηριακών λατρειών ή μνημένοι σε αυτές. Υπήρχε η αντίληψη ότι κατά τη διάρκεια των μυστηρίων οι μύστες έρχονταν σε επαφή με το θείο. Όποιος διακατεχόταν από θεϊκή μανία, δηλαδή βρισκόταν σε κατάσταση έκστασης λόγω της επικοινωνίας με το θείο, αποκτούσε προφητικές ικανότητες. Ήταν σε θέση να ασκήσει ουσιαστικά εμπνευσμένη μαντική. Τούτο επαληθεύεται από τους χαρακτηρισμούς *ένθουσιαστικοί* και *βακχικοί*, τους οποίους ο Στράβων προσδίδει στους δαίμονες της μεταλλουργίας⁹⁹ αλλά και από συναφείς μαρτυρίες του Ευριπίδη¹⁰⁰. Εκτός του *ένθουσιαστικού* χαρακτήρα των τελετών των μυστηρίων, οι *καθαρμοί*, ένα σημαντικό στάδιο μύησης σε αυτά¹⁰¹, τελούνταν κυρίως από μάντεις¹⁰². Οι πρώτοι μεταλλουργοί θα συνδέονταν επομένως με τη μαντεία και μέσω της φύσης των μυστηρίων στα οποία φαίνεται ότι συμμετείχαν.

Δεν θα πρέπει επίσης να αγνοηθεί ότι οι μεταλλουργοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είχαν πραγματοποιήσει μια παράξενη ανακάλυψη, τα μέταλλα. Είχαν καταφέρει να «μεταμορφώσουν» τον λίθο σε μέταλλο, από το οποίο κατασκεύαζαν εργαλεία και όπλα πολύ ανθεκτικά και εντυπωσιακά στην εμφάνιση. Κατείχαν δηλαδή γνώσεις πολύ πέραν του κοινού. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ενασχόλησή τους με μυστηριακές λατρείες θα οδήγησε στην κοινωνική αναγνώρισή τους¹⁰³.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι εν λόγω τεχνίτες πληρούσαν τις ιδιαίτερες θρησκευτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις ώστε να επιφορτιστούν με το λειτούργημα του μάντη. Τα ίδια προσόντα και την αντίστοιχη κοινωνική θέση διέθεταν άλλωστε και οι σημαντικοί μάντεις της Αρχαϊκής και της Κλασικής Περιόδου, όπως έχει γίνει ήδη γνωστό¹⁰⁴.

---

⁹⁹ Βλ. Στράβ. 10.3.7.

¹⁰⁰ Εὐρ. *Βάκχ.* 298-301: ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ: *μάντις δ' ὁ δαίμων ὄδε· τὸ γὰρ βακχεύσιμον | καὶ τὸ μανιῶδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει· | ὅταν γὰρ ὁ θεὸς ἐς τὸ σῶμ' ἔλθῃ πολὺς, | λέγειν τὸ μέλλον τοὺς μεμνηότας ποιεῖ.* Μάντης είναι αυτός ο δαίμονας· η βακχεία | και η μανία έχουν ισχυρή μαντική δύναμη· | όταν ο θεός γεμίσει το σώμα, | όσους βρίσκονται σε μανία κάνει να προφητεύουν το μέλλον.

Στράβ. 10.3.9: *ὁ τε ένθουσιασμός επίπνευσίν τινα θείαν ἔχειν δοκεῖ καὶ τῶ μαντικῶ γένει πλησιάζειν (...).* Ο ένθουσιασμός φαίνεται ότι έχει κάποια θεϊκή εμπνευση και πλησιάζει τη μαντεία (...).

Βλ. επίσης Burkert (1985) 109-111, Dodds (2006⁸) 64-107.

¹⁰¹ Βλ. Εὐρ. *Βάκχ.* 73-82, όπου παρουσιάζεται συγκεκριμένο το τελετουργικό των μυστηριακών λατρειών της Κυβέλης και Clinton (2003) 56.

¹⁰² Βλ. Burkert (1985) 75-9, Burkert (1987) 31 και Flower (2008) 27, 212, 241.

¹⁰³ Η υψηλή κοινωνική θέση των πρώτων μεταλλουργών αντικατοπτρίζεται και στον μύθο. Οι δαίμονες είναι ακόλουθοι μιας σημαντικής χθόνιας θεάς και τροφοί των δυο μεγαλύτερων θεών του δωδεκάθεου, του Δία και του Ποσειδώνα. Ο δε Λυγκέας είναι γιος του βασιλιά της Λακωνίας. Μόνο ο Ήφαιστος έχει πεταχτεί μωρό από τον Όλυμπο αλλά, όταν ενηλικιώνεται, αποκαθίσταται στη θέση του μεταξύ των άλλων θεών. Βλ. *Ελλ. Μυθ.* 2.192, 3.206, Τσάϊμου (1997) 34.

¹⁰⁴ Βλ ανωτ. σημ. 24.

Αυτές οι συνθήκες ευνοούσαν τη σταδιακή δημιουργία μιας «τάξης» μάντεων στους κόλπους των μεταλλουργικών ομοτεχνιών. Αυτοί δραστηριοποιούνταν παράλληλα με τους συναδέλφους τους που δεν εντάσσονταν στις συγκεκριμένες ομοτεχνίες. Η οργάνωση των μεταλλουργών επέτρεπε επιπλέον τη μεταλαμπάδευση της μαντικής τέχνης στις επόμενες γενιές εντός της ομοτεχνίας. Τυπικό μυθολογικό παράδειγμα μιας τέτοιας «τάξης» είναι οι Κουρήτες, οι γνωστότεροι δαίμονες για τις μαντικές ικανότητές τους.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με την προτεινόμενη θεωρία η μυθολογική μορφή του μάντη-μεταλλουργού εξηγείται από την άσκηση της μαντείας στο πλαίσιο των πρώιμων μεταλλουργικών ομοτεχνιών της Εποχής του Χαλκού. Η πρακτική αυτή επιβλήθηκε από την ανάγκη θεϊκής προστασίας των πρώτων μεταλλουργών και ήταν απόρροια της θρησκευτικής οργάνωσης των σωματείων τους.

2.2.3. Η Ερμηνεία του Στράβωνα για τους Μεταλλουργούς-Μάντεις

Μια διαφορετική ερμηνεία προτείνει ο Στράβωνας, βάσει της οποίας εξηγούνται οι απαρχές της σχέσης της μαντείας με τη μεταλλουργία. Κατά τον γεωγράφο, όσοι θέλουν να γνωρίσουν το θείο, που κατοικεί στον ουρανό, συνηθίζουν να ζουν στο βουνό. Επικοινωνούν μαζί του μέσω των *ένθουσιασμών*, προφητεύοντας έτσι το μέλλον. Οι *ένθουσιασμοί* και η μαντεία οδήγησαν στη μαγεία και στην εμφάνιση περιπλανώμενων μάντεων και μάγων, καθώς και στις μυστηριακές λατρείες. Η ζωή στο βουνό ανάγκασε τους ανθρώπους να αναπτύξουν τη μεταλλεία και τη μεταλλουργία, καθώς και όσες άλλες τέχνες ήταν χρήσιμες για την επιβίωση του ανθρώπου¹⁰⁵.

Δεν δύναται κανείς να αποφανθεί με βεβαιότητα υπέρ ή κατά της άποψης του Στράβωνα, διότι αναφέρεται ουσιαστικά σε μετασχηματισμούς της αρχαίας Ελληνικής θρησκείας που έλαβαν χώρα κατά την Ύστερη Νεολιθική Περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τότε τοποθετείται η ανακάλυψη των μετάλλων και η ανάπτυξη των πρώτων μυστηριακών λατρειών¹⁰⁶.

Οι ενδείξεις που παρέχει η μυθολογική παράδοση φαίνεται μάλλον να επιβεβαιώνουν τον γεωγράφο. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι Ιδαίοι Δάκτυλοι

---

¹⁰⁵ Στράβ. 10.3.23: *οἷον τὰς ὄρειβασίας τῶν περὶ τὸ θεῖον σπουδαζόντων καὶ αὐτῶν τῶν θεῶν καὶ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς εἰκότως μυθεύουσι κατὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν καθ' ἣν καὶ οὐρανίους νομίζουσι τοὺς θεοὺς καὶ προνοητικοὺς τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν προσημασιῶν· τῇ μὲν οὖν ὄρειβασίᾳ τὸ μεταλλευτικὸν καὶ τὸ θηρευτικὸν [καὶ] ζητητικὸν τῶν πρὸς τὸν βίον χρησίμων ἐφάνη συγγενές, τῶν δ' ἐνθουσιασμῶν καὶ θρησκείας καὶ μαντικῆς τὸ ἀγυρτικὸν καὶ γοητεία ἐγγύς. τοιοῦτον δὲ καὶ τὸ φιλότεχνον μάλιστα τὸ περὶ τὰς Διονυσιακὰς τέχνας καὶ τὰς Ὀρφικάς. Τὴν ορεσίβια ζωή ὅσων ασχολοῦνται με τὸ θεῖο ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδίων τῶν θεῶν καὶ τὴν ἐκσταση (τῆ θεῖα ἐμπνευση) λογικὰ ἀποδίδουν στὴν ἴδια αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία θεωροῦν τοὺς θεοὺς οὐράνιους καὶ προνοητικοὺς γιὰ διάφορους λόγους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ φανέρωση οἰωνῶν· ἡ μεταλλεία, τὸ κυνήγι {καὶ} ἡ ἀναζήτηση χρησίμων τεχνῶν γιὰ τὴν ἐπιβίωση φάνηκε σύμφυτη με τὴν ορεσίβια ζωή, με τὴν ἐκσταση καὶ τὴ θρησκεία καὶ τὴ μαντικὴ, ἡ περιπλάνηση καὶ ἡ μαγεία ἀποδείχθησαν παρεμφερεῖς. Τέτοιου εἴδους εἶναι ἡ ἀγάπη προπάντων γιὰ τὴς Διονυσιακὰς καὶ τὴς Ὀρφικὰς τέχνες.*

¹⁰⁶ Βλ. Burkert (1985) 278 καὶ ἀνωτ. σημ. 38.

ήταν κατεξοχήν ορεσίβιοι δαίμονες, αφού ως ακόλουθοι της Δινδυμήνης ή της Μεγάλης Μητέρας της Φρυγίας ζούσαν στο όρος Ίδη. Εκεί ανακάλυψαν τα μέταλλα και τις χρήσιμες τέχνες για τη διαβίωση του ανθρώπου, ενώ ασχολήθηκαν με τη μαγεία και τους *ένθουσιασμούς*¹⁰⁷. Εκείνοι, μαζί με τους Κουρήτες, ανέθρεψαν τον μικρό Δία στο Ιδαίο Άντρο της Κρητικής Ίδης. Το σημείο όπου γεννήθηκε ο θεός έγινε το σημαντικότερο από ένα πλήθος Μινωικών ιερών εγκατεστημένων στα σπήλαια και τις κορυφές των βουνών της νήσου¹⁰⁸. Επιπροσθέτως, ο γιος του Δία, ο Μίνως, πέρασε εννέα χρόνια στην Ίδη, για να λάβει από τον πατέρα του τη νομοθεσία που θα εφήρμοζε στο βασίλειό του¹⁰⁹.

Παρά την επικριτική διάθεση του Στράβωνα προς τους ασχολούμενους με τα ιερά¹¹⁰, η ερμηνεία του δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί αβάσιμη. Αποτελεί μάλιστα μια εύλογη και συνεπή εξήγηση των διαφόρων ετερόκλητων ιδιοτήτων των δαιμόνων της μεταλλουργίας. Εμφανίζει όμως ένα σοβαρό μειονέκτημα. Αγνοεί το στοιχείο της χθόνιας λατρείας, το οποίο είναι έντονο στις περισσότερες παραδόσεις για τους συγκεκριμένους δαίμονες.

Ανακύπτει λοιπόν το ερώτημα αν η προτεινόμενη θεωρία του γράφοντος για το φαινόμενο του μάντη-μεταλλουργού και αυτή του Στράβωνα αντιφάσκουν. Αμφότερες αναδεικνύουν διαφορετικές πτυχές των ίδιων μυθολογικών παραδόσεων. Το μόνο σημείο στο οποίο οι δυο ερμηνείες διαφέρουν ουσιαστικά είναι στο ότι ο Στράβων υποστηρίζει την παράλληλη ανάπτυξη της μαντείας και της μεταλλουργίας λόγω της ζωής στο βουνό. Κατά την άποψη του γράφοντος, η άσκηση της μαντείας ήταν το αποτέλεσμα της οργάνωσης των μεταλλουργών υπό την προστασία μιας *ποτνίας*. Μια ολοκληρωμένη πραγμάτευση του θέματος απαιτεί βέβαια τη μελέτη και των δυο ερμηνειών.

---

¹⁰⁷ Βλ. ανωτ. σημ. 99.

¹⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά Rutkowski (1988) 71-100, Peatfield (1990) 117-32, Faure (1996) *passim*, Jones (1999) *passim* και Briault (2007) 122-41· ειδικά για το Ιδαίο Άντρο βλ. Σακελλαράκη (1983) 415-500 και επίσης Εύρ. *Βάκχ.* 73-82, όπου αναφέρεται ότι τα όργια της Μεγάλης Μητέρας και της Κυβέλης λάμβαναν χώρα σε ορεινές περιοχές.

¹⁰⁹ Βλ. Πλάτ. *Μίν.* 319e, Στράβ. 10.4.8.

¹¹⁰ Διαφαίνεται μια επικριτική διάθεση εκ μέρους του Στράβωνα προς τους ασχολούμενους με τα ιερά, η οποία εντοπίζεται κυρίως στον όρο *τέχναι*, αναφερόμενος στις μυστηριακές τελετές. Ο συγγραφέας του παπύρου του Δερβενίου θίγει επίσης το θέμα των πλανόδιων μάντεων, μάγων και ιερέων με τη φράση *οι τέχνην ποιούμενοι τὰ ιερά* (*Πάπ. Δερβ.* 20). Αυτοί εν ονόματι των θεών έκαναν ψεύτικα κόλπα, για να κερδίζουν λεφτά από ιδιώτες ή πόλεις. Για αυτόν τον λόγο αποδοκιμάζονται απερίφραστα τόσο από τον συγγραφέα του παπύρου του Δερβενίου όσο και από τον Πλάτωνα (*Πολιτ.* 364b-c). Ο δεύτερος τους χαρακτηρίζει μάλιστα ως *ἀγύρτας*. Σε αυτούς τους περιπλανώμενους μάντεις, μάγους και ιερείς των ιστορικών χρόνων παραπέμπει πιθανότατα και ο Στράβων με τον όρο *ἀγυρτικόν*. Βλ. Kouremenos – Parassoglou – Tsantsanoglou (2006) 233-8, Flower (2008) 28-9, 68-70.

2.2.4. Οι Χρήσεις της Μαντείας των Πρώτων Μεταλλουργών

Η μυθολογική παράδοση δεν διασαφηνίζει σε ποιες περιπτώσεις οι πρώτοι μεταλλουργοί χρησιμοποιούσαν τη μαντική τέχνη. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να σωθούν συγκεκριμένες μαρτυρίες για τη δράση τους από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Οι σωζόμενες γραμματειακές πηγές απέχουν χρονικά από αυτούς πάνω από δυο χιλιετίες. Παρά ταύτα, η μυθολογία φαίνεται πως διατήρησε ορισμένες πενιχρές ενδείξεις. Οι Κουρήτες στη διήγηση του Ψευδο-Απολλοδώρου χρησιμοδοτούν στον Μίνωα σχετικά με τον Γλαύκο, ενώ οι Τελχίνες προβλέπουν τον καταστροφικό κατακλυσμό της Ρόδου¹¹¹. Τα δυο αυτά παραδείγματα υποδεικνύουν ουσιαστικά δυο διαφορετικούς τρόπους αξιοποίησης της μαντείας. Αυτοί συνίσταντο αφενός στην επίλυση κοινωνικών θεμάτων και αφετέρου στην πρόβλεψη επερχόμενων κινδύνων.

Η μαντεία θα χρησιμοποιείτο, επίσης, για να διασφαλιστεί η εύνοια των θεών και η επιτυχής περάτωση των μεταλλουργικών εργασιών. Η μεταλλουργία ήταν νεοεμφανιζόμενη τέχνη, ώστε δεν είχε αποκτηθεί ακόμα η απαραίτητη τεχνογνωσία για την πρόληψη ή την επίλυση των διάφορων προβλημάτων. Για παράδειγμα, η επίτευξη του κατάλληλου κράματος μετάλλων για ένα προϊόν τυποποιήθηκε με το πέρασ του χρόνου. Οι πρώτοι μεταλλουργοί πέρασαν από διάφορες φάσεις δοκιμών έως ότου καταλήξουν στα διαδεδομένα κράματα της Εποχής του Χαλκού¹¹². Ελλείψει τεχνογνωσίας, οι τεχνίτες αρχικά θα επιδίδονταν σε εργασίες με αβέβαια αποτελέσματα. Ο μάντης θα αποφαινόταν σχετικά με την επιτυχία ή μη των εργασιών τους.

Ένα άλλο πρόβλημα ήταν οι παρενέργειες του αρσενικού στην υγεία των τεχνιτών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ενός στοιχείου ιδιαίτερα τοξικού που χρησιμοποιείτο σε κράματα¹¹³. Επειδή αυτές οι παρενέργειες εμφανίζονταν μόνο σε μεταλλουργούς, θα εξηγήθηκαν αρχικά ως θεόσταλτες και οι μάντεις θα καλούνταν τόσο να τις προβλέψουν όσο και να τις αποτρέψουν εξευμενίζοντας το θείο. Παρόμοιες προσφυγές στη μαντεία με αφορμή λοιμούς ή συμφορές συνηθίζονταν ακόμα και στα ιστορικά χρόνια¹¹⁴. Με την εξέλιξη των τεχνικών γνώσεων –ήδη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού– έγινε αντιληπτή η τοξική δράση του αρσενικού και διακόπηκε η χρήση του¹¹⁵.

---

¹¹¹ Ο Λυγκέας λειτουργεί επίσης σαν μάντης, χωρίς να είναι όμως. Διακρίνοντας τα μέταλλα που ήταν κρυμμένα μέσα στη γη αποκτά μια γνώση πέραν της ανθρώπινης αντίληψης.

¹¹² Βλ. Branigan (1874) 108, Papadimitriou (2008) 271-88.

¹¹³ Βλ. ανωτ. σημ. 42.

¹¹⁴ Η τάση να αποδίδονται οι συμφορές και ειδικότερα οι αρρώστιες σε θεϊκά αίτια είναι πολύ παλιά. Στην *Ιλιάδα* (Α 58-67) ο λοιμός στο στρατόπεδο των Αχαιών αποδίδεται εξαρχής αποκλειστικά σε θεϊκή αιτία. Από τα δημοσιευμένα ελάσματα της Δωδώνης προκύπτει ότι ακόμα και κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. πολλοί προσέφευγαν στο μαντείο σχετικά με τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζαν. Βλ. Lhôte (2006) 24.

¹¹⁵ Βλ. Charles (1967) 21-6, Muhly (1999) 15. Αμφότερες οι μελέτες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι το αρσενικό χρησιμοποιείτο σκόπιμα στα κράματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η αντικατάστασή του από τον κασσίτερο οφειλόταν τόσο στις δυσκολίες

Θα ήταν ωστόσο παρακινδυνευμένη η υπόθεση ότι η μαντεία επενέβαινε σε τεχνικά θέματα. Τούτο όχι μόνο δεν προκύπτει από τις πηγές αλλά και θα αναιρούσε ουσιαστικά την τεχνική πρόοδο που είχε αρχίσει να συντελείται ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Ο μάντης δεν θα είχε τη δυνατότητα να δώσει ακριβείς προβλέψεις για τεχνικά θέματα, καθώς δεν τα γνώριζε και ο μεταλλουργός δύσκολα θα ανεχόταν την ανάμειξη κάποιου τρίτου στην τέχνη του. Η μαντική χρησιμοποιήθηκε επομένως για να προβλεφθεί γενικώς η επιτυχία μιας εργασίας και για τον εξευμενισμό των θεών. Ο τρόπος με τον οποίο θα πετύχαινε μια εργασία ήταν αποκλειστικό μέλημα του μεταλλουργού.

Η συμβολή της μαντείας στην προϊστορική μεταλλουργία μπορεί να γίνει σαφέστερη, αν ληφθεί υπόψη η επενέργειά της στην ιατρική. Τόσο η μεταλλουργία όσο και η ιατρική στα πρώτα στάδια της εξέλιξής τους στηρίχθηκαν άλλωστε στη μαντεία¹¹⁶. Ο αρχαίος ιατρός καλείτο να αντιμετωπίσει αρρώστιες ανιάτες με τις περιορισμένες γνώσεις της εποχής, ιδιαίτερα τις χρόνιες και τις νευρολογικές παθήσεις¹¹⁷. Ανήμπορος λοιπόν να τις κατανοήσει και να προβλέψει την εξέλιξή τους, ώστε να τις θεραπεύσει, αναγκαζόταν να προσφεύγει στη μαντική και τη μαγεία¹¹⁸. Για τον λόγο αυτόν ο Απόλλωνας οικειοποιήθηκε την θεραπευτική τέχνη και ύστερα την ανέλαβε ο γιος του, ο Ασκληπιός¹¹⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αλληλοσυμπληρούμενης χρήσης της ιατρικής και της μαντείας προσφέρει ο Θουκυδίδης, περιγράφοντας τον λοιμό που έπληξε την Αθήνα το 430 π.Χ. Οι Αθηναίοι προσέφευγαν στα ιερά και στα μαντεία, καθώς οι γνώσεις των γιατρών δεν επαρκούσαν ούτε για να προστατεύσουν τους ίδιους τούς εαυτούς τους¹²⁰.

Κατά ανάλογο τρόπο οι πρώτοι μεταλλουργοί θα χρησιμοποιούσαν ως εφόδιο τη μαντική, όταν η πείρα τους δεν επαρκούσε. Οι μάντιες δεν θα μπορούσαν βέβαια να δώσουν ουσιαστικές λύσεις. Ο μόνος τρόπος που είχε η αρχαία Ελληνική θρησκεία να επιλύει τα τεχνικά προβλήματα ήταν ο εξευμενισμός του θείου μέσω θυσιών. Τέτοιου είδους πρακτικές δεν ανταποκρίνονταν στον θετικισμό και

επεξεργασίας του όσο και στην τοξικότητά του, καθώς αρσενικούχα κοιτάσματα συνέχισαν να είναι διαθέσιμα. Στην Κύπρο το στοιχείο συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά από την 2^η χιλιετία π.Χ. Βλ. Philip (1991) 67-8, 81, 83, 86-7.

¹¹⁶ Χαρακτηριστικός αυτής της αλληλεξάρτησης της μαντείας και της ιατρικής είναι ο όρος *ιατρόμαντις*, που αναφέρεται στον μάντη που χρησιμοποιεί τη μαντική στη θεραπεία αρρώστων. Βλ. Αίσχ. *Εὐμ.* 62-3.

¹¹⁷ Βλ. Arnott (2004) 161-2.

¹¹⁸ Βλ. Διοδ. Σικ. 5.74.5.

¹¹⁹ Βλ. *Ιππ. Ἐπιστ.* 15.34-7· επίσης Nilsson (2001⁹) 142.

¹²⁰ Θουκ. 2.47: *οὐ μέντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι. οὔτε γὰρ ἰατροὶ ἤρκουν τὸ πρῶτον θεραπεύοντες ἀγνοία, ἀλλ' αὐτοὶ μάλιστα ἔθνησκον ὄσω καὶ μάλιστα προσῆσαν, οὔτε ἄλλη ἀνθρωπεία τέχνη οὐδεμία· ὅσα τε πρὸς ἱεροῖς ἰκέτευσαν ἢ μαντείοις καὶ τοῖς τοιούτοις ἐχρήσαντο, πάντα ἀνωφελῆ ἦν (...). Τέτοιος λοιμὸς καὶ τέτοια θνησιμότητα ὅπως τότε πουθενά δεν μνημονευόταν να είχε γίνει. Ούτε οι γιατροί, λόγω της ἀγνοίας τους, επαρκούσαν για να θεραπεύσουν, ἀλλὰ και οι ἴδιοι τόσο περισσότερο πέθαιναν ὅσο πλησίαζαν (τους ασθενείς), οὔτε καμιά ἄλλη ἀνθρώπινη τέχνη (επαρκούσε)· ὅσες ἰκεσίες ἔκαναν στα ἱερά ἢ στα μαντεία καὶ ὅσα ἀπαντούσαν (αὐτὰ στους ἀνθρώπους), ὅλα ἦταν ἀνώφελα (...).*

την εμπειρία που αποκτήθηκε με την πάροδο του χρόνου. Το αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή απομάκρυνση της μεταλλουργίας, όπως και της ιατρικής, από τη θρησκεία¹²¹.

---

¹²¹ Βλ. Dunn (2005) 49-68.

2.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις μυθολογικές παραδόσεις για τους δαίμονες της μεταλλουργίας διατηρήθηκαν οι πλέον διαδεδομένες. Χάθηκαν όμως σημαντικά κομμάτια, ώστε η ακριβής ανασύνθεση των ιστορικών γεγονότων είναι αδύνατη¹²². Όσον αφορά τους αρχαίους συγγραφείς, αυτοί περιορίζονται συνήθως σε απλές καταγραφές των μύθων, χωρίς την προσπάθεια ερμηνείας τους. Κάτι τέτοιο ίσως να μη συμφωνούσε με τους στόχους της συγγραφής τους ή να υπερέβαινε τις γνώσεις τους.

Υπογραμμίζεται ωστόσο ότι η μυθολογική παράδοση σε γενικές γραμμές δεν στερείται ιστορικής εγκυρότητας. Όπως ήδη επισημάνθηκε, η ανακάλυψη των μετάλλων σήμανε την ανάπτυξη αρχικά της μεταλλουργίας. Τα κοιτάσματα ήταν επιφανειακά και η απόληψη του καθαρού μετάλλου γινόταν με μεταλλουργικές μεθόδους. Αυτή η σημαντική πληροφορία έχει διατηρηθεί στους μύθους των δαιμόνων της μεταλλουργίας. Όλοι τους εμφανίζονται ως μεταλλουργοί και όχι ως μεταλλευτές. Τούτο δεν είναι καθόλου αυτονόητο. Κατά την εποχή των σωζόμενων μυθολογικών πηγών η μεταλλευτική είχε αποκτήσει το προβάδισμα έναντι της μεταλλουργίας. Οι συγγραφείς, καθότι μη ειδικοί, εύκολα μπορούσαν να υποπέσουν λοιπόν σε αναχρονισμούς, αποδίδοντας σύγχρονες τους τεχνικές στους προϊστορικούς μεταλλουργούς. Η απουσία τέτοιων ιστορικών λαθών οφείλεται στις πηγές που ενδέχεται να είχαν στη διάθεσή τους οι αρχαίοι συγγραφείς και να μη σώζονται σήμερα.

Η διερεύνηση της σχέσης της μεταλλουργίας με τη μαντεία δεν είναι δυνατό να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες βασιζόμενη στη μυθολογία. Αρκεί η επισημάνση των γενικών τάσεων που παρατηρούνται και η σύγκρισή τους με πρακτικές μεταγενέστερων περιόδων. Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε πάντως να αγνοηθεί η σημασία των μυθολογικών διηγήσεων, παρά τα όποια κενά τους. Η αρχαιολογική έρευνα έχει επιβεβαιώσει μάλιστα αρκετά σημεία των συγκεκριμένων μύθων.

Επισημαίνεται πάντως ότι, όπως φαίνεται από τις προηγούμενες ενότητες, η σχέση της παραγωγής μετάλλων με τη μαντεία ξεκινά κατά την Εποχή του Χαλκού και φτάνει ως τα ιστορικά χρόνια. Με την πάροδο του χρόνου και την εξάπλωση της μεταλλουργίας, όμως, η θρησκευτική οργάνωση των σωματείων

---

¹²² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Στράβωνας (10.3.23) ύστερα από την εξαντλητική μελέτη των παραδόσεων για τους δαίμονες της μεταλλουργίας: *πᾶς δὲ ὁ περὶ τῶν θεῶν λόγος ἀρχαίας ἐξετάζει δόξας καὶ μύθους (...). ἅπαντα μὲν οὖν τὰ αἰνίγματα λύειν ἐπ' ἀκριβὲς οὐ ῥάδιον, τοῦ δὲ πλήθους τῶν μυθευομένων ἐκτεθέντος εἰς τὸ μέσον, τῶν μὲν ὁμολογούντων ἀλλήλοις τῶν δ' ἐναντιουμένων, εὐπωρότερον ἂν τις δύναίτο εἰκάζειν ἐξ αὐτῶν τὰ ληθῆς (...)*. Ολόκληρη η παράδοση σχετικά με τους θεούς εξετάζει αρχαίες δοξασίες και μύθους (...). Το να λυθούν επακριβώς όλα τα αινίγματα δεν είναι εύκολο, συσχετίζοντας όμως κάποιος το σύνολο των μυθολογικών διηγήσεων, από τις οποίες ορισμένες συμφωνούν μεταξύ τους και άλλες αντιφάσκουν, θα μπορούσε αποτελεσματικότερα να συμπεράνει από αυτές την αλήθεια (...).

των μεταλλουργών σταδιακά χαλάρωνε. Έως και την Ύστερη εποχή του Χαλκού υπήρχαν ακόμη χαλκουργοί που ανήκαν σε μια πότνια. Κατά τις μεταγενέστερες περιόδους φαίνεται πως η άμεση επιρροή της θρησκείας στους κύκλους των μεταλλοτεχνιτών είχε υποχωρήσει¹²³.

---

¹²³ Βλ. κατωτ. Κεφ. 5.

3. Η ΜΑΝΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η Πρώιμη και η Μέση Εποχή του Χαλκού σημαδεύτηκαν από την ανακάλυψη των μετάλλων και την ανάπτυξη της μεταλλουργίας. Τα επιτεύγματα αυτά πέρασαν στη σφαίρα του μύθου και αποδόθηκαν στους θεούς και τις θεότητες της μεταλλουργίας. Το επόμενο βήμα ήταν οι μετακινήσεις των πρώτων μεταλλουργών στο Αιγαίο, προκειμένου να βρουν νέες πηγές πρώτης ύλης και πρόσφορες αγορές. Η Εποχή του Χαλκού έκλεισε με δυο πανελλήνιες εκστρατείες, την Αργοναυτική και την Τρωική, καθώς και με τον αποικισμό της Κύπρου και της Μιλήτου.

Οι συγκεκριμένες μυθολογικές παραδόσεις αποτελούν το αντικείμενο μελέτης του παρόντος κεφαλαίου, διότι φαίνεται πως έχουν ως αφετηρία ιστορικά γεγονότα¹²⁴. Οι τόποι όπου εκτυλίσσονται τα μυθολογικά γεγονότα, όπως η Τροία, η Κολχίδα, η Κύπρος και η Μικρά Ασία, είναι γνωστοί επίσης για τη μεταλλευτική παραγωγή τους κατά την αρχαιότητα. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα μήπως η μυθολογία διατήρησε συγκεκαλυμμένες πληροφορίες σχετικά με μια προσπάθεια επέκτασης του Μυκηναϊκού εμπορίου στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, με στόχο τη διακίνηση μεταλλουργικών προϊόντων. Τέτοια προϊόντα ήταν αφενός μεν οι πρώτες ύλες, δηλαδή οι ποσότητες καθαρού μετάλλου που προορίζονταν για τα εργαστήρια, αφετέρου δε τα έργα μεταλλοτεχνίας.

Τα ομηρικά έπη, τα Αργοναυτικά του Απολλωνίου του Ροδίου, η Ελένη του Ευριπίδη, η Αλεξάνδρα του Λυκόφρονα και η Βιβλιοθήκη του Ψευδο-Απολλοδώρου εμπεριέχουν τις πληρέστερες καταγραφές των σχετικών μυθολογικών παραδόσεων. Καμία από τις πηγές αυτές δεν αποσιωπά τον ρόλο της μαντείας στις πανελλήνιες εκστρατείες και στον αποικισμό της Κύπρου και της Μιλήτου. Αυτή ακριβώς η πτυχή των μύθων αναλύεται στις επόμενες ενότητες. Επιχειρείται δε η ανασύσταση της ιστορικής πραγματικότητας, όσο το δυνατόν ακριβέστερα.

---

¹²⁴ Ελλ. Μυθ. 1.78: «Ιστορικούς ονομάζουμε τους μύθους που αναφέρονται στην ανθρώπινη ιστορία: σε πολέμους και εκστρατείες μεγάλες, που έγιναν σε πολύ παλιά χρόνια. Εδώ ανήκει η εκστρατεία των Αργοναυτών στη χώρα των Κόλχων, (...) των Αχαιών στην Τροία (...). Ότι στους μύθους αυτούς λανθάνει κάποιος ιστορικός πυρήνας είναι πολύ πιθανό, όπως δεν αποκλείεται ορισμένοι από τους ήρωες που αναφέρονται εκεί να έζησαν πραγματικά, είτε με τα ονόματα που τους δίνει η παράδοση είτε με άλλα». Για την ύπαρξη ιστορικού πυρήνα στους μύθους του αποικισμού της Κύπρου από τον Τεύκρο και τον Αγαπήνορα βλ. Βοσκοῦ (1999) 21, 25.

3.1. Ο ΑΡΓΟΝΑΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΡΩΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

3.1.1. Οι Μυθολογικές Παραδόσεις

Οι παραδόσεις του Αργοναυτικού και του Τρωικού κύκλου είναι εν πολλοίς γνωστές. Χρειάζεται ωστόσο να επισημανθούν ορισμένα στοιχεία τους χρήσιμα για την παρούσα έρευνα.

Η πρώτη μεγάλη πανελλήνια εκστρατεία, η Αργοναυτική¹²⁵, είχε ως αφορμή το όνειρο που είχε δει ο Πελίας, ο βασιλιάς της Ιωλκού. Είχε εμφανιστεί ο Φρίξος στον ύπνο του προτρέποντάς τον να φέρει πίσω την ψυχή του και το χρυσόμαλλο δέρας από την Κολχίδα στην Ιωλκό. Ο βασιλιάς ρώτησε μάλιστα το μαντείο των Δελφών σχετικά με το όνειρο και η Πυθία συμφώνησε με την προτροπή του Φρίξου¹²⁶. Ο Πελίας ανέθεσε την δύσκολη αποστολή του επαναπατρισμού του χρυσόμαλλου δέρατος στον ανιψιό του, τον Ιάσωνα. Εκείνος αποδέχθηκε την πρόκληση και ανέθεσε στον Άργο την κατασκευή του πλοίου του, της Αργούς¹²⁷. Η Αθηνά προσάρμοσε μάλιστα στο ακρόπρωρο του πλοίου ένα κομμάτι από τη μαντική φηγή της Δωδώνης, το οποίο προειδοποιούσε με ανθρώπινη φωνή για κάθε επερχόμενο κίνδυνο¹²⁸. Αφού τελείωσε η κατασκευή του πλοίου, ο Ιάσωνας ζήτησε χρησμό από το μαντείο των Δελφών για το ταξίδι του. Ο Απόλλωνας τού απάντησε ότι η δοκιμασία του θα ολοκληρωνόταν με επιτυχία και υπό την προστασία του, εφόσον οι Αργοναύτες τελούσαν θυσίες προς τιμήν του¹²⁹. Στην Αργοναυτική Εκστρατεία συμμετείχαν

---

¹²⁵ Η κυριότερη πηγή για την Αργοναυτική εκστρατεία είναι τα *Αργοναυτικά* του Απολλωνίου του Ροδίου, ενώ η ίδια εκστρατεία εξιστορείται από τον Ψευδο-Απολλόδωρο στο μεγαλύτερο μέρος του πρώτου βιβλίου της *Βιβλιοθήκης* του, και από τον Διόδωρο (4.40.1-57.1). Βλ. *Ελλ. Μυθ.* 4.185, όπου αναλύονται διεξοδικά όλες οι πηγές της Αργοναυτικής Εκστρατείας. Για τον σχολιασμό των παραλλαγών βλ. ΑΚυΓ¹ 353-5, ΑΚυΓ³ 582.

¹²⁶ Βλ. Πινδ. *Πυθ.* 4.159-65.

¹²⁷ Άργω < άργος = ταχύς. Βλ. *Ελλ. Μυθ.* 4.137 και εκτενέστερα ΑΚυΓ³ 500-7.

¹²⁸ Απολλων. *Ροδ. Αργον.* 1.525-7: Πηλιάς ἴαχεν Ἀργῶ ἐπισπέρχουσα νέεσθαι· ἢ γάρ οἱ δόρυ θεῖον ἐλήλατο, τό ρ' ἀνά μέσσην ἢ στείραν Ἀθηναίη Δωδωνίδος ἤρμοσε φηγοῦ. Η Πηλιάδα Ἀργῶ φώναξε να επισπεύσουν την αναχώρηση· διότι πάνω της ήταν καρφωμένο θεϊκό ξύλο, το οποίο στη μέση ἢ του ακρόπρωρου εφάρμοσε η Αθηνά από τη φηγή της Δωδώνης.

Για το ομιλούν ξύλο από τη φηγή της Δωδώνης βλ. Ψευδο-Απολλοδ. 1.9.16 και Απολλων. *Ροδ. Αργον.* 4.580-5, όπου το Δωδωναίο ξύλο φωνάζει, για να προειδοποιήσει τους Αργοναύτες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού· βλ. επίσης ΑΚυΓ³ 518-9.

¹²⁹ Απολλων. *Ροδ. Αργον.* 1.411-4: κλυθι ἀναξ Παγασάς τε πόλιν τ' Αἰσωνίδα ναιῶν ἢ ἡμερτέριοιο τοκῆος ἐπώνυμον, ὅς μοι ὑπέσθης ἢ Πυθοῖ χρειομένῳ ἄνυσιν καὶ πείραθ' ὁδοῖο ἢ σημανέειν, αὐτὸς γὰρ ἐπαίτιος ἔπλεν ἀέθλων. Ἄκου βασιλέα που κατοικεῖς στῶν Παγασῶν την Αἰσωνίδα, την πόλη ἢ που έχει το ὄνομα του πατέρα μου, που μου υποσχέθηκες, ἢ αφού ζήτησα χρησμό από την Πυθία, να δώσεις σημεῖα ἢ για την επιτυχία και το τέλος της περιπλάνησης· ο ἴδιος εἶσαι ἄλλωστε υπαίτιος για την εκστρατεία.

οι περισσότεροι ήρωες της εποχής. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν δυο μάντεις, ο Μόψος και ο Ίδμονας, καθώς επίσης ο Λυγκέας, ο οποίος θεωρείτο ευρετής πολλών μετάλλων¹³⁰, ο Παλαιμόνιος, γιος του Ηφαίστου, και ο Αιθαλίδης¹³¹.

Σημαντικοί σταθμοί της Αργούς στο ταξίδι της για την Κολχίδα ήταν η Λήμνος, η Σαμοθράκη, όπου οι Αργοναύτες μνήθηκαν στα μυστήρια των Καβείρων, η Τροία, την οποία κατέλαβαν, και η Κύζικος, όπου τέλεσαν θυσίες στην Κυβέλη με υπόδειξη του μάντη Μόψου. Στην Κολχίδα ο βασιλιάς Αιήτης υπέβαλε τον Ιάσονα σε επικίνδυνους άθλους, πριν του δώσει το χρυσόμαλλο δέρας. Αν κάποιος το έκλεβε, ο βασιλιάς θα έχανε την εξουσία του και τη ζωή του, σύμφωνα με έναν χρησμό. Στόχος του ήταν λοιπόν να εξοντώσει τον Ιάσονα. Εκείνος όμως κατάφερε να ολοκληρώσει τις δοκιμασίες με τη βοήθεια της κόρης του Αιήτη, της Μήδειας. Έτσι ο Ιάσονας διέφυγε από την Κολχίδα κλέβοντας το χρυσόμαλλο δέρας (Εικόνα 6, Εικόνα 7).

Κατά την επιστροφή τους οι Αργοναύτες διέπλευσαν τον ποταμό Ίστρο (σημερινό Δούναβη) και βγήκαν στις Ιλλυρικές ακτές, ύστερα τον Ηριδανό και τον Ροδανό, για να καταλήξουν στην Τυρρηνική θάλασσα μέσω της χώρας των Κελτών. Σημαντικοί σταθμοί του υπόλοιπου ταξιδιού τους ήταν η νήσος Αιθαλία, απέναντι από την Κορσική, ο κήπος των Εσπερίδων και η Κρήτη (Εικόνα 11).

Μετά την Αργοναυτική Εκστρατεία αρκετοί από τους γιους των Αργοναυτών μαζί με άλλους Αχαιούς ήρωες συμμετείχαν στην Τρωική Εκστρατεία¹³². Ο μύθος της είναι εξαιρετικά δημοφιλής, ώστε δεν χρήζει περαιτέρω ανάλυσης. Επισημαίνεται μόνο ότι ο Κάλχας κατείχε την κυρίαρχη θέση μεταξύ των μάντεων και ήταν εκείνος που, ερμηνεύοντας τους *οίωνους*, προφήτευσε τη διάρκεια του πολέμου¹³³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως και οι νόστοι δυο ομηρικών ηρώων, του Τεύκρου και του Αγαπήνορα (Εικόνα 12). Ο πρώτος, γιος του βασιλιά της Σαλαμίνας και Αργοναύτη, του Τελαμόνα, κατηγορήθηκε από τον πατέρα του

Ψευδο-Απολλοδ. 1.9.16: *ὡς δὲ ἡ ναῦς κατεσκευάσθη, {καί} χρωμένῳ ὁ θεὸς αὐτῷ πλεῖν ἐπέτρεψε συναθροίσαντι τοὺς ἀρίστους τῆς Ἑλλάδος. Μόλις κατασκευάστηκε το πλοίο {καί} (ο Ιάσονας) ρώτησε το μαντείο, ο θεός τού επέτρεψε να αναχωρήσει αφού πάρει μαζί του τους σημαντικότερους (ήρωες) της Ελλάδας.*

Σημειώνεται ότι την ίδια απάντηση με τον Απόλλωνα για την επιτυχή ολοκλήρωση της Αργοναυτικής Εκστρατείας δίνει και ο μάντης Ίδμων, αφού διάβασε τα *σημεία* από τις φλόγες της θυσίας που έκαναν οι Αργοναύτες πριν την αναχώρηση. Βλ. Απολλων. Ροδ. Άργον. 1.300-2, 1.359-62, 1.440-2.

¹³⁰ Βλ. ανωτ. σημ. 71.

¹³¹ Το όνομα του Αιθαλίδη ετυμολογείται από τον όρο *αιθάλη*, δηλαδή τον καπνό της μεταλλουργικής καμίνου (βλ. Σουδ. λ. *αιθάλη*). Είναι προφανής η παραπομπή του συγκεκριμένου ονόματος στη μεταλλουργία. Με την ίδια τέχνη συνδέονται πιο άμεσα ο Λυγκέας και ο Παλαιμόνιος.

¹³² Βλ. κατωτ. σ. 34.

¹³³ Βλ. Β 322-30.

ότι σκόπιμα δεν απέτρεψε την αυτοκτονία του αδερφού του Αίαντα. Ο Τεύκρος αποφάσισε λοιπόν να φύγει από τη νήσο Σαλαμίνα ιδρύοντας την ομώνυμη πόλη στην Κύπρο. Κατά τον Ευριπίδη μάλιστα, υπήρχε χρησμός που του υποδείκνυε την Κύπρο ως προορισμό¹³⁴. Ο έτερος ομηρικός ήρωας και αρχηγός των Αρκάδων στον Τρωικό Πόλεμο, ο Αγαπήνορας, εξαιτίας σφοδρής θαλασσοταραχής κατέληξε στη δυτική Κύπρο, όπου ίδρυσε τη Νέα Πάφο¹³⁵. Για αυτόν σώζεται ένας πλαστός χρησμός από την Αλεξάνδραν του Λυκόφρονα, όπου προφητεύεται ότι θα ασχοληθεί με τη μεταλλουργία¹³⁶.

3.1.2. Η Σχέση των Μύθων με τη Μεταλλουργία

Ο Αργοναυτικός και ο Τρωικός κύκλος απηχούν την εμπορική εξάπλωση των Μυκηναίων στο βόρειο Αιγαίο, τη Μαύρη Θάλασσα, τη νότια Ευρώπη και τη Μεσόγειο, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Πολλές από αυτές τις περιοχές ήταν πλούσιες σε μέταλλα στα οποία φαίνεται να στηρίχθηκε η εμπορική δραστηριότητα των Μυκηναίων.

Ο Αργοναυτικός μύθος βρίθκει συγκεκαλυμμένων παραπομπών στη μεταλλουργία. Η κυριότερη από αυτές σχετίζεται με την ιδιότητα του ίδιου του χρυσόμαλλου δέρατος. Στην περιοχή της Κολχίδας υπήρχε ο Φάσις ποταμός, του οποίου η κοίτη παρέσυρε κόκκους χρυσού. Η αρχαιότερη μέθοδος για την απόληψή τους ήταν η χρήση πυκνόμαλλων δερμάτων από αιγοπρόβατα, που τοποθετούνταν στην κοίτη του ποταμού. Αυτή η μέθοδος εξελίχθηκε αργότερα στο ρείθρο-φάτνη. Προστέθηκε δηλαδή ένα ξύλινο λούκι επενδεδυμένο με τα δέρματα των συγκεκριμένων ζώων (Εικόνα 8). Και στις δυο περιπτώσεις ο βαρύς χρυσός, σε ψήγματα ή σκόνη, παρασυρόμενος από το νερό συγκρατιόταν από το πυκνό τρίχωμα. Από την έντονη λάμψη του χρυσού που είχε κατακαθίσει στο δέρμα του ζώου προέκυψε η μυθική περιγραφή του χρυσόμαλλου δέρατος¹³⁷.

---

¹³⁴ Εὐρ. *Ελ.* 148-50: ΤΕΥΚΡΟΣ: ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὐ μ' ἐθέσπισεν | οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν | Σαλαμίνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας. Στην θαλασσόζωση γη της Κύπρου, όπου ο Απόλλωνας μού χρησιμοποίησε | να ιδρύσω αποικία, το όνομα του νησιού | της Σαλαμίνας δίνοντάς της προς τιμήν της πατρίδας μου.

¹³⁵ Αναλυτικά για τον Τεύκρο και τον Αγαπήνορα βλ. *Ελλ. Μυθ.* 5.322-4, 327, *ΑΚυΓ*² 422-4 και *ΑΚυΓ*³ 354.

¹³⁶ Λυκόφρ. *Αλεξ.* 484-5: χαλκωρυχήσει, καὶ τὸν ἐκ βόθρου σπάσει | βῶλον, δικέλλη πᾶν μεταλλεύων γνύθος. Θα εξορύξει τον χαλκό και θα σπάσει τη μάζα του μεταλλεύματος (που θα βγαίνει) από την κάμινο, | αφού θα έχει ψάξει με αξίνα κάθε ὄρυγμα.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Λυκόφρονας φαίνεται να περιγράφει την ανάκτηση ψηγμάτων χαλκού με θραύση της σκουριάς, μια τεχνική της Εποχής του Χαλκού, σίγουρα ξεπερασμένη στην εποχή του συγγραφέα (3^ο αιώνα π.Χ.). Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι ο Λυκόφρονας σε κάποιο ταξίδι του στην Κύπρο θα είχε συναντήσει υπολείμματα προϊστορικών καμίνων, όπως αυτές που περιγράφει στο απόσπασμα. Για τα ταξίδια του Λυκόφρονα στην Κύπρο βλ. Fraser (1979) 339.

¹³⁷ Την άποψη αυτή διατύπωσε πρώτος ο Στράβωνας (11.2.19). Βλ. επίσης Forbes 7.227, Jesus (1980) 84-5, Doumas (1991) 38-9, Craddock (1995) 91, Τσαΐμου (1991) 51-2 και Τσαΐμου (1997) 186-7, όπου παρατίθεται μεταφρασμένο το σχετικό απόσπασμα του Αππιανού.

Τα ονόματα ή η ιδιότητα ορισμένων εκ των Αργοναυτών σχετίζονται επίσης με τα μέταλλα και την επεξεργασία τους¹³⁸. Υπογραμμίζεται δε ότι η Αργώ πέρασε από σημαντικά μεταλλουργικά κέντρα, όπως η Λήμνος¹³⁹, η χώρα των Χαλύβων¹⁴⁰, η Κολχίδα, η Αιθαλία¹⁴¹ και η Κρήτη¹⁴². Η Αργώ συνάντησε επίσης μεταλλεία χρυσού και χαλκού σε αρκετά σημεία κοντά στους ποταμούς Ίστρο, Ηριδανό και Ροδανό¹⁴³ (Εικόνα 11).

Πολλοί από τους παραπάνω τόπους ήταν και ενδιάμεσοι σταθμοί της εισαγωγής του κασσιτέρου στη Μεσόγειο. Ο κασσίτερος από την κεντρική Ασία εισερχόταν στο Αιγαίο πιθανώς μέσω της Κολχίδας και της Τροίας, ενώ οι εισαγωγές του μετάλλου από την Κορνονάλη πραγματοποιούνταν μέσω των Άλπεων και της Ετρουρίας. Ενδέχεται ακόμα και να αξιοποιούνταν τα κοιτάσματα κασσιτέρου της Βαλκανικής (Εικόνα 11)¹⁴⁴. Το μέταλλο αυτό ήταν απαραίτητο στην κατασκευή πολύ διαδεδομένων κραμάτων, όπως μπρούτζου (κρατερώματος),

---

¹³⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 131.

¹³⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 77.

¹⁴⁰ Οι Χάλυβες, στη βόρεια Μικρά Ασία, επεξεργάστηκαν πρώτοι τον σίδηρο ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Κοιτάσματα του μετάλλου υπήρχαν άφθονα στη χώρα τους, κατά τον Στράβωνα (12.3.23). Βλ. επίσης Forbes 8.35, 80, Κονοφάγου – Παπαδημητρίου (1981) 148 και Τσαΐμου (1997) 41, 206-8.

¹⁴¹ Το όνομα της Αιθαλίας (σημερινής Elba) παραπέμπει ευθέως στην τέφρα της μεταλλουργικής καμίνου (βλ. ανωτ. σημ. 131). Το ίδιο όνομα είχε και η Λήμνος, κατά τον Πολύβιο (βλ. Στεφ. Βυζ. Έθν. λ. *αιθάλη*). Ο Απολλώνιος (Αργον. 4.657-8) αναφέρει ότι στο λιμάνι όπου προσορμίστηκαν οι Αργοναύτες στην Αιθαλία υπήρχαν κομμάτια μετάλλου, οι λεγόμενοι *σόλοι* (βλ. Ορολογία λ. *σόλος*), καθώς και όπλα. Αυτά ενδέχεται να αποτελούσαν υπολείμματα μεταλλουργικών διεργασιών. Η ίδια παράδοση επιβεβαιώνεται από τον Διόδωρο (4.56.5) και τον Στράβωνα (5.2.6). Η αρχαιολογική έρευνα έχει φέρει στο φως ενδείξεις που τοποθετούν τις απαρχές της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου του νησιού στην Εποχή του Χαλκού. Βλ. Barker – Rasmussen (2000²) 49-50, 205· επίσης Διοδ. Σικ. 5.13.1-2, Στράβ. 5.2.6. Σημειώνεται επιπροσθέτως ότι από τον όρο *σόλος* ετυμολογείται το όνομα των Σόλων της Κύπρου, πόλης όπου βρισκόνταν πολλά μεταλλεία χαλκού, και το *σολοιτύπος*, που προσδιορίζει τον κυπριακό χαλκό. Στην περιοχή των Σόλων μάλιστα εγκαταστάθηκαν οι Αχαιοί άποικοι μετά τα Τρωικά, αποβλέποντας πιθανώς στην εκμετάλλευση των τοπικών μεταλλείων. Βλ. ΑΚυΓ¹ 40-1, Βοσκοῦ (2009) 28-9.

¹⁴² Για τη μεταλλουργία στην Κρήτη βλ. ενδεικτικά Hakulin (2008) 197-210.

¹⁴³ Για χρυσό και χαλκό κατά μήκος του Δούναβη βλ. Tylecote (1987) 33-4, Lehrberger (1995) 135-7, Kristiansen – Larsson (2005) 128, Makkay (1995) 65-72, Weisgerber – Pernicka (1995) 161-3 και Harding (2000) 197-8· για χαλκό και χρυσό στην περιοχή των Άλπεων βλ. Lehrberger (1995) 119-20, 126-7, 129-31, Weisgerber – Pernicka (1995) 160, Piana-Agostinetti – Bergonzi – Cattin – Soldato – Cambari – Tizzoni (1995) 199-218 και Harding (2000) 199-200· για χαλκό στην Αιθαλία βλ. Forbes 9.15· στον Καύκασο βλ. Forbes 9.14· για σίδηρο στη Μεσόγειο βλ. Tylecote (1987) 44· για χαλκό και σίδηρο στην Αιθαλία και την Ετρουρία βλ. Barker (2004) 59.

¹⁴⁴ Βλ. Muhly (1985) 275-91, McGeehan-Liritzis – Taylor (1987) 287-300, Kristiansen – Larsson (2005) 130 και Bridgman (2005) 107. Στην εποχή του Ηροδότου ήταν γνωστό ότι ο κασσίτερος έφτανε από τις Κασσιτερίδες νήσους (σημερινή Βρετανία). Βλ. Ηροδ. 3.115-6 και Στράβ. 3.2.9.

αλλά σπάνιο στη Μεσόγειο¹⁴⁵. Η ευρεία χρήση του κασσιτέρου σε συνδυασμό με την ακμή της Μυκηναϊκής μεταλλουργίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού κατέστησε την εισαγωγή του μετάλλου στο Αιγαίο επιβεβλημένη.

Από όλους τους σταθμούς της Αργούς η Τροία είλκυε περισσότερο τους Μυκηναίους. Αλώθηκε τόσο κατά την Αργοναυτική όσο και κατά την Τρωική Εκστρατεία. Η προαναφερθείσα πόλη συνδεόταν ειδικότερα με την επιδίωξη των Μυκηναίων να αποκτήσουν τον έλεγχο του περάσματος του Ελλησπόντου. Ο λόγος ήταν ότι είχαν ήδη αναπτύξει εμπορικές σχέσεις με τις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας από πρωιμότερες περιόδους¹⁴⁶. Η Τροία κατείχε επίσης κομβική θέση στην εισαγωγή του κασσιτέρου από την Ασία στο Αιγαίο.

Η μεταλλευτική παραγωγή της Τροίας δεν άφηγε άλλωστε αδιάφορους τους Μυκηναίους¹⁴⁷. Στην περιοχή εξορυσσόταν χρυσός, άργυρος και χαλκός¹⁴⁸, ενώ η πόλη περιείχε αξιοθαύμαστα έργα μεταλλοτεχνίας. Ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* χαρακτηρίζει την Τροία *πολύχρυσον* και *πολύχαλκον*, αναφέροντας ότι ο Πριάμος διαθέτει μεγάλες ποσότητες χρυσού και χαλκού¹⁴⁹. Από χωρία της *Ιλιάδος* γίνεται μάλιστα φανερό ότι οι Αχαιοί βασιλείς προτιμούσαν ως λάφυρα αντικείμενα κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα¹⁵⁰.

Ο επόμενος προορισμός των Μυκηναίων μετά την Τροία ήταν η Κύπρος. Το νησί ήταν πασίγνωστο για τα μεταλλεία χαλκού τουλάχιστον από τον 16^ο αιώνα π.Χ. Είχαν αναπτυχθεί επίσης κέντρα μεταλλουργίας σε διάφορες πόλεις, με σπουδαιότερο αυτό της Έγκωμης, ενώ το νησί είχε άμεση πρόσβαση στις αγορές της Ανατολίας (Εικόνα 12). Τα κίνητρα του αποικισμού της Κύπρου από τους ήρωες της Τρωικής Εκστρατείας ήταν μάλλον προφανή, δεδομένης της μεταλλευτικής παραγωγής και της γεωπολιτικής θέσης του νησιού¹⁵¹.

Οι πηγές του χαλκού στον Ελλαδικό χώρο περιορίζονταν κυρίως στη Χαλκιδική και τις Κυκλάδες¹⁵², ενώ ο κασσίτερος ερχόταν από κάποιο απομακρυσμένο κέντρο εκτός Μεσογείου. Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού κατασκευάζονταν τα περισσότερα προϊόντα μεταλλοτεχνίας από τα δυο παραπάνω μέταλλα σε μορφή κράματος (μπρούτζου / κρατερώματος). Επρόκειτο για εργαλεία κάθε είδους, όπλα ή λατρευτικά σκεύη. Όσο για τον χρυσό, οι πηγές του ήταν επίσης

¹⁴⁵ Βλ. Παπαδημητρίου (2001) 594-600.

¹⁴⁶ Οι πρώτες επαφές του Αιγαίου με τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας ανάγονται στην 5^η με 4^η χιλιετία π.Χ. Βλ. Doumas (1991) 34-5.

¹⁴⁷ Βλ. Τσαΐμου (1997) 173.

¹⁴⁸ Βλ. Forbes 8.166, Jesus (1980) 43-4 και Pernicka – Eibner – Öztunali – Wagner (2003) 148-9.

¹⁴⁹ Βλ. Σ 288-9, X 50· επίσης Traill (2000) 17-35, όπου αναπτύσσεται το θέμα του επονομαζόμενου «θησαυρού του Πριάμου».

¹⁵⁰ Βλ. B 225-30. Όταν ο Όμηρος αναφέρεται στον μεταλλικό πλούτο της Τροίας, χρησιμοποιεί συχνά τη φόρμουλα *χαλκός τε χρυσός τε πολύκμητος τε σίδηρος* (χαλκός και χρυσός και καλοδουλεμένος σίδηρος). Τα τρία προαναφερθέντα μέταλλα ήταν ίσως αυτά με τη μεγαλύτερη ζήτηση κατά τον 13^ο αιώνα π.Χ., διότι αποτελούσαν ένδειξη πλούτου και εξουσίας. Βλ. Τσαΐμου (1997) 173.

¹⁵¹ Βλ. Λεονάρδου (2008) 82-98.

¹⁵² Βλ. Papadimitriou (υπό έκδοση).

σπάνιες στον Ελλαδικό χώρο, παρότι διαδεδομένη πρώτη ύλη των μυκηναϊκών εργαστηρίων¹⁵³. Προκύπτει λοιπόν το γενικό συμπέρασμα ότι οι Μυκηναίοι μετακινούνταν προς τα σημαντικά μεταλλευτικά και μεταλλουργικά κέντρα της νότιας Ευρώπης και της Μεσογείου. Με αυτόν τον τρόπο απέβλεπαν στον έλεγχο του εμπορίου μετάλλων, καθώς και στη διασφάλιση της παροχής πρώτων υλών στα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας της μητροπολιτικής Ελλάδας.

Βάσει των παραπάνω στοιχείων, η Αργοναυτική Εκστρατεία δεν μπορεί να τοποθετηθεί πριν τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Είναι ωστόσο παραδεδομένο ότι η Τρωική Εκστρατεία και το πρώτο κύμα αποικισμού της Κύπρου έλαβαν χώρα περί τον 13^ο αιώνα π.Χ.¹⁵⁴. Απαντούν δε παραδείγματα γιων Αργοναυτών που συμμετείχαν σε αυτήν, όπως ο Τεύκρος, ο γιος του Τελαμόνα, ή ο Αγαπήνορας, ο γιος του Αγκαίου. Φαίνεται λοιπόν ότι η Αργοναυτική Εκστρατεία, που προηγήθηκε κατά μια μυθολογική γενιά της Τρωικής, θα πρέπει να τοποθετηθεί περίπου στον 14^ο αιώνα π.Χ.¹⁵⁵. Η χρονολόγησή της στην 4^η-3^η χιλιετία π.Χ., οπότε ξεκίνησαν οι εμπορικές σχέσεις των πληθυσμών του Αιγαίου με τη Μαύρη Θάλασσα, φαίνεται μάλλον αμφίβολη. Αυτή η περίοδος αντιστοιχεί καλύτερα στη μυθολογική διήγηση για τον Φοίβο και την Έλλη που προηγείται των Αργοναυτικών. Αντίθετα οι σταθμοί της Αργούς και η τοποθέτηση του ταξιδιού της γύρω στον 14^ο αιώνα π.Χ. συμφωνούν με τα αρχαιολογικά δεδομένα. Κατά τον 14^ο-13^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται αύξηση στις εισαγωγές μπρούτζινων προϊόντων μεταλλοτεχνίας Ευρωπαϊκού τύπου κυρίως από τις Άλπεις και την Ιταλία προς το Αιγαίο. Την ίδια περίοδο αυξάνονται και οι εισαγωγές χαλκού ως πρώτης ύλης από την κεντρική Μεσόγειο προς το Αιγαίο¹⁵⁶.

3.1.3. Η Συμβολή της Μαντείας

Εάν θελήσει κάποιος να ανιχνεύσει τον ρόλο των μάντεων και των μαντείων σε όλες αυτές τις ανακατατάξεις, θα πρέπει να είναι επιφυλακτικός. Οι μόνες μαρτυρίες προέρχονται από την αρχαία γραμματεία. Δεν είναι ωστόσο πάντοτε ευδιάκριτο το όριο μεταξύ ιστορικότητας και λογοτεχνικής φαντασίας. Δεν υπάρχουν αμιγώς ιστορικά στοιχεία για να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη των επικών μάντεων, όπως του Μόψου, του Ίδμονα ή του Κάλχα. Η μαντεία είχε καθιερωθεί ωστόσο στη Μυκηναϊκή κοινωνία, όπως αποδεικνύεται από τη λειτουργία των Δελφών¹⁵⁷ και της Δωδώνης¹⁵⁸ ήδη από την Ύστερη Εποχή του

¹⁵³ Βλ. ανωτ. σημ. 92. Για τις πηγές και τις χρήσεις του χρυσού βλ. Τσαΐμου (1997) 171-3.

¹⁵⁴ Βλ. Καραγιώργη (1997) 237-86, Thomas – Conant (2007) 63-5 και Βοσκοῦ (2009) 19-20.

¹⁵⁵ Βλ. Burkert (1985) 296, AKυΓ² 423 και Belgioro (2001) 58. Προβλ. όμως Doumas (1991) 31-41.

¹⁵⁶ Βλ. Sherratt (2000) 82-95, Lo Schiavo (2008) 227-45.

¹⁵⁷ Από τα αρχαιολογικά και τα γραμματειακά δεδομένα συνάγεται το συμπέρασμα ότι κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού λειτουργούσε ένα μαντείο στους Δελφούς αφιερωμένο στη Γαία. Δεν είχε φτάσει ακόμα στο μέγιστο σημείο ακμής του, διότι επισκιάζόταν από το ανταγωνιστικό μαντείο της Δωδώνης, που είχε την πρωτοκαθεδρία στον Ελλαδικό χώρο. Αναφορικά με τη μαντική μέθοδο των προϊστορικών Δελφών δεν υφίστανται σαφή στοιχεία. Για τους προϊστορικούς Δελφούς βλ. Parke (2000⁴) 20-5, 42-54 και ανωτ. σημ. 98.

Χαλκού. Οι δε μάντεις των εκστρατειών και των αποικισμών αυτής της περιόδου αναφέρονται από το σύνολο των πηγών. Η μυθολογική παράδοση παρέχει επομένως το γενικό πλαίσιο της λειτουργίας των μαντείων και των μάντεων, χωρίς οι επί μέρους περιγραφές να είναι απόλυτα επαληθεύσιμες¹⁵⁹.

Όσον αφορά την εμπορική εξάπλωση των Μυκηναίων, αυτή υποβοηθήθηκε πιθανώς από τη θρησκευτική οργάνωση των επαγγελματικών ομάδων των μεταλλουργών¹⁶⁰. Υπήρχαν Μυκηναϊκά ιερά που διαχειρίζονταν ποσότητες μετάλλων και χαλκουργοί που ανήκαν στην Πότνια¹⁶¹. Επρόκειτο δηλαδή για τη θρησκευτική εξουσία που κατείχε σημαντικό μερίδιο του μεταλλικού πλούτου των Μυκηναϊκών κέντρων. Αυτόν τον πλούτο της θα επεδίωκε να αυξήσει. Δεν αποκλείεται ακόμα και το ίδιο το ιερατείο να ώθησε τους εμπόρους να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους πέρα από το Αιγαίο. Με αυτόν τον τρόπο θα εισέρρεαν μεγαλύτερες ποσότητες μετάλλων στα ιερά. Για να πειστούν όμως οι έμποροι¹⁶² να προβούν σε ένα τόσο επισφαλές εγχείρημα, θα έπρεπε αυτό να είχε παρουσιαστεί ως θεία επιταγή. Το μόνο μέσο για να φανερωθεί αυτή στους ανθρώπους ήταν η μαντεία.

Οι μάντεις και τα μαντεία όφειλαν πρώτον να νομιμοποιήσουν ηθικά και θρησκευτικά τις Μυκηναϊκές εκστρατείες αλλά και να καθοδηγήσουν τους εμπόρους και τους μεταλλουργούς που τις επάνδρωναν. Τούτο γίνεται εμφανές από τις σχετικές αναφορές όλων των πηγών του Αργοναυτικού αλλά και του Τρωικού κύκλου. Οι μάντεις και τα μαντεία δεν γνωμοδοτούσαν για θέματα σχετικά με τη μεταλλεία ή τη μεταλλουργία. Η συμβολή τους ήταν όμως απαραίτητη για την επιτυχή έκβαση των εκστρατειών και των αποικισμών. Με αυτόν τον τρόπο απέκτησαν τον δικό τους επικουρικό ρόλο στο εμπόριο μετάλλων των Μυκηναϊκών κέντρων.

---

¹⁵⁸ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηροδότου (2.52-3), οι απαρχές της λειτουργίας του μαντείου της Δωδώνης ανάγονται πριν την καθιέρωση του δωδεκάθεου. Ο ισχυρισμός του Ηροδότου συμφωνεί με την ομηρική προσφώνηση στον Δία *Ζεῦ ἄνα Δωδωναίε Πελασγικέ* (Π 233), δηλαδή «Δία βασιλιά της Δωδώνης των Πελασγών». Βλ. Τζουβάρα-Σούλη (2008) 37-42.

¹⁵⁹ Βλ. ανωτ. σημ. 124.

¹⁶⁰ Βλ. ανωτ. σ. 14.

¹⁶¹ Οι Αργοναύτες λατρεύουν ιδιαίτερος τις χθόνιες θεές που θεωρούνται πότνιαι. Το ίδιο έκαναν και οι πρώτοι μεταλλουργοί. Στα Αργοναυτικά του Απολλωνίου τέτοιες θεές, όπως η Ρέα και η Ήρα, εμφανίζονται ως προστάτιδες των Αργοναυτών. Στο Δίνδυμον όρος ο Ιάσοντας τελεί μάλιστα θυσία στην Κυβέλη ή τη Ρέα και φτιάχνει έναν βωμό προς τιμήν της (βλ. Απολλων. Ροδ. Αργον. 1.1092-102, 1125-9). Η πανομοιότυπη θρησκευτική οργάνωση τόσο των Αργοναυτών όσο και των μεταλλουργών της Εποχής του Χαλκού υποδηλώνει ίσως ότι αμφότεροι εντάσσονταν στην ίδια ομοτεχνία. Είναι δεδομένη άλλωστε η σχέση της Αργοναυτικής Εκστρατείας με τα μέταλλα. Ο Απολλώνιος δεν θα επέλεξε επομένως τυχαία τις θεές που λατρεύουν οι Αργοναύτες. Είναι πολύ πιθανό να αξιοποίησε μια παράδοση που εμπεριείχε αρκετά ιστορικά στοιχεία. Βλ. ανωτ. σσ. 16-19.

¹⁶² Στην εμπορική επέκταση του Μυκηναϊκού κόσμου, όπως αυτή αποτυπώνεται στον αργοναυτικό μύθο, θα συνέβαλαν και οι επαγγελματικές ομάδες των μεταλλουργών. Μια ισχυρή ένδειξη για αυτό είναι η συμμετοχή του Λυγκέα, του Παλαιμονίου και του Αιθαλίδη στην Αργοναυτική Εκστρατεία. Βλ. ανωτ. σημ. 71, 131.

Ούτως ή άλλως η αναγκαιότητα της μαντείας στο εμπόριο του 14^{ου} και του 13^{ου} αιώνα π.Χ. δεν φαντάζει παράλογη. Ακόμα και έμποροι του 5^{ου} αιώνα κατέφευγαν στη Δωδώνη αλλά και σε μάντεις επερωτώντας σχετικά με την ασφάλεια του ταξιδιού τους και τις κερδοφόρες συναλλαγές¹⁶³. Κατά την Αρχαϊκή Περίοδο όλες οι αποικιστικές αποστολές πριν την αναχώρησή τους έσπευδαν να εξασφαλίσουν επίσης τη συγκατάθεση κυρίως των Δελφών. Στις αποστολές αυτές μάλιστα συμπεριλαμβάνονταν συχνά μάντεις¹⁶⁴. Αν οι έμποροι των Αρχαϊκών ή των Κλασικών χρόνων ένιωθαν την ανάγκη να αποταθούν στο θείο για την προστασία των ταξιδιών τους, το ίδιο φαινόμενο θα ήταν συχνότερο σε προγενέστερες περιόδους. Οι δυσκολίες παρέμεναν άλλωστε οι ίδιες, όπως και η επιδίωξη του κέρδους.

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα πώς τα μαντεία και οι μάντεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού μπορούσαν να συμβάλουν ουσιαστικά σε θέματα εμπορίου ή ναυσιπλοΐας. Αν και δεν είναι σαφής ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούσαν σε τόσο πρώιμες περιόδους, είναι ευνόητο πως θα αξιοποιείτο η πείρα από παλαιότερα ταξίδια. Παραδείγματος χάριν, οι απαρχές των επαφών των πληθυσμών του Αιγαίου με αυτούς της Μαύρης Θάλασσας ανάγονται στην 4^η χιλιετία π.Χ.¹⁶⁵. Οι Αργοναύτες, συμπεριλαμβανομένων και των δύο μάντεων, θα γνώριζαν εκ των προτέρων τους προορισμούς τους αλλά και τα προβλήματα που επρόκειτο να αντιμετωπίσουν. Ο ρόλος της μαντείας συνίστατο λοιπόν στην ηθική επικύρωση του όλου εγχειρήματος, καθώς και των επιμέρους αποφάσεων κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

---

¹⁶³ Σχετικά με την προσφυγή των ναυτικών στη μαντεία κατά τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα π.Χ. βλ. κατωτ. σημ. 192, 224, 327.

¹⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Parke – Wormell 1.49-81 και Flower (2008) 123, 193, 201.

¹⁶⁵ Βλ. ανωτ. σημ. 146.

3.2. ΟΙ ΧΡΗΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελούν οι δυο παρατιθέμενοι χρησμοί που αναφέρονται στον αποικισμό της Κύπρου από τον Τεύκρο και τον Αγαπήνορα. Αμφότεροι προέρχονται από ποιητικά έργα, την *Ελένη* του Ευριπίδη και την *Αλεξάνδραν* του Λυκόφρονα αντίστοιχα. Ως εκ τούτου δεν είναι επιβεβαιωμένη η ιστορική αξία τους. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι μήπως οι δυο χρησμοί, παρότι μη γνήσιοι, απηχούν όντως την ανάμειξη των μαντείων ή των μάντεων στον αποικισμό της Κύπρου¹⁶⁶.

Στην πραγματικότητα η μαντεία φαίνεται πως λειτούργησε και στην περίπτωση αυτή όπως στην Αργοναυτική ή την Τρωική Εκστρατεία. Η εποχή ήταν άλλωστε η ίδια, καθώς και η ανάγκη για την θεϊκή συνδρομή των αποικιστικών αποστολών. Εφόσον στην Αργοναυτική και την Τρωική εκστρατεία οι Μυκηναίοι συμβουλευόνταν τους μάντεις τους, δεν θα τους αγνόησαν βέβαια ταξιδεύοντας προς την Κύπρο.

Ο συλλογισμός αυτός οδηγεί λοιπόν στο συμπέρασμα ότι ο πλαστός χρησμός του Απόλλωνα προς τον Τεύκρο για την ίδρυση της Κυπριακής Σαλαμίνας ενδέχεται να απηχεί ένα πραγματικό γεγονός. Πριν την αναχώρησή τους για την Κύπρο οι Σαλαμίτιοι θα συμβουλευτήκαν το μαντείο των Δελφών. Αυτό θα τους υπέδειξε ως κατάλληλο τόπο για την ίδρυση αποικίας την περιοχή της Έγκωμης. Εκεί βρισκόταν το σημαντικότερο κέντρο μεταλλοτεχνίας της Κύπρου μέχρι το 1150 π.Χ.¹⁶⁷. Η θέση της πόλης στην ανατολική Κύπρο διευκόλυνε επίσης την επικοινωνία με τις αγορές της Ανατολίας. Οι Δελφοί δεν θα μπορούσαν να παραβλέψουν αυτά τα σημαντικά πλεονεκτήματα.

Ο χρησμός στην *Αλεξάνδραν* του Λυκόφρονα αντιμετωπίζεται ξεκάθαρα ως ένα προϊόν ποιητικής δημιουργίας. Παρά ταύτα, δεν αποκλείεται και οι ιδρυτές της Πάφου να έλαβαν κάποιο χρησμό για την ίδρυση αποικίας στο συγκεκριμένο

---

¹⁶⁶ Γενικά για τον αποικισμό της Κύπρου από τους Μυκηναίους βλ. Βοσκοῦ (1999) 21-48, Βοσκοῦ (2009) 17-34, Λεονάρδου (2008) 86-8 και κατωτ. σημ. 167.

¹⁶⁷ Η Έγκωμη για διάστημα τριών αιώνων, μέχρι τον 12^ο αιώνα π.Χ., αποτέλεσε το σημαντικότερο πολιτικό, πολιτιστικό και εμπορικό κέντρο της Κύπρου και η ακμή της συνέπεσε με την ενδυνάμωση της παραγωγής του χαλκού, η οποία άρχισε να ικανοποιεί τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική ζήτηση. Γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη ως κέντρο μεταλλοτεχνίας όπου ήταν εγκατεστημένα πλήθος χαλκουργείων. Η πρώτη ύλη μεταφερόταν από τα μεταλλεία της νοτιοδυτικής πλευράς του όρους Τρόδος, καθώς δεν υπήρχαν χαλκούχα κοιτάσματα κοντά στην Έγκωμη. Από τα ανασκαφικά δεδομένα παρατηρείται ότι τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας λειτουργούσαν αδιαλείπτως μέχρι περίπου το 1300-1150 π.Χ., οπότε ερήμωσαν ακολουθώντας τον γενικό ορίζοντα καταστροφής της περιόδου. Χτίστηκαν ύστερα πάνω στα υπολείμματά τους οικοδομήματα διαφορετικών χρήσεων. Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι τα μεταλλουργικά εργαστήρια της Έγκωμης μεταφέρθηκαν σε άλλο σημείο της πόλης ή και εκτός αυτής. Η παρατήρηση αυτή συνάδει με την έλευση των Αχαιών αποίκων, όχι αργότερα από τις αρχές του 12^{ου} αιώνα π.Χ. Βλ. Courtois-Lagarce (1986) 60-61, Muhly (1989) 299-300 και Kassianidou (2005) 127.

τόπο. Ο χρησμός του Λυκόφρονα αποκτά εντούτοις ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Συνδέει ευθέως τον αποικισμό της Πάφου με την αξιοποίηση των μεταλλείων χαλκού του γειτονικού όρους Τρόδος¹⁶⁸ από τους Μυκηναίους αποίκους¹⁶⁹.

---

¹⁶⁸ Οι Αχαιοί οικιστές έφτασαν στην Παλαίπαφο μέσω του Μάα-Παλαιοκάστρου κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ., όπως φαίνεται από την κεραμική της περιοχής. Ψάχνοντας βάση εξόρυξης ίδρυσαν την Πάφο δίπλα στη θάλασσα. Η αρχαιολογική έρευνα απέδειξε ότι η Πάφος ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις με διάφορες πόλεις της ανατολικής Μεσογείου, καθώς και την Αίγυπτο. Ο χαλκός που διακινείτο προερχόταν από τα γειτονικά μεταλλεία του όρους Τρόδος. Μεταλλουργικά εργαστήρια υπήρχαν σε ολόκληρη την περιοχή όπου είχαν εγκατασταθεί οι Αχαιοί. Βλ. Catling (1964) 149, 239, Karageorghis (1982) 297-299, Maier – Karageorghis (1984) 79-80, Καραγιώργη (1997) 323 και Βοσκοῦ (2009) 17-34.

¹⁶⁹ Στο ακόλουθο απόσπασμα ο σχολιαστής του Λυκόφρονα σχολιάζει τον εξεταζόμενο χρησμό και αναλύει τα κίνητρα των Μυκηναίων του Αγαπήνορα για τον αποικισμό της Πάφου. Σχόλ. Λυκόφρ. Άλεξ 484: *τὸ δὲ χαλκωρυχήσει ἐπειδὴ πολλὰ χαλκοῦ μέταλλά ἐστὶν ἐν Κύπρῳ. λέγει οὖν (sc. ὁ Λυκόφρων) ὅτι παραγενόμενος ἐξ Ἀρκαδίας ὁ Αγαπήνωρ ἐν Κύπρῳ χαλκὸν ἐργάσεται. ἐγὼ δὲ φημι ὅτι παραγενήσεται ἐν Κύπρῳ, ὅπου χαλκωρύχοι εἰσὶν (...)*. Ο όρος χαλκωρυχήσει λέγεται επειδή υπάρχουν πολλά μεταλλεία χαλκού στην Κύπρο. Αναφέρει επίσης (ο Λυκόφρωνας) ότι, όταν ο Αγαπήνορας πάει από την Αρκαδία στην Κύπρο, θα κατεργαστεί τον χαλκό. Εγώ όμως θεωρώ ότι θα βρεθεί στην Κύπρο, όπου υπάρχουν χαλκωρύχοι (...).

Βλ. Λεονάρδου (2008) 88-9. Για περεταίρω πληροφόρηση ως προς τη σχέση του Λυκόφρονα με την Κύπρο βλ. Fraser (1979) 328-43.

3.3. Ο ΧΡΗΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΜΙΛΗΤΟΥ

Στις προηγούμενες ενότητες η έρευνα στηρίχθηκε στις μυθολογικές παραδόσεις των δυο επικών κύκλων, του Αργοναυτικού και του Τρωικού. Είναι λοιπόν αναμενόμενο πως δεν διασώζεται κανένας γνήσιος ιστορικός χρησμός, παρά ενδείξεις για τη χρήση της μαντείας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Στην παρούσα ενότητα αντίθετα παρουσιάζεται ένας χρησμός ο οποίος καταγράφηκε από τον Ευσέβιο (4^{ος} αιώνας μ.Χ.) στο έργο του *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*¹⁷⁰. Αποδίδεται στο μαντείο των Δελφών, το οποίο ενθαρρύνει την ίδρυση αποικίας από τον Νηλέα στη Μίλητο¹⁷¹. Το ακριβές κείμενο είναι το εξής¹⁷²:

*περὶ δὲ ἀποικίας·
στέλλ' ἐπὶ χρυσεῖους ἄνδρας πολυεθνέα λαόν,
ᾧμοις μὲν χαλκὸν προφέρων, χερσὶν δὲ σίδηρον.*

Σχετικά με αποικία·
Στέλνε εναντίον χρυσών ανθρώπων πολυπληθή λαό,
ο οποίος μεταφέρει χαλκό στον ώμο αλλά στο χέρι σίδηρο (όπλα).

Πιστεύεται ότι ο Ευσέβιος αντέγραψε τον παραπάνω χρησμό από τον αρχαίο συγγραφέα Οινόμαο¹⁷³. Δεν γίνονται ωστόσο σαφή πιο συγκεκριμένα στοιχεία, όπως ο χρόνος και οι συνθήκες της χρησιμοδοσίας. Οι παραπλήσιες εκδοχές του χρησμού¹⁷⁴ αποτελούν πάντως ένδειξη ότι η Πυθία εξέδωσε πράγματι έναν χρησμό υπέρ του αποικισμού της Μιλήτου από τους Ίωνες. Δεδομένου ότι αυτός συνέβη κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ.¹⁷⁵, η έκδοση του χρησμού θα προηγήθηκε μόνο ελάχιστα χρόνια. Άρα δεν θα επιβίωνε αναλλοίωτο ένα τόσο παλιό χρησμικό κείμενο.

Στη σωζόμενη εκδοχή του οι πληθυσμοί των παραλίων της Μικράς Ασίας χαρακτηρίζονται ως *χρυσεῖοι ἄνδρες* και οι οικιστές υπό τον Νηλέα ως *πολυεθνής λαός*. Η σημασία αυτών των χαρακτηρισμών γίνεται σαφέστερη αν ληφθεί υπόψη το χωρίο του Στράβωνα σχετικά με τον αποικισμό της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα με τον γεωγράφο¹⁷⁶, μαζί με τον Νηλέα από την Πύλο, ίδρυσαν

---

¹⁷⁰ Θεωρήθηκε σκόπιμο ο συγκεκριμένος χρησμός να μελετηθεί ξεχωριστά από τις μυθολογικές παραδόσεις, καθώς πρόκειται για μια άμεση μαρτυρία για τον ρόλο της μαντείας. Εκτός τούτου, η ανάλυση ενός χρησμού επικεντρώνεται σε διαφορετικά ζητήματα, όπως η γνησιότητά του ή η αντιστοίχισή του με ιστορικά γεγονότα. Μια μυθολογική παράδοση δεν δίνει το έναυσμα για τέτοιες αναζητήσεις, παρά για την καταγραφή ορισμένων γενικών τάσεων ως προς τη χρήση της μαντείας.

¹⁷¹ Βλ. Parke – Wormell 2.122.

¹⁷² Εὐσ. *Εὐ. προπ.* 5.29.3.

¹⁷³ Βλ. Places (1980) 79.

¹⁷⁴ Βλ. Parke – Wormell 2.122-3.

¹⁷⁵ Βλ. Cook (1975³) 773-804. Στο ίδιο άρθρο υποστηρίζεται επίσης ότι σημειώθηκαν πρώιμες εγκαταστάσεις Μυκηναίων στην περιοχή της Ιωνίας ήδη από τον 14^ο-13^ο αιώνα π.Χ.

¹⁷⁶ Βλ. Στράβ. 14.1.3.

αποικίες πολλοί ήρωες από τη Μεσσηνία, τη Θήβα, την Αθήνα, τη Βοιωτία και άλλες Ιωνικές πόλεις. Πολλές από τις αποικίες των Ιώνων βρίσκονταν κοντά στο όρος Τρώλος και στον Πακτωλό ποταμό, όπου υπήρχε άφθονος χρυσός. Οι χρυσεῖοι ἄνδρες ήταν λοιπόν οι γηγενείς Λυδοί, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τον πλούτο της περιοχής¹⁷⁷. Ο χαλκός, στον οποίο αναφέρεται ο χρησμός, παραπέμπει σε χάλκινα τάλαντα, την εμπορεύσιμη μορφή του μετάλλου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹⁷⁸. Από την ίδια περίοδο σώζονται μάλιστα κυπριακοί στατήρες οι οποίοι αναπαριστούν ἄνδρες που μεταφέρουν στους ώμους τους τέτοια τάλαντα (Εικόνα 9, Εικόνα 10)¹⁷⁹. Όσο για τον σίδηρο, αυτός συνδέεται συνειρμικά με τον πόλεμο, καθώς ήταν το υλικό κατασκευής οπλισμού¹⁸⁰.

Ο εξεταζόμενος χρησμός δεν εμπλέκει κάποιο μυθικό γεγονός ή θεϊκή επέμβαση στον αποικισμό της Μιλήτου. Επικεντρώνεται αντίθετα στη αγορά του χρυσού από τον Τρώλο και τον Πακτωλό με αντάλλαγμα χάλκινα τάλαντα, δηλαδή χαλκό στην εμπορεύσιμη μορφή του. Φαίνεται δηλαδή πως οι Ίωνες στόχευαν στην εδραίωση εμπορικών σχέσεων με τους κατοίκους των παραλίων της Μικράς Ασίας. Κατά τους Δελφούς, ένας τέτοιος στόχος θα επιτυγχανόταν μέσω των αποικιών. Η ίδρυσή τους θα ήταν όμως εφικτή κατόπιν πολεμικών συγκρούσεων με τους εντόπιους πληθυσμούς.

Είναι πρακτικά αδύνατη η επαλήθευση της γνησιότητας της παρατιθέμενης εκδοχής του χρησμού. Υπογραμίζει εντούτοις ένα πραγματικό γεγονός: τη σημασία του εμπορίου μετάλλων. Αυτό αποτέλεσε σημαντικότατο κίνητρο για την εξάπλωση των Μυκηναίων προς το Αιγαίο, τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μεσόγειο, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η αξία του χρησμού που παραθέτει ο Ευσέβιος έγκειται κυρίως στην ιστορικότητά του. Πρόκειται για τον μοναδικό μαρτυρούμενο ιστορικό χρησμό που αναφέρεται σε ένα τόσο πρώιμο αποικιστικό ρεύμα. Η διατύπωσή του είτε είναι παραπλήσια είτε έχει ως αφετηρία κάποια πραγματική χρησιμοδοσία της Πυθίας. Αντίστοιχη μαρτυρία για την Τρωική και την Αργοναυτική Εκστρατεία ή τον αποικισμό της Κύπρου δεν επιβιώνει, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι δεν υφίστατο.

---

¹⁷⁷ Βλ. Shepherd (1993) 224-6, ο οποίος τοποθετεί την ίδρυση των Ιωνικών αποικιών στη Μικρά Ασία περί το 1100 π.Χ. και αναφέρεται αναλυτικά στα κοιτάσματα χρυσού της περιοχής. Βλ. επίσης Dusinger (2003) 22, όπου προβάλλεται η άποψη ότι από πολύ νωρίς η Λυδία ήταν ξακουστή στους Έλληνες για τον χρυσό της.

¹⁷⁸ Βλ. Tylecote (1987) 18-22.

¹⁷⁹ Βλ. Gale – Stos-Gale (1986) 81-100 και για κυπριακούς στατήρες Knapp (1986) 30-4.

¹⁸⁰ Βλ. σχετικά κατωτ. σ. 76.

3.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι μεγαλύτερες εκστρατείες ή αποικιστικές αποστολές των Μυκηναίων και των Ιώνων από τον 14^ο μέχρι τον 12^ο αιώνα π.Χ. απέβλεπαν στον έλεγχο αφενός του εμπορίου και αφετέρου των πηγών των μετάλλων της Μεσογείου. Αυτό το συμπέρασμα συνάγεται αβίαστα κυρίως από τους χρησμούς του Λυκόφρονα και του Ευσέβιου. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως ο ενεργός ρόλος των μαντείων και των μάντεων γίνεται εμφανής. Με αυτόν τον τρόπο η μαντεία υποβοήθησε τη διακίνηση των μετάλλων και των προϊόντων μεταλλοτεχνίας.

Το όφελος από αυτές τις δραστηριότητες καρπώνονταν, εκτός από τους εμπόρους, τα Μυκηναϊκά εργαστήρια μεταλλοτεχνίας. Η εισροή πρώτων υλών αλλά και η διακίνηση των προϊόντων μεταλλοτεχνίας ευνόησε τους Μυκηναίους τεχνίτες. Τούτο γίνεται ευκολότερα αντιληπτό από τη διαφαινόμενη προσπάθειά τους να διασφαλίσουν την προμήθεια κασσιτέρου, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα χρήσιμος αλλά σπάνιος. Αποκαλύπτεται επομένως ο ρόλος της μαντείας πρωταρχικά στο εμπόριο μετάλλων και στη μεταλλουργία αλλά και εν γένει στην οικονομία των Μυκηναϊκών κέντρων.

4. Η ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ

Οι αρχαίες μυθολογικές πηγές διέσωσαν σημαντικές ενδείξεις για τη σχέση των πρώιμων μεταλλευτών με τη θρησκεία. Η σχέση αυτή γίνεται ακόμα πιο συγκεκριμένη όταν αναφέρεται στους ίδιους τεχνίτες της Αρχαϊκής και της Κλασικής Περιόδου. Οι αρχαίοι συγγραφείς, ζώντας κατά τις συγκεκριμένες περιόδους ή ελάχιστα αργότερα, κατάφεραν να συλλέξουν αξιόλογες ιστορικές πληροφορίες για την εργασία και τη λατρεία στα μεγάλα μεταλλευτικά κέντρα.

Στην Αρχαϊκή και στην Κλασική κοινωνία η επιρροή των μαντείων και των μάντεων κορυφώθηκε. Οι μεταλλειοκτήτες κυρίως αλλά και οι μεταλλευτές κατέφευγαν πολλές φορές σε αυτούς. Ο Πλούταρχος δηλώνει ευθαρσώς ότι ο Νικίας μίσθωνε μάντη και τον συμβουλευόταν για τα μεταλλεία του στο Λαύριο. Ο δε Ηρόδοτος, όπως και ο Παυσανίας, κάνουν λόγο για την αφιέρωση της δεκάτης των εσόδων των Σιφνιακών μεταλλείων στο μαντείο των Δελφών. Η δεύτερη περίπτωση έχει προσελκύσει μάλιστα έντονο ιστορικό ενδιαφέρον, χωρίς όμως να θιγεί το ζήτημα της επιρροής της μαντείας στη μεταλλευτική παραγωγή.

Επισημαίνεται ακόμα ότι τα ιστορούμενα γεγονότα καλύπτουν ένα χρονικό εύρος περίπου δυο αιώνων, από τον 6^ο μέχρι τον 4^ο αιώνα π.Χ. Πρόκειται για την περίοδο ακμής τόσο της μαντείας όσο και πολλών μεταλλείων, όπως αυτών του Λαυρίου και της Σίφνου¹⁸¹. Για προγενέστερες ή μεταγενέστερες περιόδους δεν σώζονται συγκεκριμένα στοιχεία.

Στόχος του ακόλουθου κεφαλαίου είναι λοιπόν η περιγραφή του τρόπου με τον οποίον οι μάντεις και τα μαντεία επηρέαζαν τη μεταλλευτική παραγωγή. Εκτός τούτου, ερευνάται η σκοπιμότητα που ωθούσε τους ενδιαφερομένους να προσφύγουν στους μαν ή στα δε. Για τον λόγο αυτόν το κεφάλαιο είναι διαιρεμένο σε δυο ενότητες, εκ των οποίων η πρώτη αφορά τους μάντεις και η δεύτερη τα μαντεία.

---

¹⁸¹ Για τα αίτια της παρακμής των μεταλλείων του Λαυρίου βλ. Κονοφάγου (1997) 72, Τσαΐμου (1997) 107· για την περίοδο ακμής των μεταλλείων της Σίφνου βλ. Wagner (2000) 151 και για την παρακμή των μαντείων βλ. ανωτ. σ. 4.

4.1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΑΝΤΕΩΝ

4.1.1. Οι Πηγές

Μια εξαιρετικά σημαντική μαρτυρία του Πασιφώντα¹⁸² διασώζει ο Πλούταρχος, στον *Νικίαν*. Σύμφωνα με αυτήν ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός συντηρούσε μάντη στο σπίτι του προφασιζόμενος ότι τον συμβουλευόταν για τις δημόσιες υποθέσεις. Στην πραγματικότητα ενδιαφερόταν όμως για τα μεταλλεία του στη Λαυρεωτική. Αν και του απέφεραν υψηλά κέρδη, η δουλειά εκεί ήταν πολύ επικίνδυνη και γινόταν σε μεγάλο μέρος από δούλους. Ο Νικίας έτρεφε μάλιστα έναν αρκετά μεγάλο αριθμό τέτοιων δούλων εντός του χώρου των μεταλλείων του¹⁸³.

Η χρήση των μάντεων στα μεταλλεία επιβεβαιώνεται και από τον Αριστοφάνη. Στους *Όρνιθας* ο Πεισθέταιρος υποστηρίζει ότι στη νέα πόλη που θα ιδρύσει, την Νεφελοκοκκυγία, οι κάτοικοί της θα πλουτίσουν, καθώς τα πουλιά θα υποδεικνύουν στους μάντεις τα πλουσιότερα μεταλλεία¹⁸⁴.

Η αξιοπιστία των δυο παραπάνω μαρτυριών δεν είναι εύκολο να αμφισβητηθεί. Ο Νικίας διέθετε πράγματι πολλές μεταλλευτικές εγκαταστάσεις στη Λαυρεωτική, όπου απασχολούσε χίλιους δούλους¹⁸⁵. Έμεινε επίσης γνωστός για την τάση του να συμβουλευέται συχνά μάντεις και τούτο επαληθεύεται όχι μόνο

---

¹⁸² Ο Πασιφών ο Ερετριεύς (περ. 339-265 π.Χ.) φέρεται να συνέγραψε σωκρατικούς διαλόγους, όπως και ο Πλάτων. Δεν είναι γνωστή καμιά άλλη πληροφορία σχετικά με αυτόν. Βλ. Perrin (1902) 139-49.

¹⁸³ Πλουτ. *Νικ.* 525c-d: *ἐν δέ τινι τῶν Πασιφῶντος διαλόγων γέγραπται, ὅτι καθ' ἡμέραν ἔθνε (sc. ὁ Νικίας) τοῖς θεοῖς, καὶ μάντιν ἔχων ἐπὶ τῆς οἰκίας προσεποιεῖτο μὲν αὐεὶ σκέπτεσθαι περὶ τῶν δημοσίων, τὰ δὲ πλεῖστα περὶ τῶν ἰδίων καὶ μάλιστα περὶ τῶν ἀργυρείων μετάλλων· ἐκέκτητο γὰρ ἐν τῇ Λαυρεωτικῇ πολλά, μεγάλα μὲν εἰς πρόσοδον, οὐκ ἀκινδύνους δὲ τὰς ἐργασίας ἔχοντα, καὶ πλῆθος ἀνδραπόδων ἔτρεφεν αὐτόθι (...). Σε έναν από τους διαλόγους του Πασιφώντα αναφέρεται ότι (ο Νικίας) θυσίαζε καθημερινά στους θεούς, και έχοντας μάντη στο σπίτι του προσποιεῖτο ότι προβληματιζόταν για τις δημόσιες υποθέσεις, αν και περισσότερο (προβληματιζόταν) για τις προσωπικές υποθέσεις και μάλιστα για τα μεταλλεία αργύρου· διέθετε ἄλλωστε πολλά στη Λαυρεωτική, πολύ προσοδοφόρα αλλά καθόλου ακίνδυνα ως προς την εργασία, ενώ έτρεφε εκεί και πλήθος δούλων (...).*

¹⁸⁴ Αριστοφ. *Όρν.* 592-5: ΕΠΟΨ: *πλουτεῖν δὲ πόθεν δώσομεν αὐτοῖς (sc. τοῖς ἀνθρώποις); καὶ γὰρ τούτου σφόδρ' ἐρώσιν.* | ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: *τὰ μέταλλ' αὐτοῖς μαντευομένοις οὔτοι (sc. οἱ ὄρνιθες) δώσουσι τὰ χρηστά, | τὰς τ' ἐμπορίας τὰς κερδαλέας πρὸς τὸν μάντιν κατεροῦσιν, | ὥστ' ἀπολεῖται τῶν ναυκλήρων οὐδεὶς.* ΕΠΟΨ: *Από πού θα δώσουμε πλούτο σε αυτούς (δηλ. τους ανθρώπους); Τον αγαπάνε ἄλλωστε υπερβολικά.* | ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: *Όταν εκείνοι θα μαντεύουν, (τα πουλιά) θα τους υποδεικνύουν τα πλούσια μεταλλεία | και θα φανερώνουν στον μάντη τούς πιο κερδοφόρους εμπορικούς σταθμούς, | ώστε να μην χάνεται κανένας από τους ναυτικούς.*

Για τον γενικό σχολιασμό του αποσπάσματος βλ. Dunbar (1995) 396-7.

¹⁸⁵ Για την περιουσία του Νικία βλ. Ξεν. *Πόρ.* 4.14· επίσης Crosby (1941) 26. Για την εργασία στο αρχαίο Λαύριο βλ. Τσαΐμου (1988) 277-88, Κονοφάγου (1997) 70-84.

από τον Πλούταρχο αλλά και από τον Θουκυδίδη¹⁸⁶. Ο Αθηναίος στρατηγός έχει χαρακτηριστεί ως δεισιδαίμων από πολλούς μελετητές¹⁸⁷, αν και η έξαρση της μαντείας ήταν γενικό φαινόμενο κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ.¹⁸⁸.

Σχετικά με το μελετώμενο απόσπασμα των *Όρνιθων*, οι πληροφορίες που περιέχονται διαθέτουν ιστορική βάση. Η σάτιρα του Αριστοφάνη έπαιρνε ως αφετηρία σύγχρονά του πρόσωπα και γεγονότα. Η αναφορά του σε μάντιες που βρίσκουν τα κερδοφόρα μεταλλεία υποβοηθούμενοι από τα πουλιά δεν θα πρέπει να εκληφθεί εξολοκλήρου ως αποκύημα της φαντασίας του κωμικού. Η μαρτυρία του Πλουτάρχου για τον Νικία επιβεβαιώνει άλλωστε αυτόν τον ισχυρισμό.

Έχει υποστηριχθεί εντούτοις ότι ο Αριστοφάνης υπαινίσσεται τον Νικία στο μελετώμενο απόσπασμα¹⁸⁹. Το συγκεκριμένο χωρίο των *Όρνιθων* δεν εμπεριέχει όμως καμία σαφή ένδειξη για έναν τέτοιο υπαινιγμό. Δεν γίνεται λόγος ούτε για τον ίδιο ούτε για τα μεταλλεία του στη Λαυρεωτική¹⁹⁰. Φαίνεται αντιθέτως να μνημονεύεται γενικώς η χρήση της μαντείας τόσο στη μεταλλευτική παραγωγή όσο και στο εμπόριο. Ο Αριστοφάνης προβάλλει δηλαδή την εν γένει συμβολή των μάντεων στην ανάπτυξη των δυο ευπαθών κλάδων της αθηναϊκής οικονομίας.

4.1.2. Ενδείξεις για τη Χρήση της Μαντείας στη Μεταλλεία

Από τα προαναφερθέντα συνάγεται εύλογα το συμπέρασμα ότι ο Νικίας δεν μπορεί να ήταν ο μοναδικός μεταλλειοκτήτης που χρησιμοποιούσε μάντιες στα μεταλλεία του. Δεν γίνεται να υπολογιστεί βέβαια πόσοι από τους υπόλοιπους συναδέλφους του έπρατταν το ίδιο, καθώς δεν σώζονται εκτενείς μαρτυρίες για εκείνους¹⁹¹. Για τον Νικία σώθηκαν συμπτωματικά, επειδή κίνησε το ενδιαφέρον των ιστορικών ως πολιτικός και στρατηγός κατά τη Σικελική Εκστρατεία.

---

¹⁸⁶ Βλ. Θουκ. 7.50 και Flower (2008) 114-9.

¹⁸⁷ Βλ. Titchener (1988) 112-4, Titchener (1991) 153-8 και Atkinson (1995) 55-63.

¹⁸⁸ Βλ. Dillery (2005) 184.

¹⁸⁹ Βλ. Gill (1975) 69-72. Η ερμηνεία του Gill δεν υποστηρίζεται όμως ούτε από το ίδιο το κείμενο ούτε από τους αρχαίους σχολιαστές των *Όρνιθων*.

¹⁹⁰ Ο Αριστοφάνης διακωμωδεί ξεκάθαρα τον Νικία στους *Ιππής* (362) αναφερόμενος και στα μεταλλεία του. Μνημονεύει το όνομά του καθώς και τις μάχες στις οποίες ηγήτο του αθηναϊκού στρατεύματος. Στο υπό εξέταση απόσπασμα των *Όρνιθων* λείπουν παντελώς τέτοιες αναφορές στο πρόσωπο του Νικία, ώστε δύσκολα μπορεί να συσχετιστεί με αυτόν. Πρβλ. Gill (1975) 72: "In conclusion, therefore, while the point does not allow of absolute proof, there seems to be enough evidence to make it worth suggesting that a reference to consulting oracles and seers about getting rich in mining in the context of *Birds* 593-595 would be enough to raise a chuckle at Nikias' expense in Aristophanes' audience."

¹⁹¹ Εκτός από τις επιγραφές των παραχωρήσεων των μεταλλείων του Λαυρίου, ονόματα μεταλλειοκτητών απαντούν συνήθως σε καταλόγους τριηράρχων και σε δικανικούς λόγους. Το σύνολο αυτών των πηγών ανάγεται στον 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ., καθώς δεν σώζονται προγενέστερα κείμενα παραχωρήσεων των μεταλλείων. Βλ. Crosby (1950) 204.

Η ένδειξη των σχετικών με τη χρήση μάντεων στη μεταλλεία πηγών μπορεί να υπερκεραστεί από την εξέταση της επιρροής της μαντείας σε άλλους κλάδους της οικονομίας. Από το δεδομένο απόσπασμα των *Όρνιθων* καθίσταται σαφές ότι και οι έμποροι συμβουλευόνταν μάντεις για τα θαλάσσια ταξίδια τους. Όπως προκύπτει επίσης από τα δημοσιευμένα ελάσματα του μαντείου της Δωδώνης, ένα ικανό ποσοστό των χρηστηριαζομένων υπέβαλε επερώτηση σχετική με το εμπόριο (11%) αλλά και με διάφορα τεχνικά επαγγέλματα (2%)¹⁹². Τεκμηριώνεται λοιπόν πως τουλάχιστον ένα κομμάτι των παραγωγικών τάξεων συμβουλευόταν τον θεό πριν τη λήψη μιας σημαντικής απόφασης. Αυτό γινόταν μέσω είτε των μαντείων είτε των μάντεων. Το ίδιο θα έπρατταν και οι μεταλλειοκτήτες, που ανήκαν στις τάξεις αυτές.

Στα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσε να προστεθεί η ανακάλυψη οκτώ κέρνων εντός του χώρου των εργαστηρίων εμπλουτισμού μεταλλεύματος στην Αγριλέζα και τη Σούριζα της Λαυρεωτικής, καθώς και στο Θορικό. Τα συγκεκριμένα κεραμικά σκεύη συνδέονταν με τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων, ιδιαίτερα της Δήμητρας και της Κυβέλης¹⁹³. Τόσο ο αριθμός όσο και η διασπορά των ευρημάτων αναδεικνύουν την ανάγκη θεϊκής προστασίας της μεταλλευτικής παραγωγής¹⁹⁴.

Οι βωμοί, τα τεμένη και τα ηρώα, που βρίσκονταν συχνά δίπλα σε εργαστήρια και μεταλλεία της Λαυρεωτικής¹⁹⁵ ενισχύουν το ενδεχόμενο να λάμβαναν χώρα θρησκευτικές τελετές εκεί. Κατά τη διεξαγωγή τέτοιων τελετών παρευρισκόταν συχνά και ένας μάντης¹⁹⁶. Δουλειά του ήταν να ερμηνεύσει τα σημεία που φανερώνονταν από τις θυσίες. Δεν αποκλείεται να συνέβαινε το ίδιο και στις περιπτώσεις θυσιών ή καθαρμών στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις του Λαυρίου. Είναι λογικό μάλιστα οι ασχολούμενοι με τη μεταλλεία να κατέφευγαν στη μαντεία, ακολουθώντας τις γενικότερες συνήθειες της κοινωνίας στην οποία ανήκαν¹⁹⁷. Η αθηναϊκή κοινωνία της Κλασικής Περιόδου αλλά και οι υπόλοιπες πόλεις-κράτη ευνοούσαν την εξάπλωση της μαντείας¹⁹⁸.

---

¹⁹² Βλ. Lhôte (2006) 24-5. Από τον συγκεντρωτικό πίνακα που παραθέτει ο συγγραφέας, υπολογίζεται ότι βρέθηκαν 135 ελάσματα ιδιωτών, από τους οποίους οι 4 (2%) ήταν τεχνίτες και οι 15 (11%) έμποροι.

¹⁹³ Οι χθόνιες θεότητες, όπως η Κυβέλη, συνδέονταν με τη μεταλλουργία και τη μεταλλεία ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Βλ. ανωτ σ. 15.

¹⁹⁴ Βλ. Τσαΐμου – Οικονομάκου (1998) 210-22, Σαλλιώρα-Οικονομάκου (2003) 121-2. Στο ονομαζόμενο *Άσκαληπιακόν* εργαστήριο στη Σούριζα της Λαυρεωτικής βρέθηκε επίσης μια αναθηματική επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. προς τον Δία (SEG 32.269). Βλ. Κονοφάγου (1980) 389, Τσαΐμου (1988) 281-3. Πρόκειται για ένα επιπρόσθετο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της διεξαγωγής θρησκευτικών τελετουργιών εντός του χώρου των εργαστηρίων ή σε παρακείμενους βωμούς και ιερά.

¹⁹⁵ Για λατρευτικούς χώρους πλησίον εργαστηρίων ή μεταλλείων στη Λαυρεωτική βλ. *Agora XIX* P6, 18, 26, 39 (ιερά), P26 (τεμένη) και P26 (ηρώο). Βλ. επίσης κατωτ. σημ. 202.

¹⁹⁶ Ο Πλούταρχος στην μαρτυρία του για τον Νικία φαίνεται να συνδέει την τέλεση θυσιών με τον μάντη που έτρεφε ο Αθηναίος πολιτικός. Βλ. *Άριστοφ. Ίππ.* 362 (ανωτ. σημ. 190)· *πρβλ. Ξεν. Απομν.* 1.1.2.

¹⁹⁷ Για τις θυσίες βλ. Flower (2008) 69, 83· για τους καθαρμούς βλ. ανωτ. σημ. 102. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, *πλανόδιοι* ιερείς (*ἀγύρται*) και μάντεις πλησίαζαν τους

Ένα επιπλέον στοιχείο, φαινομενικά άσχετο με τη μαντεία, οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Στα μεταλλεία του Λαυρίου πολλές στοές μικρού μήκους σταματούν απότομα, χωρίς να συντρέχει κάποιος προφανής λόγος (Εικόνα 13, Εικόνα 14). Μια στοά μήκους δέκα μέτρων χρειαζόταν έναν μήνα για να διανοιχθεί. Οι ενδείξεις για πιθανή μεταλλοφορία δεν ήταν πάντα σαφείς και μετά από αρκετά μέτρα διάνοιξης της στοάς μέσα στο στείρο οι ελπίδες εξανεμίζονταν. Στο μεταξύ ο μεταλλευτής μπορεί να άλλαζε γνώμη για το σημείο όπου βρισκόταν το μετάλλευμα. Θεωρείται πιθανό λοιπόν ότι οι αποφάσεις των μεταλλευτών για τη διάνοιξη των στοών επηρεαζόταν –σε αρκετές περιπτώσεις– και από τη μαντεία¹⁹⁹.

Συμπερασματικά, οι προαναφερθείσες ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι τουλάχιστον οι ελεύθεροι εργαζόμενοι στα μεταλλεία αλλά και οι μεταλλειοκτήτες κατέφευγαν στη μαντεία. Δεν μπορεί να προσδιοριστεί ωστόσο η συχνότητα αυτής της πρακτικής. Δεν είναι επίσης ξεκάθαρο αν επρόκειτο για μια απλή συνήθεια ή εντασσόταν σε ένα καθιερωμένο τυπικό το οποίο θα προηγείτο της έναρξης των μεταλλευτικών εργασιών²⁰⁰. Θα ήταν λογικό να υποτεθεί λοιπόν ότι οι προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούσαν τον βασικό λόγο για την καταφυγή στη μαντεία. Το παράδειγμα του Νικία δεν χαρακτηρίζεται δηλαδή ως εξαίρεση, αλλά δεν σημαίνει ότι το σύνολο των μεταλλειοκτητών επεδείκνυε υποχρεωτικά την ίδια προσκόλληση στο θείο.

Η θρησκευτικότητα τόσο αυτών όσο και των εργαζομένων στο Λαύριο γίνεται έκδηλη πάντως από τη μεγάλη συσσώρευση λατρειών στην περιοχή. «Το πλήθος των ευρημάτων παραπέμπει σε μια πλούσια θρησκευτική ζωή και αντίστοιχη

πλουσίους, πείθοντάς τους ότι είχαν τη θεόσταλη δύναμη να τους απαλλάξουν από τα ανομήματά τους με θυσίες και ξόρκια (βλ. ανωτ. σημ. 110). Δεν είναι απίθανο τέτοιοι πλανόδιοι μάντεις και ιερείς, ψάχνοντας για πλούσιους πελάτες, να προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε μεταλλειοκτήτες. Αυτοί συγκαταλέγονταν άλλωστε στους πλέον ευκατάστατους Αθηναίους και το μέλλον των επενδύσεών τους ήταν αβέβαιο, ώστε χρειάζονταν την εύνοια του θείου.

¹⁹⁸ Το πλήθος τόσο των μάντεων όσο και των μαντείων της αρχαιότητας αποδεικνύουν την ευρεία αναγνώριση της μαντείας και την καθιέρωσή της ως θεσμού στις Ελληνικές πόλεις-κράτη. Βλ. Dillery (2005) 183-99, Parke (2000⁴) 110-8.

¹⁹⁹ Κονοφάγου (1980) 196: «Στὰ ἀρχαῖα μεταλλεία παρατηροῦμε πολλές στοές μικροῦ μήκους νὰ σταματοῦν ἀπότομα. Πῶς τοῦτο ἐξηγεῖται; Νομίζω πῶς μιὰ αἰτία ἦταν ἡ ἀκόλουθη: Μιὰ στοὰ 10m χρειαζόταν ἕνα μῆνα. Σὲ αὐτὸ τὸ μῆνα ὁ μεταλλευτὴς ἄλλαζε κάποτε γνώμη γιὰ τὸ πρὸς τὰ ποῦ ἔπρεπε νὰ ψάξει γιὰ μετάλλευμα. Γιατὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν “ἐπιστημονικὴ σκέψη” γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀργυρίτη, ἡ μαντεία, τὰ ὄνειρα ἔπαιζαν τότε μεγάλο ρόλο. Μήπως οἱ ραβδοσκόποι δὲν ἐπηρεάζουν ἀκόμα καὶ τῶρα ὀρισμένους μεταλλευτὲς στὶς διάφορες χώρες;» Πρβλ. ὅμως Shepherd (1993) 3.

²⁰⁰ Οι αρχαίοι συγγραφείς προσφέρουν περιορισμένη πληροφόρηση σχετικά με το θέμα των λατρειών στα μεταλλευτικά κέντρα, όπως το Λαύριο. Πρώτον, δεν ήταν δυνατόν να γνωρίζουν με λεπτομέρεια τη ζωή και την εργασία στα μεταλλεία. Δεύτερον, οι μεταλλευτικές εργασίες θεωρούνταν *ἔργα βάνουσα*, ἄρα ανάξια σχολιασμού για τους περισσότερους συγγραφείς. Εκτός τούτου, οι περισσότεροι μεταλλειοκτήτες δεν είχαν διαδραματίσει τόσο σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή όσο ο Νικίας. Συνεπώς, οι δραστηριότητές τους δεν είχαν τύχει τόσο έντονου ιστορικού ενδιαφέροντος.

πρακτική. Σε μια περιοχή όπου τόσο πολλοί άνθρωποι εργάζονταν σε επικίνδυνες εργασίες ή διακινδύνευαν μεγάλες περιουσίες με άγνωστα εξ αρχής αποτελέσματα, η συμπαράσταση του θεού ήταν απαραίτητη»²⁰¹.

Η συμμετοχή των δούλων στη θρησκευτική ζωή είναι επίσης φανερή. Οι πολυάριθμες λατρείες της Λαυρεωτικής εντοπίζονταν σε μια περιοχή όπου ζούσαν κυρίως δούλοι²⁰². Εκείνοι μάλιστα εισήγαγαν στο Λαύριο τις ιδιαίτερες λατρείες του τόπου καταγωγής τους. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι οι Θράκες δούλοι μετέφεραν στη Λαυρεωτική τη λατρεία της Βενδίδας και οι Μικρασιάτες του Μήνα²⁰³. Αυτό ήταν εφικτό, επειδή η άσκηση της λατρείας επιτρεπόταν στους ξένους δούλους χωρίς περιορισμούς. Οι μάντις καλούνταν ωστόσο από τον ιδιοκτήτη του μεταλλείου και είναι πολύ πιθανό να αποφαίνονταν και για την υγεία και την καλή εργασία των δούλων που εργάζονταν στις στοές. Το ενδιαφέρον του ιδιοκτήτη για την υγεία τους θεωρείται δεδομένο, καθώς συνδεόταν άμεσα με τα κέρδη του²⁰⁴.

Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από μια αρκετά όψιμη επιγραφή (155/6 μ.Χ.) από τη Βιζύη (Μάλκο Τάρνοβο). Σύμφωνα με αυτή, ο Στράτων, επικεφαλής των Ελλήνων εργαζομένων στην παραγωγή σιδήρου της περιοχής (στα *σιδηρεία*)²⁰⁵, αναθέτει στον Απόλλωνα έναν βωμό ευχόμενος υπέρ της *σωτηρίας* και της *εύεργασίας* του ίδιου και των εργατών του. Μια ακόμα αναθηματική επιγραφή

---

²⁰¹ Σαλλιώρα-Οικονομάκου (2003) 122.

²⁰² Στη Λαυρεωτική, εκτός από το θρησκευτικό κέντρο του δήμου του Σουνίου, είχε αναπτυχθεί παράλληλη λατρευτική δραστηριότητα στις περιοχές των μεταλλείων και των εργαστηρίων, προσαρμοσμένη στις ανάγκες των εργαζομένων. Από αναθηματικά αγάλματα ή αναθηματικές επιγραφές μαρτυρούνται οι εξής λατρείες: στην Αγριλέζα: του Ερμή, της Αρτέμιδος, του Σατύρου Πόσθωνος και του ήρωα Σημάχου· στην Καμάριζα: της Βενδίδος, της Αρτέμιδος, του Πανός, των Νυμφών και του Δία· στο Λαύριο: του Μηνός και της Αθηνάς· στο Λιμάνι του Πασά: του Ασκληπιού και της Υγείας. Στην προαναφερθείσα περιοχή ανακαλύφθηκε άγνωστο ιερό και επιγραφή με τη φράση *Εὐφορος ἀνέθεκεν* (IG P 831, 5^{ος} αιώνας π.Χ.). Η διάδοση χθόνιων λατρειών στη Λαυρεωτική επιβεβαιώνεται από την ανακάλυψη δυο μαρμάρινων αγαλμάτων που αναπαριστούν ένθρονη την Κυβέλη, καθώς και κέρνων σε εργαστήρια της Αγριλέζας και της Σούριζας. Βλ. αναλυτικότερα Σαλλιώρα-Οικονομάκου (2003) 115-22. Τα περισσότερα ονόματα των προαναφερθέντων θεών και θεοτήτων έχουν δοθεί σε μεταλλευτικές παραχωρήσεις των οποίων φαίνεται να ήταν οι προστάτες. Πολλές παραχωρήσεις στη Λαυρεωτική συνόρευαν επίσης με ιερά. Βλ. ενδεικτικά Crosby (1950) 196, *Agora* XIX 232-4, Leonardos (2010) 47-52 και ανωτ. σημ. 195.

²⁰³ Βλ. Τσαΐμου (1988) 282, Σαλλιώρα-Οικονομάκου (2003) 120-1.

²⁰⁴ Οι δούλοι του Λαυρίου φαίνεται ότι τύχαιναν ευνοϊκής μεταχείρισης, όπως τεκμηριώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα. Τούτο συνέβαινε, ίσως, επειδή ήταν απαραίτητοι σε μια εργασία τόσο βαριά αλλά και τόσο σημαντική για την Αθηναϊκή οικονομία όσο η παραγωγή αργύρου. Βλ. Τσαΐμου (1997) 155.

²⁰⁵ Από την επιγραφή δεν διασαφηνίζεται αν επρόκειτο για μεταλλεία σιδήρου ή σιδηρουργεία, καθώς ο όρος *σιδηρεία* μπορεί να πάρει αμφότερες τις σημασίες. Βλ. *Ορολογία λ. σιδηρεία*.

του ίδιου προσώπου προέρχεται από την περιοχή Κρέτα, κοντά στη Νικόπολη²⁰⁶. Στην πρώτη επιγραφή ο αναθέτης χαρακτηρίζεται ως ο ἄρξας τῶν ἐν τοῖς σιδηρεῖοις Ἑλλήνων, το οποίο σημαίνει ότι ήταν ο επικεφαλής μιας ομάδας εργαζομένων και όχι ο ιδιοκτήτης ενός μεταλλείου ή ενός σιδηρουργείου. Αφενός μεν τα μεταλλεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν δημόσια αφετέρου δε η μετοχή ἄρξας σημαίνει όχι τον «ιδιοκτήτη» αλλά τον «επιστάτη»²⁰⁷. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Στράτων προέβη στην ανάθεση του βωμού για λογαριασμό του ίδιου αλλά και των υφισταμένων του τεχνιτών. Τα έξοδα για την κατασκευή του θα επιβάρυναν κατά το μεγαλύτερο μέρος τον Στράωνα, ενώ οι Έλληνες εργάτες των σιδηρείων θα συμμετείχαν σε αυτά, δεδομένου ότι αναφέρονται και εκείνοι στην επιγραφή²⁰⁸.

Παρόμοιες αναθέσεις απαντούν και στο Λαύριο κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. Οι αντίστοιχες αναθηματικές επιγραφές φέρουν τα ονόματα των μεταλλειοκτητών των μεταλλείων ή των επιστατών²⁰⁹. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν μια αρκετά στενή σχέση πολλών επικεφαλής μεταλλείων με τη θρησκεία. Σε αυτό το πλαίσιο δεν αποκλείεται οι ίδιοι να απευθύνονταν και σε μάντιες για λογαριασμό των εργαζομένων, εφόσον παρίστατο ανάγκη. Οι δούλοι του Λαυρίου όμως, καθότι άμισθοι, δεν συνεισέφεραν οικονομικά και αντιπροσωπεύονταν εμμέσως στην αναθηματική επιγραφή από τον επικεφαλής τους.

---

²⁰⁶ *IGBulg III² 1859*: ἀγαθῆι τύχη. | Απόλλωνι Αὐλαριό|κω θεῶ ἐπηκόω | Στράτων Στράτωνος | [ἄ]ρξας τῶν ἐν τοῖς σιδη|ρειοῖς Ἑλλήνων τῶ η' | ἔτει τῆς Ἀντωνεῖνου βασιλείας ὑπέρ τε ἑαυτοῦ | καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν | ἐργαστῶν σωτηρίας τε | καὶ [ε]ὔεργ[α]σίας εὐξάμεινος τὸν βωμὸν | ἀνέθηκα. Καλή τύχη. Στον Απόλλωνα τον Προστάτη της Αυλής, τον θεό που εισακούει τις ευχές, (εγώ) ο Στράτωνο γιός του Στράτωνος, επικεφαλής των Ελλήνων στα μεταλλεία σιδήρου, το δέκατο όγδοο έτος της βασιλείας του Αντωνίνου, ευχόμενος για τη σωτηρία και την καλή εργασία του ίδιου, των οικείων του και των εργατών, τον βωμό αφιέρωσα.

IGBulg II 595: Στράτω|ν Στράτω|νος ἀνέθη|το βωμὸν | Ἡλίω Μίθρα. Ο Στράτων ο γιος του Στράτωνος αφιέρωσε τον βωμό στον Ήλιο Μίθρα.

Σημειώνεται παρενθετικά ότι ο τύπος *Αὐλαριόκος* απαντά σε διάφορες παραλλαγές σε θρακικές επιγραφές, όπως *Αὐλαριόχος*, *Αὐλαρκηνός* / *Αὐλαρχηνός*, και σημαίνει τον «προστάτη της Αυλής», δηλαδή του Ανακτόρου. Βλ. Τσαΐμου – Παπαδημητρίου (1996) 379-84.

²⁰⁷ Σχετικά με την ιδιότητα του Στράτωνος βλ. Τσαΐμου – Παπαδημητρίου (1996) 383.

²⁰⁸ Θα πρέπει η εν λόγω ανάθεση (*IGBulg III² 1859*) να ήταν συλλογική, καθώς αναφέρονται, εκτός από το όνομα του κύριου αναθέτη Στράτωνος, και οι εργαζόμενοι στα *σιδηρεῖα*. Στην άλλη αναθηματική επιγραφή (*IGBulg II 595*) απαντά αντίθετα μόνο το όνομα του Στράτωνος, οπότε πρόκειται ξεκάθαρα για προσωπική ανάθεση.

²⁰⁹ Βλ. *IG II² 2737, 2940*. Κάποια από τα ονόματα των αναθετών εμφανίζονται στις επιγραφές των παραχωρήσεων των *Πωλητῶν*, όπως ο *Ἐλίπνικος* (*Agora XIX P26*), ο *Καλλίας* ο *Σφήττιος* (*Agora XIX P5*) ή ο *Καλλίας* ο *Λαμπτρεύς* (*Agora XIX P5*) και ο *Σωσίας* (*Agora XIX P26*), οπότε πρόκειται μάλλον για μεταλλειοκτήτες. Άλλα ονόματα, συχνά ανατολικής προέλευσης, θα ανήκαν σε επιστάτες ή επικεφαλής εργαζομένων, όπως ο *Κάδους*. Βλ. Σαλλιώρα-Οικονομάκου (2003) 166-7.

4.1.3. Η Χρησιμότητα των Μάντεων στη Μεταλλεία

Δεδομένων των ανεπτυγμένων τεχνικών γνώσεων των μεταλλευτών της εποχής, δεν είναι αυτονόητη η χρησιμότητα της μαντείας. Υφίσταντο ειδικότητες, όπως ο μεταλλευτής, ο μεταλλεύς ή ο τόν λίθον διακρίνων τεχνίτης. Αυτοί ήταν επιφορτισμένοι αντίστοιχα με την αναζήτηση εκμεταλλεύσιμων κοιτασμάτων και την εκσκαφή στοών ακολουθώντας τον κύριο όγκο του κοιτάσματος²¹⁰. Σημειώνεται επίσης ότι η μεταλλευτική έρευνα άρχισε να διεξάγεται ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Είχε αναπτυχθεί δηλαδή η απαραίτητη τεχνογνωσία, ώστε η αναζήτηση κοιτασμάτων γινόταν βάσει συγκεκριμένων στοιχείων της γεωλογίας μιας περιοχής²¹¹. Υπό αυτές τις συνθήκες η συμβουλή ενός θεού μοιάζει περιττή.

Η μαντεία στην αρχαία Ελλάδα νομιμοποιούσε βέβαια ηθικά και επιβεβαίωνε τις ανθρώπινες επιλογές. Έδινε τη δυνατότητα να μετατεθεί η ευθύνη των ριψοκίνδυνων αποφάσεων από τον άνθρωπο στον θεό. Οι μεταλλευτικές εργασίες προϋπέθεταν τη λήψη πολλών τέτοιων αποφάσεων. Όταν αυτές ήταν λανθασμένες, κινδύνευε η υγεία των εργαζομένων ή ερχόταν ακόμα και η οικονομική καταστροφή του μεταλλιοκτήτη. Οι συχνότερες ερωτήσεις προς τους μάντεις αφορούσαν μελλοντικές ασθένειες και θανάτους ή οικονομικές ζημιές και τίθεντο από όλους τους ενδιαφερομένους ανεξαρτήτως επαγγέλματος²¹². Τέτοιοι ακριβώς ήταν οι κίνδυνοι που απειλούσαν και τους ασχολούμενους με τη μεταλλεία.

Η κυριότερη απειλή των εργασιών εξόρυξης του μεταλλεύματος ήταν τα δυστυχήματα. Η κατάρρευση μιας υπόγειας στοάς, ο ελλιπής εξαερισμός ή ακόμα και οι αναθυμιάσεις αποτελούσαν συχνές αιτίες θανάτων των μεταλλωρύχων. Όταν εργάζονταν μάλιστα σε περιοχές με μεικτά θειούχα μεταλλεύματα, όπως το Λαύριο, ο κίνδυνος δηλητηριωδών αναθυμιάσεων από το θείο ήταν συχνός. Ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα ήταν επίσης η άντληση των υδάτων από τις στοές, ιδιαίτερα όταν αυτές πλησίαζαν τον υδροφόρο ορίζοντα. Από την ανεξέλεγκτη εισροή νερού ή την παρεμπόδιση του μπορούσε να καταστραφεί το μεταλλείο και να σκοτωθούν οι εργαζόμενοι σε αυτό²¹³. Παρά τις τεχνικές που είχαν αναπτυχθεί για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, η εργασία στις στοές παρέμενε πολύ επίφοβη. Οι κίνδυνοι που απειλούσαν τους εργαζομένους αλλά και τη λειτουργία του μεταλλείου δεν ήταν πάντοτε ορατοί. Οι μεταλλευτές δεν είχαν τη δυνατότητα, ορισμένες φορές, να κατευθύνουν τους ορύκτες με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποφευχθούν οι καταστροφές²¹⁴.

---

²¹⁰ Βλ. Ορολογία λ. μεταλλευτής, μεταλλεύς, ό τόν λίθον διακρίνων τεχνίτης.

²¹¹ Βλ. Forbes 7.109-11, Ramin (1977) 47-56 και Healy (1978) 71-4. Ειδικά για το Λαύριο βλ. Κονοφάγου (1980) 162, Τσαΐμου (1997) 112 και Κακαβογιάννη (2005) 93.

²¹² Βλ. Πλάτ. Λάχ. 195e-196a.

²¹³ Βλ. Forbes 7.206-23, Healy (1978) 80-3, Κονοφάγου (1980) 167-207, Shepherd (1993) 24-42 και Τσαΐμου (1997) 52-66.

²¹⁴ Για αρχαίες πηγές σχετικά με τους κινδύνους και τις καταστροφές στα μεταλλεία βλ. Humphrey – Oleson – Sherwood (1998) 189-92.

Οι δε μεταλλωρύχοι θα αισθάνονταν δέος λόγω των συνθηκών εργασίας τους. Δούλευαν σε μεγάλα βάθη, μέχρι περίπου εκατό μέτρα, με περιορισμένο φωτισμό από λυχνάρια και σε αποπνικτική ατμόσφαιρα. Οι στοές είχαν δαιδαλώδη διαρρύθμιση εξαιτίας των πολλαπλών διακλαδώσεων τους (Εικόνα 14, Εικόνα 15)²¹⁵. Το δέος που προκαλεί ένα τέτοιο περιβάλλον, καθώς και ο φόβος για τον ενδεχόμενο κίνδυνο ήταν αναμενόμενο να φέρει τους μεταλλωρύχους πιο κοντά στη θρησκεία και ιδιαίτερα στη μαντεία²¹⁶.

Από οικονομικής πλευράς μια καινοτομία, δηλαδή μια παραχώρηση για μεταλλευτική έρευνα, ήταν συχνά ένα παρακινδυνευμένο είδος επένδυσης. Προϋπόθεση για την αναζήτηση κοιτασμάτων ήταν και η διάνοιξη ερευνητικών φρεάτων (Εικόνα 16), δηλαδή πηγαδιών βάθους δεκάδων μέτρων με τα οποία οι αρχαίοι μεταλλευτές αναζητούσαν ένα νέο κοίτασμα²¹⁷. Όπως είναι κατανοητό, μια τέτοια διαδικασία απαιτούσε μεγάλα χρηματικά ποσά και χρόνο. Ο Ξενοφών στους *Πόρους* επισημαίνει το μεγάλο ρίσκο του επιχειρηματία, αφού μια καινοτομία ίσως να μην είχε την αναμενόμενη απόδοση²¹⁸. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφερόμενος στη Λαυρεωτική υπογραμμίζει ότι μια καινοτομία ήταν ιδιαίτερα δαπανηρή και συχνά –παρότι φαινόταν ελπιδοφόρα– δεν απέδιδε. Οι λόγοι για την αποτυχία αυτή φαίνεται να ήταν αινιγματικοί (*ὥσπερ αἰνίγματος τρόπον*)²¹⁹.

Ο Διόδωρος εννοεί μάλλον τα μεταλλεία του Λαυρίου της Κλασικής Περιόδου αλλά παρουσιάζει ένα διαχρονικό γνώρισμά τους. Αρκετοί επιχειρηματίες, παρακινημένοι από τις ελπιδοφόρες ενδείξεις που είχαν, πήραν μια παραχώρηση για μεταλλευτική έρευνα αλλά οι ελπίδες τους διαψεύστηκαν λόγω

---

²¹⁵ Βλ. Κονοφάγου (1980) 167, 193-4.

²¹⁶ Οικονομάκου-Σαλλιώρα (2003) 122: «Οι σκληρές συνθήκες δουλειάς και η ζωή στα σκοτεινά βάθη της γης προκαλούσαν μεταφυσικούς φόβους (...) Γι' αυτό το λόγο και εξ αιτίας των κέρων φαίνεται αυτονόητη η διάδοση της Ελευσινιακής μυστικής λατρείας αλλά και χθόνιων λατρειών στην περιοχή αυτή.» Οι μεταφυσικοί φόβοι που δημιουργούσε η υπόγεια εργασία των μεταλλωρύχων αποτυπώνονται εύστοχα στο ακόλουθο απόσπασμα.

Στραβ. 3.2.9: *τὴν δ' ἐπιμέλειαν φράζων (sc. ὁ Ποσειδώνιος) τὴν τῶν μεταλλεόντων παρατίθησι τὸ τοῦ Φαληρέως, ὅτι φησὶν ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν Ἀττικῶν ἀργυρείων, οὕτω συντόμως ὀρύττειν τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἂν προσδοκόντων αὐτὸν ἀνάξειν τὸν Πλούτωνα (...).* Για να εκφράσει (ο Ποσειδώνιος) την προσπάθεια ὅσων δούλευαν στα μεταλλεία, παραθέτει το (απόσπασμα) του Φαληρέα, όπου εκείνος αναφέρει για τα μεταλλεία αργύρου της Αττικής πως οι ἄνθρωποι σκάβουν τόσο επίμονα σαν να προσδοκοῦν να φτάσουν στον ἴδιο τον Πλούτωνα (...).

Αν και ο Δημήτριος ο Φαληρεύς αναφέρεται στην εντατικοποίηση των μεταλλευτικών εργασιών στη Λαυρεωτική τον 4^ο αιώνα π.Χ., δεν μπορεί να αγνοηθεί η συνειρμική συσχέτισή τους με τον Κάτω Κόσμο. Η διατύπωση είναι χαρακτηριστική των ανησυχιών που δημιουργούνταν στους μεταλλωρύχους και επιτεινόνταν μάλιστα από τον ελλιπή φωτισμό, την αποπνικτική ατμόσφαιρα και τη δαιδαλώδη διαρρύθμιση των στοών (Εικόνα 14). Βλ. Κονοφάγου (1980) 420, 422.

²¹⁷ Βλ. Forbes 7.110, Κονοφάγου (1980) 163.

²¹⁸ Βλ. Ξεν. Πόρ. 4.28-9.

²¹⁹ Βλ. Διοδ. Σικ. 5.37.1.

της ιδιαίτερης γεωλογίας της Λαυρεωτικής. Η ύπαρξη τέτοιων περιπτώσεων επαληθεύεται από τα άγονα μεταλλευτικά φρέατα και τα πολλά κοιτάσματα της περιοχής τα οποία είναι μικρά σε έκταση και φτωχά σε περιεκτικότητα αργυρούχου μολύβδου²²⁰.

Όσον αφορά τις οριστικές παραχωρήσεις, οι μεταλλειοκτήτες επωμίζονταν το κόστος όχι μόνο της εξόρυξης αλλά και των ενδεχόμενων καταστροφών που θα υφίστατο το μεταλλείο τους. Στο εξεταζόμενο απόσπασμα του Πλουτάρχου σχετικά με τον Νικία οι μεταλλευτικές εργασίες χαρακτηρίζονται ως *οὐκ ἀκίνδυνοι*. Από οικονομικής πλευράς μια μέση οριστική παραχώρηση στο Λαύριο μπορούσε να έχει έξοδα της τάξεως των 5,83 ταλάντων και καθαρό κέρδος περίπου 3,37 τάλαντα, ποσά εντυπωσιακά για τον 5^ο αιώνα π.Χ. Αν πουλιόταν μάλιστα ολόκληρη η ποσότητα του εξορυσσόμενου μολύβδου, το κέρδος υπερδιπλασιαζόταν. Με σταθερά τα έξοδα, τα κέρδη εξαρτώνταν κυρίως από την περιεκτικότητα του μεταλλεύματος σε αργυρούχο μόλυβδο. Αν αυτή κυμαινόταν κάτω από ένα συγκεκριμένο όριο, καθιστούσε την εξόρυξη ζημιογόνα. Η περιεκτικότητα σε μέταλλο σε όλη την έκταση μιας εκμετάλλευσης δεν παρέμενε υποχρεωτικά σταθερή και η αυξομείωσή της ήταν πολλές φορές απρόβλεπτη. Αν ο μεταλλειοκτήτης, ωστόσο, έκρινε τις εργασίες ασύμφορες και αποφάσιζε τον τερματισμό τους, πάλι δεν απαλλασσόταν από τα έξοδα. Υποχρεωνόταν αφενός να καταβάλλει το ενοίκιο στο κράτος ως τη λήξη του προβλεπόμενου χρόνου παραχώρησης του μεταλλείου και αφετέρου να τρέφει τους άνεργους δούλους²²¹.

Η τεχνική γνώση της εποχής δεν ήταν σε θέση συνεπώς να προλάβει όλες τις αντιξοότητες που παρουσιάζονταν. Ο μεταλλειοκτήτης και οι εργαζόμενοι έρχονταν συχνά αντιμέτωποι με τη φύση και τους διάφορους αστάθμητους παράγοντες. Υπό αυτές τις συνθήκες ο μεταλλευτής προσέγγιζε τα προβλήματα που ανέκυπταν βάσει των γνώσεών του και της εμπειρίας του. Ο μάντης καλείτο αντίθετα να διαχειριστεί τον αστάθμητο παράγοντα, την τύχη, που επηρέαζε τις μεταλλευτικές εργασίες.

Υπήρχε ασφαλώς μια διακριτή διαχωριστική γραμμή μεταξύ των αρμοδιοτήτων του μάντη και του εξειδικευμένου τεχνίτη. Ο πρώτος αποφαινόταν για την επιτυχία ή μη ενός έργου, ενώ ο δεύτερος γνώριζε τον τρόπο για να το πραγματοποιήσει. Οι τεχνικές γνώσεις της Αρχαϊκής ή της Κλασικής Περιόδου ήταν αρκετά προχωρημένες, ώστε ο μεταλλευτής στηριζόταν ως επί το πλείστον σε αυτές. Η μαντεία εύρισκε εφαρμογή βασικά σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Πριν την έναρξη μιας νέας εκμετάλλευσης ο μεταλλειοκτήτης μπορεί να επιδίωκε την εξασφάλιση θετικών *οίωνων*, για να ολοκληρωθεί με επιτυχία το έργο. Επίσης, εαν η απόδοση της στοάς γινόταν αβέβαιη από ένα σημείο και ύστερα, ο μεταλλευτής ενδέχεται να διατηρούσε επιφυλάξεις για τη συνέχιση ή μη της εργασίας στο ίδιο μέτωπο. Τέλος, τα εργατικά ατυχήματα δεν ήταν

²²⁰ Βλ. Κακαβογιάννη (2005) 121.

²²¹ Για τους αναλυτικούς υπολογισμούς των οικονομικών μεγεθών βλ. Κονοφάγου (1997) 73-81. Επιλέγονται πάλι τα μεταλλεία του Λαυρίου ως παράδειγμα, διότι μόνο για αυτά σώζονται σαφή δεδομένα που επιτρέπουν τέτοιου είδους υπολογισμούς.

καθόλου σπάνια στα αρχαία μεταλλεία και θα τελούνταν συχνά καθαρμοί και θυσίες προς αποτροπή τους, όπως και για την αποφυγή των υπόλοιπων συμφορών. Οι τρεις παραπάνω περιπτώσεις δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για τη δραστηριοποίηση των μάντεων στα μεταλλευτικά κέντρα.

Ήταν κοινή πεποίθηση πως ο μάντης δεν γνώριζε πραγματικά τα συμφέροντα των πελατών του. Οι θεοί τον συμβούλευαν για αυτά μέσω των σημείων που έστελναν²²². Τα σημεία θα λαμβάνονταν με κάθε δυνατή μαντική μέθοδο²²³. Οι ερωτήσεις που τίθεντο στους μάντεις είχαν διαζευκτικό χαρακτήρα, ώστε εκείνοι εξέφραζαν απλώς τη συγκατάθεση ή την αντίθεσή τους. Δεν χρειαζόταν έτσι να καθοδηγήσουν ουσιαστικά τον ενδιαφερόμενο²²⁴. Για τον λόγο αυτόν οι μάντεις δεν απαντούσαν μέσω χρησμού, όπως η Πυθία, και έτσι δεν διασώθηκαν οι αποφάνσεις τους σχετικά με μεταλλευτικά θέματα.

Οι μάντεις δεν ήταν επιφορτισμένοι όμως μόνο με την ορθή εξήγηση των θεόσταλτων σημείων, ήτοι την πρόβλεψη των επερχόμενων καταστροφών. Καθήκον τους ήταν επίσης η αποτροπή των κακών οίωνων, μέσω των κατάλληλων θυσιών²²⁵. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ερμηνευθεί η έντονη λατρευτική δραστηριότητα στα εργαστήρια και τις περιοχές των μεταλλείων της Λαυρεωτικής.

Οι συχνότερες ερωτήσεις προς τους μάντεις σχετίζονταν ίσως με την κερδοφορία της στοάς που διανοιγόταν ή που επρόκειτο να διανοιχθεί. Κάλυπταν δηλαδή τη φάση της εξόρυξης του μεταλλεύματος, του πλέον επικίνδυνου και επίπονου σταδίου της μεταλλευτικής παραγωγής. Το επόμενο στάδιο, αυτό του εμπλουτισμού του μεταλλεύματος²²⁶, ήταν σαφώς πιο ακίνδυνο. Δεν θα ήταν λοιπόν απαραίτητη εκεί η αρωγή της μαντείας.

---

²²² Ενδεικτική είναι η άποψη του Ξενοφώντα (*Άπομν.* 1.1.3.) σχετικά με τη σπουδαιότητα των σημείων.

²²³ Βλ. ανωτ. σημ. 13.

²²⁴ Χαρακτηριστικές απαντήσεις μάντεων περιέχονται στο ακόλουθο απόσπασμα των *Όρνιθων*. Σημειώνεται ότι οι απαντήσεις αυτές αφορούν στη ναυτιλία, έναν τομέα της οικονομίας εξίσου ευπαθή με τη μεταλλεία. Βλ. Dunbar (1995) 397.

Άριστοφ. *Όρν.* 596-7: ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: προερεῖ τις ἀεὶ τῶν ὀρνίθων μαντενομένῳ περὶ τοῦ πλοῦ· | «ννὶ μὴ πλεῖ, χειμῶν ἔσται» «ννὶ πλεῖ, κέρδος ἐπέσται». Κάποιο από τα πουλιά θα συμβουλεύει πάντα εκ των προτέρων όποιον ζητεί μαντεία σχετικά με τον πλου· | «τώρα δα μην πλεύσεις, θα έρθει κακοκαιρία» «τώρα δα να πλεύσεις, θα έρθει το κέρδος.»

²²⁵ Βλ. Flower (2008) 80-4. Πρβλ. το επίθετο *ἀποτρόπαιος*, που αποδιδόταν στον θεό της μαντικής τον Απόλλωνα (βλ. LSJ⁹ λ. *ἀποτρόπαιος*), και τη μαρτυρία του Πλάτωνα για τα θέματα των προβλέψεων των μάντεων (ανωτ. σημ. 212).

²²⁶ Για τα στάδια κατεργασίας των μεταλλευμάτων βλ. Τσαΐμου (1997) 47-101, Κονοφάγου (1980) 155-340.

4.1.4. Τρόποι για την Επίτευξη Ορθής Πρόβλεψης

Για να χρησιμοποιηθούν εντούτοις οι μάντεις κατά τη μεταλλεία, δεν αρκούσε μόνο η αποτροπή των συμφορών μέσω θυσιών. Έπρεπε και οι ίδιοι να επιτελούν επιτυχώς το κυρίως έργο τους, δηλαδή να παρέχουν ορθές συμβουλές. Ιδιαίτερα στον τομέα της μεταλλευτικής παραγωγής η σφαλερή πρόβλεψη θα μπορούσε να προκαλέσει δυστύχημα ή οικονομική ζημία για τον μεταλλειοκτήτη. Με τόσο σοβαρά επακόλουθα, τα οποία θα έπλητταν αναμφίβολα το κύρος τους, οι μάντεις δεν είχαν πρακτικά το περιθώριο σφάλματος. Ως εκ τούτου είναι αναγκαίο να εξεταστεί η δυνατότητα περιορισμού των αποτυχημένων προβλέψεων προκειμένου για μεταλλευτικά θέματα.

Δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται και ο σχετικισμός στην ερμηνεία των σημείων. Αν υποθεθεί ότι ο μάντης δεν είχε ειδικές γνώσεις, ενδεχόμενο αρκετά πιθανό, θα περιοριζόταν στην επικύρωση της άποψης ενός έμπειρου μεταλλευτή ή του μεταλλειοκτήτη. Ο τελευταίος ήταν άλλωστε ο «εργοδότης» του και είχε το δικαίωμα να του ασκήσει πιέσεις για την πλέον συμφέρουσα πρόβλεψη. Ο μάντης λοιπόν είτε θα έδινε μια αμφίσημη ερμηνεία στα σημεία είτε θα επαναλάμβανε τη διαδικασία, μέχρι αυτά να γίνουν ευνοϊκά. Η αρχαία Ελληνική θρησκεία άφηνε το περιθώριο για μια τόσο ελαστική αντιμετώπιση των θεόσταλτων σημείων²²⁷.

Πέραν όμως από τέτοια τεχνάσματα, οι μάντεις θα συνέλεγαν στοιχεία για τη μεταλλευτική δραστηριότητα στην περιοχή που ενδιέφερε τον πελάτη τους. Τέτοια θα ήταν, παραδείγματος χάριν, η περιοχή όπου συγκεντρώνονταν τα περισσότερα και πλουσιότερα μεταλλεία ή τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ήδη υπάρχουσες εκμεταλλεύσεις. Τέτοιου είδους πληροφορίες ήταν γνωστές, ως έναν βαθμό, σε όσους ξεκινούσαν μια νέα εκμετάλλευση. Ο επίδοξος μεταλλειοκτήτης μαζί με κάποιον μεταλλευτή διενεργούσε εκ των προτέρων μια έρευνα, εν είδει μελέτης σκοπιμότητας²²⁸. Το έργο των μάντεων σε αυτή την περίπτωση έγκειτο στην επικύρωση των επιλογών του ενδιαφερομένου μέσω της ερμηνείας των σημείων. Τέτοιες ερμηνείες, για να είχαν πιθανότητες επαλήθευσης, προϋπέθεταν από την πλευρά του μάντη τη συλλογή των κατάλληλων εμπειρικών δεδομένων σχετικά με την πορεία των μεταλλευτικών εργασιών μιας περιοχής.

Σημαντικότερη θα ήταν ωστόσο η συμβολή τους στον εντοπισμό της θέσης των *εργασίμων* ή των *ανασαξίμων* μεταλλείων²²⁹. Είναι αυτονόητο ότι τέτοια μεταλλεία παρουσίαζαν αυξημένες πιθανότητες κερδοφορίας, χωρίς ο

---

²²⁷ Βλ. ανωτ. σ. 6.

²²⁸ Βλ. ανωτ. σημ. 217.

²²⁹ Ως *εργάσιμα* χαρακτηρίζονταν τα εγκαταλελειμμένα μεταλλεία τα οποία ήταν κατάν πάσα πιθανότητα ελπιδοφόρα. Τα *ανασάξιμα* ήταν επίσης εγκαταλελειμμένα μεταλλεία με περιορισμένες πιθανότητες κερδοφορίας. Τα δεύτερα χρειάζονταν περαιτέρω έρευνα και αναδιάταξη των υποδομών τους, ώστε να καταστούν εκμεταλλεύσιμα. Τα μεταλλεία και των δυο κατηγοριών παραχωρούνταν από την Αθηναϊκή πολιτεία για τριετή μεταλλευτική έρευνα. Βλ. Κονοφάγου (1997) 53-4 και Ορολογία λλ. *ανασάξιμα*, *εργάσιμα*.

μεταλλειοκτήτης να επιβαρύνεται ιδιαίτερα με τη διάνοιξή τους ή την κατασκευή υποδομών. Στους Όρνιθας τα μεταλλεία που θα φανερώσουν τα πουλιά στους μάντεις χαρακτηρίζονται *χρηστά*, δηλαδή «χρήσιμα», «προσοδοφόρα». Καθώς το επίθετο *χρηστός* παράγεται από το ρήμα *χρῶμαι*, δηλαδή «χρησιμοποιώ»²³⁰, σημαίνει αρχικά «αυτόν που μπορεί να χρησιμοποιηθεί». Με τη φράση *χρηστά μέταλλα* μπορεί να υποδηλώνονται ειδικότερα τα *έργασιμα* ή ακόμα και τα *ἀνασάξιμα* μεταλλεία. Υπό αυτό το πρίσμα ο Αριστοφάνης υπαινίσσεται ότι οι επίδοξοι μεταλλειοκτήτες ζητούσαν από τους μάντεις να τους φανερώσουν τα μεταλλεία αυτής της κατηγορίας²³¹. Αποτελούσαν άλλωστε εξαιρετικά συμφέρουσες επενδύσεις, με μειωμένο επενδυτικό ρίσκο αλλά με σχετικά υψηλή τιμή παραχώρησης²³².

Οι *Πωληται* της Αθήνας τηρούσαν στο *Πωλητήριον*²³³ κατάλογο με τα μη παραχωρημένα *έργασιμα* ή *ἀνασάξιμα* μεταλλεία. Ο κατάλογος αυτός θα βοηθούσε τον ενδιαφερόμενο επιχειρηματία όχι να επιλέξει κάποιο από αυτά αλλά να εντοπίσει τις θέσεις τους. Με αυτόν τον τρόπο θα είχε τη δυνατότητα να διενεργήσει μια πρόχειρη, άτυπη έρευνα, πριν ζητήσει παραχώρηση για συστηματική μεταλλευτική έρευνα από τους *Πωλητάς*. Ο επιχειρηματίας χρειαζόταν εκ των προτέρων να εκτιμήσει την έκταση και την περιεκτικότητα του κοιτάσματος σε αργυρούχο μόλυβδο, καθώς και τις δυσκολίες εξόρυξής του²³⁴.

Ήταν εξαιρετικά δύσκολη η επιλογή ενός από τα αδιάθετα μεταλλεία της Λαυρεωτικής. Η διαδικασία αυτή δεν απαιτούσε μόνο λεπτομερή γνώση της περιοχής αλλά και τύχη, ώστε η επένδυση να αποφέρει τα αναμενόμενα κέρδη²³⁵.

---

²³⁰ Βλ. LSJ⁹ λ. *χρηστός*.

²³¹ Η ζήτηση των *ἐργασίμων* και των *ἀνασάξιμων* αυξήθηκε κατακόρυφα στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Το 413 π.Χ., κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αυτομόλησαν είκοσι χιλιάδες δούλοι από το Λαύριο στο στρατόπεδο των Λακεδαιμονίων. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απότομη εγκατάλειψη των μεταλλείων. Όταν ξανάρχισε η παραγωγή αργύρου στην περιοχή, οι μεταλλειοκτήτες προτίμησαν φυσικά να συνεχίσουν την εκμετάλλευση των ίδιων εγκαταλελειμμένων μεταλλείων, παρά να ανοίξουν καινούρια. Βλ. Κονοφάγου (1997) 70-2.

²³² Οι τιμές με τις οποίες παραχωρούνταν από την Αθηναϊκή πολιτεία τα *έργασιμα* και τα *ἀνασάξιμα* είναι ενδεικτικές της ζήτησης και της κερδοφορίας τους. Συγκεκριμένα, τα πρώτα παραχωρούνταν προς 150 αττικές δραχμές, ενώ η τιμή των δευτέρων κυμαινόταν από 20 ως 150 δραχμές, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων. Βλ. Κονοφάγου (1997) 61.

²³³ Βλ. Αρπ. λ. *πωληται* και *πωλητήριον*.

²³⁴ Βλ. Κακαβογιάννη (2005) 153-4.

²³⁵ Τα μεταλλοφόρα κοιτάσματα της Λαυρεωτικής εντοπίζονται σε τρεις επαφές των σχιστολίθων με τα μάρμαρα. Δεν σχηματίζουν ενιαία στρώματα αλλά θύλακες διαφόρων σχημάτων και μεγεθών σε ακανόνιστες αποστάσεις μεταξύ τους. Οι θύλακες αυτοί έχουν γενικά επίπεδη οροφή αλλά προς τα κάτω εμφανίζουν αποφύσεις διαφόρων κλίσεων που προχωρούν μέσα στο μάρμαρο και μερικά μέτρα βαθύτερα. Οι τρεις επαφές διαταράσσονται σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας μιας βαθιάς πτύχωσης του κατωτέρου μαρμάρου. Βλ. Μαρίνου – Petrascheck (1956) 22, 127, Κονοφάγου (1980) 156. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι ακόμα και το κέρδος από τα *έργασιμα* μεταλλεία δεν ήταν

Ούτως ή άλλως η ακριβής πληροφόρηση για τη μεταλλοφόρο περιοχή βοηθούσε αναντίρρητα τον ενδιαφερόμενο να καταλήξει στη βέλτιστη επιλογή. Ο μάντης, διαθέτοντας ορισμένες πληροφορίες για τις εγκαταλελειμμένες εκμεταλλεύσεις, θα ήταν σε θέση να καθοδηγήσει τους ενδιαφερομένους μέσω των απαντήσεών του. Εκτός τούτου, εάν κάποια παλιά εκμετάλλευση δεν συμπεριλαμβανόταν στους καταλόγους των *Πωλητῶν*, εκείνος, εφόσον τη γνώριζε, θα την φανέρωνε²³⁶.

Ο μάντης σε καμία περίπτωση δεν υποκαθιστούσε τους ειδικούς. Περιοριζόταν συνήθως στην επιβεβαίωση ή μη της άποψης του μεταλλειοκτήτη ή του μεταλλευτή. Η μαντική τέχνη παρείχε στον ενδιαφερόμενο την ψευδαίσθηση της θεϊκής καθοδήγησης και το συνακόλουθο αίσθημα της ασφάλειας. Το τελευταίο ήταν μια σημαντική ψυχολογική στήριξη σε όσους έρχονταν αντιμέτωποι με τους κινδύνους των μεταλλευτικών εργασιών.

πάντοτε εγγυημένο. Δεν ήταν εύκολο σε όλες τις περιπτώσεις να προβλεφθούν οι ασυνέχειες του κοιτάσματος οι οποίες θα καθιστούσαν την εξόρυξη ασύμφορη.

²³⁶ Η αναζήτηση *ἐργασίμων* ή *ἀνασαξίμων* μεταλλείων θύμιζε την αναζήτηση θησαυρού. Στους *Ὀρνιθας* του Αριστοφάνη (599-601) τα πουλιά αντικαθιστώντας τους μάντεις θα δείξουν στους ανθρώπους, εκτός από τα πλούσια μεταλλεία, τους κρυμμένους θησαυρούς. Ο Πλάτωνας (*Νόμ.* 913a-b) αναφέρει ότι ζητείτο από τους μάντεις να ανακαλύψουν κρυμμένους θησαυρούς. Βλ. επίσης Dunbar (1995) 398-9. Τα εγκαταλελειμμένα μεταλλεία, ιδιαίτερα τα *ἐργάσιμα*, είχαν μεγαλύτερη αξία από έναν θησαυρό λόγω των υψηλών κερδών που απέφεραν. Δεν θα ήταν επομένως απίθανο ένας επίδοξος μεταλλειοκτήτης που αναζητούσε τέτοιου είδους μεταλλεία να κατέφευγε σε μάντεις.

4.2. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΤΗΣ ΣΙΦΝΟΥ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ

Η σχέση της μεταλλείας με τη μαντεία δεν περιοριζόταν όμως στη δράση των μάντεων. Τα δυο μεγαλύτερα Ελληνικά μαντεία, οι Δελφοί και η Δωδώνη, είχαν χρησιμοδοτήσει σχετικά με τη μεταλλευτική παραγωγή διαφόρων περιοχών. Οι βασικές μαρτυρίες προέρχονται αφενός μεν από την ηροδότεια συγγραφή αφετέρου δε από τα ελάσματα του μαντείου της Δωδώνης.

Ο Ηρόδοτος μνημονεύει δυο κρατικές προσφυγές στο Μαντείο των Δελφών οι οποίες φαίνεται ότι σχετίζονταν άμεσα με τη μεταλλευτική παραγωγή. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται στους Σιφνίους, οι οποίοι ανακάλυψαν στο νησί τους κοιτάσματα χρυσού και αργύρου και ανήγειραν από τη δεκάτη της παραγωγής τους θησαυρό στους Δελφούς²³⁷. Η δεύτερη περίπτωση αφορά τα πολύτιμα αναθήματα του Κροίσου, του βασιλιά της Λυδίας, προς το ίδιο μαντείο. Οι πρώτες ύλες για τα αναθήματά του προέρχονταν από την πλούσια παραγωγή του βασιλείου του σε χρυσό και άργυρο²³⁸. Ο μεταλλικός πλούτος της Λυδίας φαίνεται ότι αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα στις σχέσεις της με τους Δελφούς.

Οι παραπάνω πηγές θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικές. Δεν εμπεριέχουν μόνο σημαντική πληροφόρηση για τη σχέση της μαντείας και της μεταλλευτικής παραγωγής, αλλά είναι δυνατό να συσχετιστούν με παράλληλες μαρτυρίες από την αρχαία γραμματεία. Με αυτόν τον τρόπο οι μαρτυρίες αλληλοσυμπληρώνονται, ώστε να επιτευχθεί η ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος.

4.2.1. Οι Χρησμοί του Μαντείου των Δελφών

Ο Ηρόδοτος ιστορεί πως οι Σίφνιοι έγιναν οι πλουσιότεροι των νησιωτών χάρις στα μεταλλεία χρυσού και αργύρου του νησιού τους. Η δεκάτη των εσόδων από αυτά διατίθετο για την ανέγερση θησαυρού στο μαντείο των Δελφών. Το υπόλοιπο μέρος των εσόδων μοιραζόταν στους πολίτες²³⁹. Με την ολοκλήρωση του θησαυρού οι Σίφνιοι ρώτησαν την Πυθία αν θα απολάμβαναν αυτόν τον πλούτο και στο μέλλον²⁴⁰. Τότε η Πυθία προφήτευσε την επερχόμενη παρακμή

---

²³⁷ Θησαυρός καλείται το ναόσχημο οικοδόμημα στον περίβολο των αρχαίων ιερών όπου φυλάσσονταν τα αναθήματα της κάθε πόλεως-κράτους. Βλ. Neer (2001) 273.

²³⁸ Αμφότερες οι μαρτυρίες του Ηροδότου για τα μεταλλεία της Σίφνου κέντρισαν το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών, φιλολόγων και αρχαιομεταλλουργών. Ο θησαυρός των κατοίκων της στους Δελφούς έγινε αντικείμενο πολλών στυλιστικών αναλύσεων, ενώ οι αρχαίες αναφορές στα αναθήματα του Κροίσου σχολιάστηκαν από πάμπολλους ιστορικούς. Βλ. ενδεικτικά Neer (2001) 329-36, ο οποίος παραθέτει εκτενή βιβλιογραφία για το θέμα της Σίφνου, και Buxton (2002) 191-224, όπου παρατίθεται πλήρης βιβλιογραφία για τον Κροίσο και τις αφιερώσεις των Λυδών μοναρχών στους Δελφούς. Καμιά δημοσίευση, ωστόσο, δεν εστιάζει στη σχέση μεταλλείας και μαντείας, με αφορμή τις συγκεκριμένες αφιερώσεις.

²³⁹ Βλ. Ηροδ. 3.57.

²⁴⁰ Ηροδ. ό.π.: *ὄτε ᾧν ἐποιεῦντο τὸν θησαυρόν, ἐχρέωντο τῷ χρηστηρίῳ εἰ αὐτοῖσι τὰ παρεόντα ἀγαθὰ οἷά τε ἐστι πολλὸν χρόνον παραμένειν (...)*. Όταν ολοκλήρωσαν τον

του νησιού, η οποία δεν άργησε να πραγματοποιηθεί²⁴¹. Σύμφωνα με την παραλλαγή του Πausανία και της Σούδας, ο θησαυρός ανεγέρθη κατόπιν σχετικού χρησμού της Πυθίας. Κατά τις ίδιες πηγές, μόλις οι Σίφνιοι άρχισαν να παραλείπουν τη δεκάτη προς το Μαντείο, τα μεταλλεία τους καταποντίστηκαν²⁴².

Η σύγχρονη αρχαιολογική και αρχαιομετρική έρευνα έχει εντοπίσει τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου της Σίφνου²⁴³, αλλά και τον θησαυρό των Σιφνίων²⁴⁴ στους Δελφούς, επαληθεύοντας τον Ηρόδοτο. Αν και η αρχική εκμετάλλευση χρονολογείται στην 3^η χιλιετία π.Χ.²⁴⁵, εγκαταλείφθηκε, για να αξιοποιηθεί εκ νέου κατά την Αρχαϊκή Περίοδο (μέσα 6^ο αιώνα π.Χ.)²⁴⁶. Δεν αποκλείεται δηλαδή να πρόκειται για ένα είδος *έργασίμων* ή *παλαιών άνασσαξίμων* μεταλλείων.

Η παρακμή των μεταλλείων αυτών είναι επίσης εξακριβωμένη. Η μεγαλύτερη μερίδα επιστημόνων την αποδίδει στην αδυναμία των αρχαίων να απαντήσουν τα νερά των υπόγειων στοών, όταν αυτές έφταναν στο επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα²⁴⁷. Η εκδοχή αυτή φαίνεται ιδιαίτερα πειστική για το παραλιακό μεταλλείο του Αγίου Σώστη. Η κάμψη της παραγωγής των υπολοίπων (Εικόνα 17) οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στην εξάντληση του κοιτάσματος²⁴⁸. Έτσι εξηγείται και η ασυνέπεια των Σιφνίων προς το μαντείο των Δελφών.

Οι αρχαίες μαρτυρίες δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης της ανάμειξης της Πυθίας στη μεταλλευτική παραγωγή της Σίφνου. Παρενέβη μέσω των χρησμών με τους οποίους απαίτησε την ανοικοδόμηση του θησαυρού και προφήτευσε το τέλος της περιόδου ευμάρειας του νησιού. Αν και ο καθένας από τους παραπάνω χρησμούς μνημονεύεται από διαφορετικούς συγγραφείς, κανένας δεν φαίνεται πλαστός ούτε αντιφάσκει με τον άλλο.

Η κατασκευή του θησαυρού από τη δεκάτη των εσόδων των μεταλλείων της Σίφνου πραγματοποιήθηκε μεταξύ του 548 και του 524 π.Χ.²⁴⁹. Επρόκειτο

θησαυρό, ρώτησαν το μαντείο αν ο υπάρχων πλούτος θα παραμένει αμετάβλητος για πολύν καιρό (...).

²⁴¹ Βλ. Ηροδ. ό.π.

²⁴² Βλ. Πaus. 10.11.2, Σούδ. λ. Σίφνιοι.

²⁴³ Βλ. Wagner (2000) 147-62, Phillipson – Lambrou-Phillipson (2000) 185.

²⁴⁴ Βλ. Matthäus (1985) 39-47.

²⁴⁵ Βλ. Wagner (2000) 149.

²⁴⁶ Βλ. Fontenrose (1978) 306-7, Healy (1978) 53.

²⁴⁷ Για τα αίτια καταποντισμού των μεταλλείων της Σίφνου βλ. Shepherd (1993) 36, Τσάϊμου (1997) 64 και Humphrey – Oleson – Sherwood (1998) 181· σχετικά με το πρόβλημα της απάντλησης των υδάτων των υπογείων στοών και τις λύσεις που δόθηκαν σε οψιμότερες περιόδους βλ. Forbes 7.217-23, Ramin (1977) 76-85, Healy (1978) 93-102, Shepherd (1993) 34-40 και Τσάϊμου (1997) 64-7.

²⁴⁸ Βλ. Wagner (2000) 151.

²⁴⁹ Βλ. Βαλαβάνη (2000) 307, 311, Neer (2001) 289. Η παραγωγή των μεταλλείων της Σίφνου χρονολογείται στο ίδιο περίπου διάστημα μεταξύ 540 και 525 π.Χ., βάσει του αργύρου από το νησί που περιεχόταν σε νομίσματα. Βλ. Sheedy (2000) 223. Στο

πιθανότατα για απαίτηση των Δελφών ή προϋπέθετε τουλάχιστον την έγκριση του Δελφικού ιερατείου. Και στις δυο περιπτώσεις η Πυθία εξέφρασε μέσω χρησμοδοσίας τη θέληση του Απόλλωνα. Έχοντας ολοκληρώσει οι Σίφνιοι τον θησαυρό τους στους Δελφούς από τον πλούτο του νησιού τους, ήταν αναμενόμενο να ρωτήσουν την Πυθία αν θα συνεχιζόταν η ευπορία τους. Αυτή ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την απόδοση των μεταλλείων. Τα παρεόντα (παρόντα) αγαθὰ ταυτίζονται αναγκαστικά με τον ορυκτό πλούτο τους, ο οποίος αποτελούσε την κύρια πηγή εσόδων του νησιού. Με τη διατύπωση *οἶά τε ἔστι πολλὸν χρόνον παραμένειν* οι Σίφνιοι αναφέρονταν στη συνέχιση των υψηλών κερδών από τα μεταλλεία τους στο απώτερο μέλλον.

Συναφές παράδειγμα αποτελεί η ανακάλυψη ενός *γεωφάνιου*, δηλαδή ενός επιφανειακού κοιτάσματος, στη Σάμο από κάποιον Μανδρόβολο ή Μανδρόβουλο²⁵⁰. Μετά από την ανακάλυψή του προέβη σε μια σειρά αναθέσεων, μάλλον, στο Ηραίο της Σάμου²⁵¹. Η αξία των αναθέσεων του ακολουθούσε φθίνουσα πορεία, όπως και η απόδοση του μεταλλείου του. Η κατάθεση σε ένα ιερό ποσοστού επί των κερδών (πιθανώς της δεκάτης) ενός μεταλλείου δεν θα ήταν επομένως ασυνήθιστη πρακτική²⁵².

4.2.2. Οι Λόγοι Προσφυγής των Σιφνίων στους Δελφούς

Σημαντική παράμετρος του θέματος είναι τα αίτια που οδήγησαν τους Σιφνίους να αποταθούν στο μαντείο των Δελφών. Τούτο συνέβη όταν άρχισαν να πλουτίζουν από τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου του νησιού τους. Η επικινδυνότητα των μεταλλευτικών εργασιών, καθώς και το αβέβαιο κέρδος από αυτές δημιούργησαν την ανάγκη για καταφυγή στη θεϊκή προστασία. Την ίδια προστασία επιδίωκαν άλλωστε και οι μεταλλειοκτήτες της Λαυρεωτικής. Χρηρίζει όμως αναλυτικότερης συζήτησης η επιλογή συγκεκριμένα του Δελφικού ιερού.

Μια πρώτη παρατήρηση σχετίζεται με τον δημόσιο χαρακτήρα των μεταλλείων της Σίφνου²⁵³. Ένα κράτος, θέλοντας να θέσει τη μεταλλευτική παραγωγή του

συγκεκριμένο διάστημα οι Σίφνιοι φαίνεται πως ανακάλυψαν τα επίμαχα κοιτάσματα, οργάνωσαν την παραγωγή τους και ανήγειραν τον θησαυρό τους στους Δελφούς.

²⁵⁰ Σοῦδ. λ. *ἐπὶ τὰ Μανδροβόλου: ἐπὶ τῶν εἰς τὰ χείρονα τρεπομένων. ἀπὸ Μανδροβόλου τινὸς τὸ ἐν Σάμῳ γεωφάνιον εὐρόντος καὶ πρῶτον μὲν κριὸν χρυσοῦν ἀναθέντος, ἔπειτα ἀργυροῦν, ἔπειτα χαλκοῦν ἐλάττονα, εἶτα οὐκέτι, ὡς Ἐφορος. Λέγεται για ὅσους πέφτουν σε συμφορές. Με αφετηρία κάποιον Μανδρόβολο, ο οποίος βρήκε επιφανειακό κοιτάσμα στη Σάμο και πρώτα αφιέρωσε χρυσό κριό, ἔπειτα αργυρό, ἔπειτα χάλκινον, μικρότερον, ἔπειτα τίποτα πια, σύμφωνα με τον Ἐφορο.*

Βλ. Ἀρπ. λ. *γεωφάνιον*· επίσης Ορολογία λ. *γεωφάνιον*.

²⁵¹ Βλ. Σχόλ. Λουκ. 36.21, όπου παρατίθεται μια διαφορετική παραλλαγή της ιστορίας του Μανδρόβο(υ)λου. Αναφέρει πάντως ότι οι αναθέσεις του προορίζονταν για το Ηραίο της Σάμου.

²⁵² Βλ. σχόλιο κατωτ. σημ. 259.

²⁵³ Τα μεταλλεία της Σίφνου ήταν δημόσια, διότι τα κέρδη τους μοιράζονταν στους πολίτες (Ηροδ. 3.57). Παραμένει ωστόσο άγνωστο αν το κράτος παραχωρούσε τα μεταλλεία σε ιδιώτες ή τα εκμεταλλευόταν το ίδιο απευθείας. Από τη διατύπωσή του ο Ηρόδοτος φαίνεται να κλίνει μάλλον προς την δεύτερη άποψη: *αὐτοὶ δὲ τὰ γινόμενα ἐν τῷ*

υπό την προστασία ενός θεού, επέλεξε ένα πανελλήνιο ιερό, όπως αυτό των Δελφών. Όταν τον ρόλο του μεταλλειοκτήτη αναλάμβανε ένα κράτος, όπως η Σίφνος, αντί για τους μάντεις προτιμούνταν τα μεγάλα μαντεία.

Χρειάζεται να επισημανθεί ακόμη ότι οι θησαυροί συνιστούσαν επίσημες κρατικές αναθέσεις. Αυτές, πέραν από τη θρησκευτική σημασία τους, είχαν τον ρόλο «διαφήμισης» του πλούτου των πόλεων. Η εμβέλεια του Δελφικού ιερού²⁵⁴ σε συνδυασμό με τη μεγαλοπρέπεια του θησαυρού της Σίφνου συνέβαλαν στην προβολή του μεταλλικού πλούτου του νησιού. Με αυτόν τον τρόπο το μαντείο των Δελφών διευκόλυνε την εμπορική διείσδυση των Σιφνίων στην αγορά μετάλλων. Εκείνοι θα επεδίωκαν άλλωστε τέτοιου είδους προβολή πολύ περισσότερο από άλλες εύπορες πόλεις-κράτη. Χρειάζονταν να προσελκύσουν αγοραστές για τα νέα και πολύτιμα εξαγωγίμα προϊόντα τους, τον χρυσό και τον άργυρο.

Ένα επίσης σοβαρό κίνητρο για να προτιμηθεί το μαντείο των Δελφών έναντι πολλών άλλων ιερών ήταν η δυνατότητά του να χρησιμοδοτεί. Οι κάτοικοι της Σίφνου δεν θα αποσκοπούσαν μόνο στη θεία εύνοια, την οποία θα μπορούσαν να κερδίσουν με μια ανάθεση σε οποιοδήποτε ιερό. Επιδίωκαν να συμβουλευόνται συστηματικά τον θεό μέσω της χρησιμοδοσίας. Υπήρχαν βέβαια και άλλα μαντεία, όπως αυτό της Δωδώνης ή της Δήλου. Η αίγλη των Δελφών είχε επισκιάσει όμως τα υπόλοιπα²⁵⁵.

Στο συγκεκριμένο μαντείο η Σίφνος είχε λάβει και το προνόμιο της *προμαντείας*²⁵⁶, δηλαδή της προτεραιότητας στη χρησιμοδοσία. Αυτό σημαίνει ότι οι Σίφνιοι θα είχαν υποβάλει στην Πυθία διάφορα ερωτήματα, χωρίς αυτά να έχουν καταγραφεί από τους ιστορικούς. Κάποια από αυτά ενδέχεται να είχαν ως αντικείμενο τη μεταλλευτική παραγωγή του νησιού. Είναι άλλωστε άτοπο να υποτεθεί ότι οι Σίφνιοι προσέφυγαν στην Πυθία μόνο δυο φορές, όταν ανακάλυψαν τον ορυκτό πλούτο του νησιού τους και λίγο πριν αυτός εξαντληθεί. Οι ιστορικές πηγές δεν προσφέρουν καμιά πληροφόρηση για το χρονικό διάστημα μεταξύ των δυο προσφυγών. Τα ενδιάμεσα γεγονότα και οι ενδεχόμενες χρησιμοδοσίες της Πυθίας θεωρήθηκαν, ίσως, ήσσονος σημασίας, ώστε δεν καταγράφηκαν από τους ιστορικούς.

Στα μεταλλεία των Σιφνίων δεν αποκλείεται ωστόσο να δραστηριοποιούνταν και μάντεις κατά τη διάρκεια των μεταλλευτικών εργασιών. Η Πυθία δεν θα χρησιμοδοτούσε για εξειδικευμένα θέματα, αλλά θα επιβεβαίωνε την εύνοια του Απόλλωνα. Οι Σίφνιοι προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν έτσι την ικανοποιητική απόδοση της εκμετάλλευσης. Η εύνοια αυτή ήταν ανάλογη των εσόδων των

ένιαυτῶ ἐκάστω χρήματα διενέμοντο, εννοώντας ότι οι Σίφνιοι «μοιράζονταν μεταξύ τους τα ενιαύσια έσοδά τους» από τα μεταλλεία. Ας ληφθεί υπόψη ότι το Αθηναϊκό κράτος από τις παραχωρήσεις στο Λαύριο εισέπραττε το ενοίκιο και όχι τα κέρδη, τα οποία καρπωνόταν ο μεταλλειοκτήτης. Βλ. Κονοφάγου (1997) 97.

²⁵⁴ Βλ. Morgan (1990) 137-47, Parke (2000⁴) 82 και Price (2004⁵) 60-2.

²⁵⁵ Βλ. Βαλαβάνη (2000) 304, 311.

²⁵⁶ Βλ. ό.π. 306.

Δελφών από τα Σιφνιακά μεταλλεία. Όταν η παραγωγή τους άρχισε να φθίνει και έφταναν στους Δελφούς μειωμένες ποσότητες αναθημάτων, οι ιερείς θα αντιλήφθηκαν την επερχόμενη εξάντληση των μεταλλείων. Απόρροια της κατάστασης αυτής ήταν το νησί να χάσει την εύνοια του Απόλλωνα. Αυτό το συμπέρασμα συμφωνεί με τις μαρτυρίες του Πausανία και της Σούδας.

4.2.3. Η Περίπτωση του Κροίσου και η Ανάθεση των Σιφνίων

Η Πυθία μέσω των χρησμών της επηρέαζε ιδιώτες αλλά και κράτη. Δεν μαρτυρείται αν οι Δελφοί προσπάθησαν να πείσουν οποιονδήποτε να αγοράσει χρυσό και άργυρο από τους Σιφνίους. Ο Θεόπομπος αναφέρει όμως ότι το μαντείο των Δελφών, όταν ερωτήθηκε από τους Λακεδαιμονίους από πού να αγοράσουν χρυσό για το άγαλμα του *ἐν Ἀμύκλαις Απόλλωνος*, εκείνο υπέδειξε τον Κροίσο²⁵⁷. Στις υπόλοιπες δυο παραλλαγές της διήγησης από τον Ηρόδοτο και τον Πausανία οι Δελφοί παίζουν επίσης ρόλο μεσολαβητή μεταξύ του Κροίσου και των Λακεδαιμονίων²⁵⁸. Η μαρτυρία του Θεόπομπου δεν φαίνεται άρα να απέχει πολύ από την πραγματικότητα²⁵⁹.

Είναι βέβαια αξιοπερίεργο γιατί οι Σπαρτιάτες απευθύνθηκαν στην Πυθία για να βρουν χρυσό. Ο Κροίσος δεν ήταν άγνωστος στον σύγχρονό του Ελληνικό κόσμο ούτε και ο μεταλλευτικός πλούτος του. Η Λυδία, όπου βασίλευε, συγκαταλεγόταν στα ισχυρότερα κράτη της εποχής, ενώ ο ίδιος είχε στείλει εντυπωσιακές αναθέσεις σε πολύτιμα μέταλλα σε ένα τόσο σημαντικό πανελλήνιο ιερό όσο οι Δελφοί. Οι Σπαρτιάτες δεν ζήτησαν επομένως τη συνδρομή των Δελφών επειδή δεν ήξεραν από πού να αγοράσουν χρυσό. Μοιάζει λογικότερη η υπόθεση ότι θέλησαν μέσω της Πυθίας να έρθουν σε επαφή με τον Κροίσο και να πετύχουν μια προνομιακή τιμή.

---

²⁵⁷ Αθην. Δειπν. 231f-232a: λέγει δ' οὕτως ὁ Θεόπομπος· «(...) Λακεδαιμόνιοι οὖν χρυσῶσαι βουλόμενοι τὸ πρόσωπον τοῦ ἐν Ἀμύκλαις Απόλλωνος καὶ οὐχ εὐρίσκοντες ἐν τῇ Ἑλλάδι χρυσίον πέμψαντες {εἰς θεοῦ} ἐπηρώτων τὸν θεὸν παρ' οὗ χρυσίον πρίαينتο. ὁ δ' αὐτοῖς ἀνείλεν παρὰ Κροῖσον τὸν Λυδὸν πορευθέντας ὠνεῖσθαι {παρ' ἐκείνου}. καὶ οἱ πορευθέντες παρὰ Κροῖσου ὠνήσαντο (...)». Αναφέρει τα εξής ο Θεόπομπος «(...) Οι Λακεδαιμόνιοι ήθελαν να επενδύσουν με χρυσό το πρόσωπο του Αμυκλαίου Απόλλωνα και, επειδή δεν εύρισκαν στην Ελλάδα χρυσό, απευθύνθηκαν στον θεό, για να τον ρωτήσουν από πού να αγοράσουν χρυσό. Εκείνος τους απάντησε να πάνε στον Κροίσο τον Λυδό και να προμηθευτούν από αυτόν. Και εκείνοι πήγαν και αγόρασαν (...)».

Το γεγονός χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, πριν την πτώση των Σάρδεων, το 546 π.Χ. Βλ. Treister (1996) 102.

²⁵⁸ Βλ. Ηροδ. 1.69, Πaus. 3.10.8· επίσης Parke (1984) 220-1.

²⁵⁹ Η αξία τέτοιων αμφιλεγόμενων μαρτυριών δεν έγκειται τόσο στην ιστορικότητά τους όσο στο γεγονός ότι αντικατοπτρίζουν μια συνήθεια της εποχής. Η ανάθεση του Μανδρόβουλου μόλις βρήκε το γεωφάνιον ή η μεσολάβηση της Πυθίας για την αγορά χρυσού από τον Κροίσο ακόμα και αν δεν συνέβησαν ακριβώς όπως περιγράφονται, δεν θα ξένιζαν τον αρχαίο αναγνώστη. Ο Έφορος και ο Θεόπομπος θα προσπαθούσαν να αποφύγουν την εξιστόρηση γεγονότων εντελώς ανοίκειων και άρα δύσκολα πιστευτών.

Ορισμένοι παραδέχονται επίσης την εγκατάσταση Λακωνικών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στη Λυδία με εντολή του Κροίσου²⁶⁰. Στο πλαίσιο των εμπορικών σχέσεων μεταξύ της Σπάρτης και της Λυδίας θα διακινούνταν πρώτες ύλες ή προϊόντα μεταλλοτεχνίας. Επίσης ο Κροίσος, προκειμένου να προσελκύσει τους Λάκωνες μεταλλοτεχνίτες, θα τους παρείχε ορισμένα προνόμια, ενδεχομένως οικονομικής φύσης. Μεταξύ των δυο πλευρών οι Δελφοί θα είχαν ρόλο μεσολαβητή²⁶¹.

Η προσέγγιση των Σπαρτιατών από των Κροίσου έγινε κατά την υπόδειξη της Πυθίας στον δεύτερο και με απώτερο σκοπό τη σύναψη στρατιωτικής συμμαχίας και τη διεξαγωγή πολέμου κατά των Περσών. Σύμφωνα με την καθιερωμένη άποψη, ο Κροίσος προέβη σε πολύτιμες αναθέσεις στους Δελφούς, για να βρεί συμμάχους μέσω του μαντείου αλλά και να εξασφαλίσει την εύνοιά του²⁶². Η παραπάνω άποψη δεν αμφισβητείται. Δεν αρκεί ωστόσο για να δικαιολογήσει τον όγκο του πλούτου που στάλθηκε όχι μόνο στους Δελφούς αλλά και σε πολλά μικρότερα μαντεία, όπως το Αμφιαράειο και αυτό των Βραγχιδών. Μπορεί επομένως να υποτεθεί συμπληρωματικά ότι μια από τις επιδιώξεις του Λυδού μονάρχη ήταν και η εύρεση πόλεων-αγοραστών για τη μεταλλευτική παραγωγή του βασιλείου του. Η χρησιμοποίηση των μαντείων για αυτόν τον σκοπό θα ήταν μια πολύ αποτελεσματική κίνηση, δεδομένης της επιρροής τους στις πόλεις-κράτη.

Η περίπτωση του Κροίσου εμφανίζει αξιοπρόσεκτες ομοιότητες με εκείνη των Σιφνίων. Πρόκειται για δυο κράτη, τη Λυδία και τη Σίφνο, των οποίων η οικονομία στηριζόταν στη μεταλλεία και τα οποία προέβαιναν σε συστηματικές²⁶³ και πολυτελείς αναθέσεις στο μαντείο των Δελφών. Ο Κροίσος έστελνε αφιερώματα εν είδει δεκάτης²⁶⁴. Οι αμύθητες ποσότητες χρυσού και αργύρου που ανέθετε υπερέβαιναν συνολικά κατά πολύ τα τριακόσια τάλαντα (7.800 kg)²⁶⁵. Σώζονται μάλιστα σαφείς ενδείξεις ότι η Πυθία συνέβαλε στη

---

²⁶⁰ Βλ. Gauer (1991) 171-3, Treister (1996) 57.

²⁶¹ Βλ. Parke (2000⁴) 85-6.

²⁶² Βλ. ό.π. 84-5.

²⁶³ Πρβλ. όμως Flower (1991) 67, ο οποίος θεωρεί ότι οι αναθέσεις του Κροίσου στους Δελφούς δεν είχαν συστηματικό χαρακτήρα. Παρά ταύτα, δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια περιστασιακή ανάθεση. Ο Λυδός μονάρχης έστελνε σταδιακά στον Πύθιο Απόλλωνα πλούσια αφιερώματα σε τρεις τουλάχιστον δόσεις. Βλ. Parke (1984) 223.

²⁶⁴ Οι κύριες πηγές μεταλλικού πλούτου του Κροίσου ήταν τα χρυσωρυχεία του όρους Τμώλος και ο αυτοφυής χρυσός στις όχθες του Πακτωλού ποταμού. Από την δεύτερη πηγή λάμβανε ετησίως αρκετές εκατοντάδες κιλά χρυσού. Βλ. Ramage (2000) 14, 19-21. Με δεδομένο λοιπόν ότι ο Κροίσος βασίλευσε για δεκατέσσερα χρόνια (561-47 π.Χ.), τα 7.800kg / 300 τάλαντα (βλ. κατωτ. σημ. 265) που έστειλε συνολικά στους Δελφούς αντιστοιχούν σε 557kg ή 21,4 τάλαντα ανά έτος της βασιλείας του. Το βάρος αυτό θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει περίπου το εν δέκατο του βάρους του παραγόμενου χρυσού και αργύρου της Λυδίας. Ο Ηρόδοτος αποφεύγει ωστόσο να χαρακτηρίσει τις αναθέσεις του Κροίσου ως δεκάτη, διότι μάλλον δεν είχαν αυστηρά ετήσιο χαρακτήρα, όπως οι αντίστοιχες της Σίφνου.

²⁶⁵ Βλ. Linders (1987) 115. Σε αυτά, σύμφωνα με τη συγγραφέα, θα πρέπει να προσμετρηθούν τα αναθήματα του βασιλιά των Λυδών, Γύγη, προγόνου του Κροίσου.

διοχέτευση ποσότητας χρυσού προς τη Σπάρτη. Δεν αποκλείεται να συνέβαλε κατά ανάλογο τρόπο, προκειμένου ο χρυσός και ο άργυρος των Σιφνίων να διοχετευτεί ευκολότερα στο εμπόριο.

Συνδυάζοντας λοιπόν κάποιος τις διηγήσεις για τον Κροίσο και τους Σιφνίους καταλήγει σε ένα αξιοπρόσεκτο συμπέρασμα. Στο μαντείο των Δελφών μια πόλη είχε την ευκαιρία να προβάλλει την παραγωγή της σε μέταλλα μέσω των θησαυρών. Το ίδιο το μαντείο είχε τη δυνατότητα να υποβοηθά την εμπορική προώθησή αυτής της παραγωγής. Η εμβέλεια του Δελφικού ιερού και η ιδιότητά του να χρησιμοδοτεί αποτέλεσαν τα μέσα για αυτόν τον σκοπό.

Στις προσφορές του δεύτερου πρέπει να προστεθούν οι εξής: η θυσία τριών χιλιάδων ζώων, τα αναθήματα των οποίων η αξία δεν αναφέρεται και οι θυσίες που υποχρέωσε τους υπηκόους του να στείλουν στους Δελφούς.

4.3. ΤΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ

Οι ερωτήσεις των χρηστηριαζομένων προς το μαντείο της Δωδώνης υποβάλλονταν γραπτώς σε μολύβδινα ελάσματα (Εικόνα 18). Στην εμπρόσθια όψη τους χαρασσόταν η ερώτηση προς τον Δία, η οποία ήταν διαζευκτικού τύπου και επιδεχόταν απλώς καταφατική ή αρνητική απάντηση. Στην οπίσθια πλευρά του ελάσματος αναγραφόταν το θέμα της ερώτησης ή το όνομα του κατόχου του και σπανίως η απάντηση του θεού. Οι επερωτήσεις αυτές αφορούσαν κυρίως ιδιωτικές υποθέσεις και μόνο ένα μικρό ποσοστό τους δημόσια ζητήματα. Η πρακτική της υποβολής των ερωτήσεων των πιστών σε μολύβδινα ελάσματα ξεκίνησε κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. και παγιώθηκε έναν αιώνα αργότερα²⁶⁶.

Από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. σώζεται ένα έλασμα με το οποίο ένας αιτητής ρωτά τον Δωδωναίο Δία αν πρέπει να συνεχίσει ή όχι την τελευταία εκσκαφή (ὄρυχήν). Θεωρείται ότι το ερώτημα έχει σχέση με διάνοιξη μεταλλευτικών στοών²⁶⁷. Ο όρος ὄρυχή και τα ομόρριζά του δεν συνδέονται μόνο με μεταλλευτικές εργασίες αλλά και με διάνοιξη κάθε είδους σήραγγας ή κοιλάτητας στο έδαφος²⁶⁸. Η διάνοιξη πηγαδιών για ύδρευση περιγραφόταν επίσης με το ρήμα ὀρύττω. Σχετικές ερωτήσεις με φρέατα ύδρευσης ήταν μάλιστα συχνές προς τη Δωδώνη²⁶⁹.

Στην εξεταζόμενη περίπτωση ο ενδιαφερόμενος έχει ήδη κάνει μια σειρά εκσκαφών (ὄρυχων) και ενδιαφέρεται για την τύχη της τελευταίας από αυτές. Αν αποσκοπούσε στην εύρεση νερού, θα ήξερε από τις προηγούμενες εκσκαφές σε ποιο βάθος θα συναντούσε τον υδροφόρο ορίζοντα. Το περιεχόμενο της ερώτησης παραπέμπει έντονα λοιπόν σε μεταλλευτικές εργασίες²⁷⁰. Η αττική διάλεκτος, στην οποία είναι διατυπωμένη η ερώτηση, υποδεικνύει ότι ο ερωτών ήταν μάλλον κάποιος Αθηναίος μεταλλειοκτήτης. Πιθανολογείται δε ότι κατά τη διάνοιξη ενός νέου μετώπου στο μεταλλείο του η περιεκτικότητα του μεταλλεύματος δεν θα ήταν η αναμενόμενη. Για τον λόγο αυτόν επερωτήσε τον Δωδωναίο Δία αν ήταν σκόπιμη η συνέχιση των εργασιών στο συγκεκριμένο μέτωπο.

---

²⁶⁶ Βλ. Dakaris – Christidis – Vokotopoulou (1993) 55-60 και Lhôte (2006) 1, 11-20, 22-5. Σημειώνεται ωστόσο ότι από τα δημοσιευμένα ελάσματα μόνο ένα (SEG 43.341) φέρει την απάντηση του μαντείου της Δωδώνης. Το θέμα του συγκεκριμένου ελάσματος αφορά μεταπρατικό εμπόριο. Ο όρος ἀργύριον της επιγραφής σημαίνει «χρήμα» και όχι «μεταλλείο αργύρου», όπως γίνεται φανερό και από την απάντηση. Βλ. Salviat (1993) 61-3· πρβλ. όμως Δάκαρης (1968) 54-5, Eidinow (2007) 97-8.

²⁶⁷ Βλ. Βοκοτοπούλου – Δάκαρη – Χρησιτίδη (υπό έκδοση) 92, αρ. ελάσματος 267B.

²⁶⁸ Βλ. LSJ⁹ λλ. ὀρύττω και ὄρυχή.

²⁶⁹ Αρκετά από τα υπό έκδοση ελάσματα της Δωδώνης έχουν θέμα σχετικό με τη διάνοιξη πηγαδιών ύδρευσης. Βλ. ενδεικτικά Βοκοτοπούλου – Δάκαρη – Χρησιτίδη (υπό έκδοση) 346, αρ. ελάσματος 1441A.

²⁷⁰ Βλ. Eidinow (2007) 94, Βοκοτοπούλου – Δάκαρη – Χρησιτίδη (υπό έκδοση) 92.

Από τα υπόλοιπα ελάσματα της Δωδώνης ελάχιστα είναι αυτά που αναφέρονται στη μεταλλεία²⁷¹. Αρκετά σχετίζονται με τη διάνοιξη φρεάτων, χωρίς να διασαφηνίζεται πάντοτε αν προορίζονταν για ύδρευση ή για μεταλλευτική έρευνα. Ακόμα και το γεγονός ότι το μαντείο καλείτο να δώσει λύσεις για την εξεύρεση νερού είναι ενδεικτικό της επιρροής της μαντείας. Αν για μια τόσο συνηθισμένη εργασία ο ενδιαφερόμενος συμβουλευόταν μαντεία ή μάντιες, οι μεταλλειοκτήτες και οι μεταλλευτές θα τους αξιοποιούσαν πολύ περισσότερο στην επικίνδυνη δουλειά τους.

Κάποιοι εξ αυτών, πριν την έναρξη των εργασιών ή μετά από μια καταστροφή στο μεταλλείο, ενδέχεται να κατέφευγαν σε μαντεία, όπως αυτό της Δωδώνης. Τα κείμενα των ελασμάτων βρίθουν από ερωτήσεις του τύπου «Σε ποιο θεό / δαίμονα / ήρωα πρέπει να θυσιάσω, για να ευτυχίσω;». Είναι συνήθως αδύνατο να επιβεβαιωθεί η ιδιότητα του αιτητή. Έτσι δεν μπορεί να εντοπιστεί κάποιος μεταλλειοκτήτης πίσω από τέτοιου τύπου ερωτήσεις. Εντούτοις, το ενδεχόμενο αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Υπενθυμίζεται ότι στις παραχωρήσεις του Λαυρίου δίνονταν ονόματα θεών ή ηρώων²⁷² με σκοπό την προστασία της παραχώρησης. Αυτοί οι θεοί ή οι ήρωες θα ήταν οι αποδέκτες των θυσιών του μεταλλειοκτήτη. Δεν είναι καθόλου απίθανο μάλιστα ένα ιερό, ένα μαντείο ή ένας μάντης να υποδείκνυαν συχνά το όνομα της παραχώρησης. Το μαντείο της Δωδώνης ενδέχεται λοιπόν να καθοδηγούσε τους μεταλλειοκτήτες για τις θυσίες τους και την ονοματοθεσία της παραχώρησής τους, ώστε να εξασφαλιστεί η εύνοια του θεού.

4.3.1. Τα Πλεονεκτήματα των Μάντεων έναντι των Μαντείων

Σύμφωνα με τις παρατιθέμενες πηγές, διακρίνεται η σαφής προτίμηση των μεταλλειοκτητών στους μάντιες παρά στα μαντεία. Τούτο συνέβαινε, κυρίως, λόγω της ανάγκης για άμεση επίλυση των μεταλλευτικών θεμάτων. Ο μάντης είχε τη δυνατότητα να επισκεφθεί τον χώρο και να συμβουλευτεί άμεσα τον ενδιαφερόμενο, οποτεδήποτε παρίστατο ανάγκη. Όπως έχει ήδη αναλυθεί, ένας μάντης, δραστηριοποιούμενος σε ένα μεταλλευτικό κέντρο και συγκεντρώνοντας πληροφορίες για αυτό, θα πετύχαινε μεγαλύτερη ακρίβεια πρόβλεψης από ένα απομακρυσμένο μαντείο.

Δεν μπορεί να προσδιοριστεί ωστόσο η αμοιβή που λάμβανε ο μάντης, ούτε ως τάξη μεγέθους²⁷³. Δεδομένης όμως της μεγάλης οικονομικής επιφάνειας των μεταλλειοκτητών, οι αμοιβές που ζητούσαν οι μάντιες πρέπει να ήταν αρκετά υψηλές. Κάποιοι εξ αυτών οι οποίοι απασχολούνταν από έναν επιχειρηματία σε μόνιμη βάση απολάμβαναν ένα αρκετά υψηλό εισόδημα. Χαρακτηριστικό

---

²⁷¹ Στα κείμενα των ελασμάτων της Δωδώνης σπάνια διακρίνεται η ιδιότητα του επερωτώντος ή το είδος της εργασίας του.

²⁷² Βλ. ανωτ. σημ. 202.

²⁷³ Από τα ιστορούμενα παραδείγματα προκύπτει ότι οι επιτυχημένοι μάντιες αμείβονταν αδρά, χωρίς να προσδιορίζεται όμως το ποσό της αμοιβής τους. Βλ. Flower (2008) 185, 244.

παράδειγμα ήταν ο μάντης του Νικία, ο Στιλβίδης. Ο κύριός του τού είχε απόλυτη εμπιστοσύνη και τον συμβουλευόταν πριν λάβει κάθε σημαντική απόφαση²⁷⁴. Μια τέτοια σχέση εξάρτησης απέφερε τεράστια οικονομικά οφέλη στον Στιλβίδη.

Από την άλλη πλευρά, τα μαντεία χρησιμοποτούσαν μόνο ορισμένες μέρες κάθε μήνα. Υπέβαλλαν επίσης τον αιτητή σε μια χρονοβόρα και πολυέξοδη διαδικασία. Στα παραπάνω δεν υπολογίζονται τα έξοδα και ο χρόνος του ταξιδιού προς το αυτά²⁷⁵. Για παράδειγμα, ένας μεταλλιοκτήτης χρειαζόταν σχεδόν μισή ημέρα για να φτάσει από την Αθήνα στο Αμφιαράειο, το ονειρομαντείο στον Ωρωπό. Αυτό βρισκόταν εγγύτερα στην Αθήνα από οποιοδήποτε άλλο. Από τη στιγμή που ο αιτητής έφτανε στον προορισμό του, ακολουθούσε μια συγκεκριμένη διαδικασία πριν τη χρησιμοδοσία. Απείχε από το φαγητό και το ποτό για ορισμένες μέρες και θυσίαζε ένα κριάρι στο δέρμα του οποίου ξάπλωνε τη νύχτα περιμένοντας το κατάλληλο όνειρο. Η διαδικασία αυτή κόστιζε τουλάχιστον μια με δυο δραχμές, ποσό όχι αμελητέο, και διαρκούσε τουλάχιστον δυο με τρεις ημέρες. Στο διάστημα αυτό θα χρειαζόταν να αναβληθούν οι μεταλλευτικές εργασίες, μέχρι να ληφθεί η απάντηση του θεού. Η προσφυγή σε μεγαλύτερο μαντείο, όπως αυτό των Δελφών, ήταν απαγορευτική. Η απόστασή του από την Αττική, οι ακριβές θυσίες αλλά και το γεγονός ότι η Πυθία χρησιμοποτούσε μόνο σε όσους αιτητές προλάβαινε την ενάτη μέρα κάθε μήνα αποτελούσαν ασφαλώς σημαντικά αντικίνητρα.

Όποτε προέκυπτε, εξάλλου, ένα πρόβλημα σε ένα μεταλλείο ή για την ανεύρεση μιας νέας προσοδοφόρας εκμετάλλευσης, ο μεταλλιοκτήτης δεν ήταν δυνατό να υποβάλλεται σε τόσα έξοδα και τέτοια ταλαιπωρία. Η όλη διαδικασία, ακόμα και αν ήταν ανέξοδη, δεν θα συνέφερε, διότι θα έπρεπε να σταματήσουν οι εργασίες στα μεταλλεία ή η μεταλλευτική έρευνα. Τα αποτελέσματα θα ήταν στην μεν πρώτη περίπτωση η μείωση του κέρδους και στη δεύτερη ο κίνδυνος να προλάβει άλλος επιχειρηματίας να δηλώσει ένα πλούσιο κοίτασμα. Η καταφυγή των ιδιωτών στους μάντεις μοιάζει επομένως αναγκαστική. Αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται από μια απλή στατιστική παρατήρηση. Στο μαντείο της Δωδώνης έχουν βρεθεί τέσσερις χιλιάδες τριακόσια ογδόντα τρία (4.383) επιγραφικά κείμενα (δημοσιευμένα και ανέκδοτα) των μολύβδινων ελασμάτων. Μόνο δυο εξ αυτών ενδέχεται να σχετίζονται άμεσα με τη μεταλλευτική δραστηριότητα. Οι όποιες προσφυγές μεταλλιοκτητών σε μαντεία αποτελούν μάλλον εξαιρέσεις.

Αντίθετα, τα κράτη προτιμούσαν τα μαντεία, κυρίως δε αυτό των Δελφών, όπως στην περίπτωση της Σίφνου και του Κροίσου. Εκεί υπήρχε η δυνατότητα να προβληθεί ευκολότερα το εξαγωγίμο προϊόν τους και να αναζητηθούν ευκολότερα αγοραστές.

---

²⁷⁴ Βλ. Flower (2008) 177.

²⁷⁵ Σημειώνεται ότι οι θυσίες και η αναμονή μέχρι τη χρησιμοδοσία ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά όλων των γνωστών τελετουργικών των αρχαίων Ελληνικών μαντείων. Για διαδικασίες χρησιμοδοσίας βλ. Parke (2000⁴) 100-8, Καραδημητρίου (2003) 66-7, 86-108, Flower (2008) 1-2· για τα έξοδα των θυσιών στο Αμφιαράειο βλ. Luru (2003) 321-40.

4.3.2. Η Άσκηση της Μαντείας σε Μεταλλευτικά Κέντρα εκτός Λαυρίου

Ο κύριος όγκος των γραμματειακών και των αρχαιολογικών δεδομένων για τη μεταλλεία στην αρχαία Ελλάδα αναφέρεται στο Λαύριο²⁷⁶. Δεν επιβιώνουν τόσο λεπτομερείς μαρτυρίες σχετικά με τη ζωή, την εργασία ή τη λατρεία για κανένα άλλο Ελληνικό μεταλλευτικό κέντρο. Είναι ευνόητο λοιπόν ότι μια έρευνα, όπως η παρούσα, εστιάζει αναγκαστικά το ενδιαφέρον της στο Λαύριο, από όπου είναι δυνατόν να αντληθούν τα πληρέστερα δεδομένα.

Θα ήταν ωστόσο λάθος να θεωρηθεί ότι οι μάντεις δεν γνωμοδοτούσαν για τις μεταλλευτικές εργασίες και άλλων περιοχών. Η δράση τους δεν μπορεί όμως να τεκμηριωθεί με ασφάλεια μέσω των αρχαιολογικών ευρημάτων. Τούτο συμβαίνει διότι οι μέθοδοι μαντικής που μετέρχονταν ήταν συνήθως απλές και δεν απαιτούσαν ιδιαίτερα σκεύη, ώστε να δώσουν χαρακτηριστικά ευρήματα. Οι σχετικές φιλολογικές ή επιγραφικές μαρτυρίες είναι επίσης ανύπαρκτες. Η άσκηση της μαντείας στα μεταλλεία είτε δεν εντασσόταν σε κάποια καθιερωμένη θρησκευτική τελετουργία είτε αγνοήθηκε από τους περισσότερους αρχαίους συγγραφείς. Έτσι δεν κατέστη δυνατό να καταγραφεί και να τύχει περαιτέρω σχολιασμού. Οι μόνες ενδείξεις που μπορεί να σχετίζονται έμμεσα με την άσκηση μαντείας στα μεταλλεία είναι τα ευρήματα που αποδεικνύουν θρησκευτική δραστηριότητα.

Από τα γνωστότερα αρχαία μεταλλεία που έχουν ερευνηθεί είναι αυτά της Κύπρου, της Θάσου, του Παγγαίου και της Σίφνου. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής ως προς τα ορυκτολογικά θέματα και τις τεχνικές εξόρυξης, αλλά ελλιπέστατη ως προς τη ζωή και την εργασία. Ειδικότερα στην Κύπρο έχει διαπιστωθεί η δραστηριότητα μάντεων και μαντείων στο Κούριον, την Πύλα και την Παλαίπαφο²⁷⁷. Από τις γραμματειακές μαρτυρίες ή τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν αποδεικνύεται ωστόσο η επιρροή της μαντείας στα κέντρα εξόρυξης χαλκού του νησιού κατά την Αρχαϊκή ή την Κλασική Εποχή. Τα δε μεταλλεία του Παγγαίου παραμένουν σχεδόν ανεξερεύνητα²⁷⁸. Μόνο ο Στράβωνας μαρτυρεί ότι στην περιοχή της Ιταλικής Κύμης ήταν εγκατεστημένη μια Σίβυλλα²⁷⁹. Εκεί ζούσαν οι Κιμμέριοι σε υπόγειες στοές και ασχολούνταν με

---

²⁷⁶ Το Λαύριο συγκαταλεγόταν στις σημαντικότερες πηγές αργύρου και μολύβδου της αρχαίας Ελλάδας και συνέβαλε στην ακμή της Αθήνας. Για αυτούς τους λόγους συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών αρχαίων και νεότερων συγγραφέων, ενώ η φήμη του εκτοξεύθηκε σε σχέση με τα υπόλοιπα μεταλλευτικά κέντρα. Για τις αρχαίες πηγές σχετικά με το Λαύριο βλ. Labarbe (1977) *passim*. Η θέση αυτή αποδεικνύεται επίσης από το πλήθος των σύγχρονων μελετών και των ανασκαφών. Βλ. Κονοφάγου (1980) 27-32, 443-52, Τσάϊμου (1988) *passim* και Κακαβογιάννη (2005) 17-29, οι οποίοι παραθέτουν πλούσια βιβλιογραφία για τον χώρο της Λαυρεωτικής.

²⁷⁷ Βλ. Χατζηιωάννου (1980) 137-8. Η μαντεία στην Κύπρο μαρτυρείται και από τις φιλολογικές πηγές. Κύπριος μυθικός χρησμολόγος ήταν ο Κινύρας. Βλ. ΑΚυΓ¹ 256-9.

²⁷⁸ Βλ. Isaac (1986) 13-14.

²⁷⁹ Βλ. Στράβ. 5.4.5· επίσης Parke (2000⁴) 66-7.

τη μεταλλεία και τη μαντεία. Η περιγραφή του, αν και ενδιαφέρουσα, μοιάζει αρκετά μυθώδης και αμφιλεγόμενη.

Η μόνη αξιολογήσιμη περίπτωση είναι αυτή του σημερινού Μακρουχωρίου Καβάλας, το οποίο ανήκε στην περσία της Θάσου. Στη συγκεκριμένη περιοχή βρέθηκαν τεράστιες αποθέσεις εκκαμινευτικών σκωριών και πλούσια κεραμική από τον 4^ο μέχρι τον 2^ο αιώνα π.Χ. Τα ευρήματα αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός μικρού οικισμού, οργανωμένου γύρω από τα εργαστήρια εμπλουτισμού του μεταλλεύματος. Παρόμοιος οικισμός βρέθηκε στην περιοχή Κουμαριά της νότιας Θάσου²⁸⁰ και κάτω από το ιερό της Αρτέμιδος στην ακρόπολη του νησιού υπάρχει μεταλλείο²⁸¹.

Οι αντιστοιχίες με τη Λαυρεωτική είναι έκδηλες. Η ανασκαφή του Ε.Μ.Π. στο εργαστήριο εμπλουτισμού «Ασκληπιακό» στη Σούριζα έφερε στο φως το συγκρότημα των κατοικιών των εργαζομένων χωρητικότητας συνολικά σαράντα ατόμων²⁸². Ως προς τη γειτνίαση των μεταλλευτικών στοών με ιερά ή βωμούς, η Λαυρεωτική αλλά και η ακρόπολη της Θάσου είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα²⁸³.

Η εργασία και η ζωή στα αρχαία Ελληνικά μεταλλευτικά κέντρα δεν διέφερε σημαντικά. Η επιρροή της μαντείας στη μεταλλεία δεν θα παρατηρείτο μόνο στο Λαύριο. Σε τούτο θα συνέτειναν και οι μεταναστεύσεις των μεταλλευτών αλλά και η επέκταση των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων των επιχειρηματιών σε άλλες Αθηναϊκές αποικίες²⁸⁴. Για παράδειγμα, έστω ότι ένας Αθηναίος μεταλλειοκτήτης με παραχωρήσεις στο Λαύριο αποφάσιζε να ανοίξει μια νέα εκμετάλλευση στο Παγγαίο. Θα ήταν αναμενόμενο να την οργανώσει όπως και τις προηγούμενες εκμεταλλεύσεις του, ενώ, αν συνήθιζε να συμβουλευεται μάντεις, θα έπραττε το ίδιο και για τα μεταλλεία του στο Παγγαίο. Οι

---

²⁸⁰ Βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη (1990) 507-10.

²⁸¹ Βλ. Koželj – Muller (1981) 960-1.

²⁸² Βλ. Τσαϊμου (1988) 277-8.

²⁸³ Βλ. ανωτ. σημ. 195.

²⁸⁴ Ο ιστορικός Θουκυδίδης αποτελούσε κλασικό παράδειγμα Αθηναίου μεταλλειοκτήτη με περιουσία στη Θράκη, στην περιοχή Σκαπτή Ύλη (βλ. Θουκ. 4.105). Ακόμα και ο Πεισίστρατος πιθανολογείται ότι είχε μεταλλεία στο Λαύριο και ότι κατά τη διάρκεια της εξορίας του στο Παγγαίο πλούτισε από μεταλλευτικές δραστηριότητες. Βλ. Κονοφάγου (1980) 82-3. Από την άλλη πλευρά, μεταλλεία της Λαυρεωτικής μισθώθηκαν σε Σιφνίους επιχειρηματίες (βλ. *Agora* XIX P13), ενώ μετάλλευμα από τη Σίφνο μεταφερόταν στα εργαστήρια εμπλουτισμού του Λαυρίου. Βλ. Κακαβογιάννη (2000) 190-2. Την κινητικότητα των τεχνιτών, καθώς επίσης και την επέκταση των μεταλλευτικών επενδύσεων θα διευκόλυνε η ίδρυση της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας (478-404 π.Χ.) και της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας (386-371 π.Χ.). Αμφότερες οι συμμαχίες αυτές συμπεριελάμβαναν μεταλλευτικά κέντρα, όπως η Θάσος, το Παγγαίο, η Θράκη και οι Κυκλάδες, ενώ στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία ανήκαν και οι μικρασιατικές πόλεις, που διέθεταν πλούσια χρυσοφόρα κοιτάσματα. Βλ. *IEE*, Γ1.20, 187, 394.

εργαζόμενοι μετέφεραν επίσης τον τρόπο ζωής και τις λατρευτικές συνήθειές τους στα μέρη όπου δούλευαν²⁸⁵.

Εκτός τούτου, η μαντεία αποτελούσε έναν ισχυρό θεσμό όλων των Ελληνικών κοινωνιών της Αρχαϊκής και Κλασικής Περιόδου. Για παράδειγμα, οι Αθηναίοι συμβουλευόνταν για θέματα μεταλλείας τους μάντεις και τη Δωδώνη, ενώ οι Σίφνιοι τους Δελφούς. Οι μεταλλειοκτήτες ή οι μεταλλευτές των υπόλοιπων περιοχών, όπως της Κύπρου, του Παγγαίου και της Θάσου, δεν είχαν λόγο να μην προσφεύγουν επίσης σε μαντεία και μάντεις. Οι ανάγκες που ικανοποιούσε η μαντεία, καθώς και το ριψοκίνδυνο των μεταλλευτικών εργασιών δεν διέφεραν από τόπο σε τόπο.

4.3.3. Η Μεταλλεία και η Μαντεία σε άλλους Πολιτισμούς

Η χρήση της μαντείας στην αρχαία Ελλάδα για την ανακάλυψη κοιτασμάτων ή την προστασία της μεταλλευτικής εργασίας δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση. Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή σε διάφορες περιοχές του κόσμου οι μεταλλωρύχοι προσεύχονται για την προστασία της εργασίας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο «οίκος προσευχής» που βρέθηκε σε μεταλλείο στο Freiberg της Γερμανίας, ο οποίος λειτουργεί πλέον ως μουσείο²⁸⁶. Στην Ινδία συνηθίζεται επίσης οι μεταλλωρύχοι και οι μεταλλουργοί, με το πέρας της εργασίας τους, να συγκεντρώνονται σε έναν συγκεκριμένο χώρο και να προσεύχονται καίγοντας θυμιάματα²⁸⁷. Παρόμοιες συνήθειες έχουν και οι μεταλλωρύχοι στο Ποτοσί της Βολιβίας, οι οποίοι προσεύχονται πριν την έναρξη των εργασιών τους²⁸⁸.

Όσον αφορά τον εντοπισμό νέων κοιτασμάτων, η ραβδοσκοπία είναι πολύ διαδεδομένη ακόμα και σήμερα. Οι υποστηρικτές της θεωρούν ότι ο ραβδοσκόπος, με τη βοήθεια μιας μεταλλικής ράβδου σε σχήμα Υ, δύναται να εντοπίσει τη θέση ενός κοιτάσματος μετάλλου, πετρελαίου, νερού ή ακόμα και ενός θησαυρού. Η ραβδοσκοπία (*dowsing*) ή ραβδομαντεία (*rhodomancy*) θεωρείται ένα είδος μαντικής το οποίο αναπτύχθηκε σε πολιτισμούς όπως ο Αιγυπτιακός ή ο Κινέζικος ήδη από το 2000 π.Χ.²⁸⁹.

---

²⁸⁵ Η λατρεία της θρακικής θεότητας Βενδίδος στη Λαυρεωτική (ανωτ. σημ. 202) αλλά και το τοπωνύμιο Μαρώνεια, κατά την ομώνυμη πόλη της Θράκης, μπορούν να αποδοθούν σε μετανάστευση Θρακών μεταλλευτών. Η Μαρώνεια της Θράκης ήταν ένα επίσης σημαντικό μεταλλευτικό κέντρο. Βλ. Isaac (1986) 112.

²⁸⁶ Βλ. Slotta (1982) 168, Τσαΐμου – Οικονομάκου (1998) 214.

²⁸⁷ Βλ. Τσαΐμου – Οικονομάκου (1998) 215.

²⁸⁸ Τσαΐμου, Κ.Γ., Δρ. Αρχαιολόγος – Καθηγήτρια Ε.Μ.Π., *Προσωπική Επικοινωνία*, Μάρτιος 2009.

²⁸⁹ Πρέπει να τονιστεί ότι η επιστημονική βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορία της ραβδοσκοπίας είναι σχεδόν ανύπαρκτη, οπότε λαμβάνονται αναγκαστικά υπόψη οι μελέτες που περιέχονται σε έγκυρες ιστοσελίδες, όπως του Jansson (ενημέρωση 1999²) <http://www.lysator.liu.se/~rasmus/skepticism/dowsing.htm> ή του Youngblood (δημοσίευση 2009) στο American Society of Dowsers (Αμερικανικός Σύλλογος Ραβδοσκόπων) <http://www.dowers.org/>, ο οποίος ιδρύθηκε μόλις το 1960. Όλες οι μελέτες αυτές συμφωνούν ότι οι πρώτες ενδείξεις για ραβδοσκόπους είναι οι παραστάσεις Φαραώ-

Είναι προφανές λοιπόν ότι τα μέσα που παρέχει η τεχνολογία δεν στάθηκαν αρκετά για να εξαλείψουν τη μαντεία ή την πίστη των σύγχρονων μεταλλωρύχων στο θείο. Οι αρχαίοι συνάδελφοί τους και οι αρχαίοι μεταλλειοκτήτες ήταν επομένως λογικό να επηρεάζονται από τη μαντεία σε μεγάλο βαθμό. Τα πενιχρά μέσα της εποχής τους δεν αρκούσαν για τη διασφάλιση ούτε της υγείας των εργαζομένων ούτε των κερδών του ιδιοκτήτη του μεταλλείου.

ραβδοσκόπων σε αιγυπτιακό ναό του 2000 π.Χ., οι σχετικές αναφορές της Παλαιάς Διαθήκης και οι τοιχογραφίες από την Κίνα που απεικονίζουν ραβδοσκόπους. Πολλοί ισχυρίζονται μάλιστα ότι στη βόρεια Αφρική, στα σπήλαια του Tassili, υπάρχει τοιχογραφία που αναπαριστά ραβδοσκόπο από το 4000 π.Χ. Στην αρχαία Ελλάδα δεν φαίνεται να ήταν διαδεδομένη η ραβδοσκοπία, καθώς δεν μαρτυρείται από καμιά πηγή ή αρχαιολογικό εύρημα.

4.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις μαρτυρίες που παρουσιάστηκαν παρατηρείται η τάση των ιδιωτών μεταλλειοκτητών να απευθύνονται συνήθως σε μάντεις. Το ζητούμενο ήταν αφενός η διασφάλιση του κέρδους για τον επιχειρηματία και αφετέρου η προστασία των εργαζομένων στα μεταλλεία. Τα κράτη προσέφευγαν σε μαντεία, κυρίως στους Δελφούς, στοχεύοντας όχι μόνο στην προστασία της μεταλλευτικής παραγωγής τους αλλά και στην επίδειξη και στην εμπορική προώθησή της.

Σημειώνεται ωστόσο ότι οι αρχαίες πηγές, ενώ επιβεβαιώνουν τη σχέση της μαντείας και της μεταλλείας, δεν διασώζουν στοιχεία που να προσδιορίζουν σαφέστερα τη σχέση αυτή. Οι αρχαίοι συγγραφείς ήταν αναμενόμενο να μην ενδιαφέρονται για τις ιδιωτικές υποθέσεις των μεταλλειοκτητών. Οι διηγήσεις τους παρουσιάζουν κενά, ακόμη και για σημαντικές περιπτώσεις, όπως αυτή της Σίφνου ή του Κροίσου. Η προσέγγιση του Ηροδότου επισκίασε, ίσως, κάθε προσπάθεια για πιο ορθολογική διερεύνηση των γεγονότων. Η έλλειψη ειδικότερου ενδιαφέροντος των αρχαίων ιστορικών για τη μεταλλεία, η προφορική απόφαση των μάντεων αλλά και τα δυσπρόσιτα αρχεία των Δελφών συνέτειναν στην αποσπασματικότητα των σωζόμενων πληροφοριών.

5. Η ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΕΙΑ

Το επόμενο από τη μεταλλεία στάδιο είναι η μεταλλουργία. Η δουλειά του μεταλλουργού συνίσταται αφενός μεν στην απόληψη του καθαρού μετάλλου από το μετάλλευμα (πρωτογενής / εξαγωγική μεταλλουργία) αφετέρου δε στη δημιουργία κραμάτων και τη μορφοποίηση του τελικού προϊόντος (δευτερογενής μεταλλουργία / μεταλλοτεχνία). Αντίθετα με την πρωτογενή μεταλλουργία, η μεταλλοτεχνία έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών αρχαίων συγγραφέων και ποιητών, από τον Όμηρο και τον Ηρόδοτο έως τον Πausανία. Η δουλειά του μεταλλουργού άρχισε να τυποποιείται σταδιακά από την Εποχή του Χαλκού, ώστε ο αστάθμητος παράγοντας συνεχώς περιοριζόταν.

Η εν γένει σχέση της μεταλλουργίας με τη θρησκεία φανερώνεται από διάφορες καθημερινές συνήθειες ή πτυχές της θρησκευτικής ζωής των αρχαίων μεταλλουργών. Οι ίδιοι κρεμούσαν ή έπλαθαν βασκανίες στο μπροστινό μέρος των καμίνων προς αποτροπή του κακού και του φθόνου²⁹⁰. Στον Ήφαιστο και στην Αθηνά, τους προστάτες των μεταλλουργών, ήταν αφιερωμένες και γιορτές της Αθήνας όπως τα *Χαλκεία*²⁹¹, ενώ κάθε χρόνο στη Λήμνο λάμβαναν χώρα οι *Πυρφορίες*²⁹². Σώζεται επίσης επιγραφή του 1^{ου} αιώνα π.Χ. από το Άργος με την οποία κοινοποιείται η απόφαση της συνόδου των σιδηρουργών της πόλης να αντικαταστήσουν το κλαπέν άγαλμα του Ηφαίστου²⁹³. Φαίνεται λοιπόν ότι η θρησκεία διαδραμάτιζε ενεργό ρόλο στις ομοτεχνίες των μεταλλουργών ακόμα και κατά τα ιστορικά χρόνια. Τούτο σημαίνει ότι αρκετά μέλη αυτών των ομοτεχνιών θα συμβουλευόνταν τα μαντεία, τα οποία ήταν ούτως ή άλλως κομμάτι της θρησκευτικής ζωής.

Η σχέση της μεταλλουργίας με τη μαντεία πράγματι υφίστατο. Ο Ηρόδοτος παραθέτει έναν χρησμό του μαντείου των Δελφών προς τους Σπαρτιάτες με τον οποίο περιγράφεται ένα σιδηρουργείο. Έχουν ανακαλυφθεί επίσης δυο ελάσματα από το μαντείο της Δωδώνης τα οποία αναφέρονται σε μεταλλοτεχνίτες. Πρόκειται ουσιαστικά για τις μόνες σωζόμενες γραμματειακές ενδείξεις για την ανάμειξη της μαντείας στο στάδιο της δευτερογενούς επεξεργασίας του μετάλλου, της μεταλλοτεχνίας. Σημαντική παρατήρηση είναι

---

²⁹⁰ Βλ. Πολυδ. 7.108· επίσης Κονοφάγου – Παπαδημητρίου (1981) 203, Τσαΐμου (1997) 218 και Papadopoulos (2003) 196.

²⁹¹ Επρόκειτο για γιορτές που τελούνταν κάθε χρόνο στην Αθήνα, πιθανώς στο Ηφαιστείο στην Αγορά. Τα *Χαλκεία* οργανώνονταν προς τιμήν του Ηφαίστου και της Αθηνάς Εργάνης, προστάτων των τεχνιτών, και νωρίς θεωρήθηκαν ως γιορτή των χαλκουργών της Αθήνας. Συναφείς Αθηναϊκές γιορτές ήταν τα *Ήφαιστεια* προς τιμήν των ίδιων θεών και τα *Προμήθεια*. Το τελετουργικό των δυο τελευταίων περιλάμβανε θυσίες αλλά και λαμπαδηδρομίες οι οποίες συμβόλιζαν την ανακάλυψη της φωτιάς και την ανάπτυξη των τεχνών, ειδικά της μεταλλουργίας. Αναλυτικά για πηγές και σχόλια βλ. Parker (2005) 464-5, 471-2, Simone (2002²) 38-9, 51-3.

²⁹² Βλ. Φιλοστοφ. *Ηρ.* 53.5-7· βλ. επίσης για σχολιασμό Burkert (2004) 99-126.

²⁹³ Βλ. Charneux (1992) 335-43.

ότι καμία από τις υπό εξέταση πηγές δεν συνδέεται με μάντεις, παρά μόνο με τα μαντεία.

Οι παραπάνω πηγές προσφέρουν αξιόλογες πληροφορίες για την έκταση της επιρροής των μαντείων στη μεταλλουργία. Αναδεικνύονται έτσι κάποια από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι μεταλλουργοί των ιστορικών χρόνων, καθώς και τα αίτια που τους ωθούσαν να συμβουλευόμαστε το θείο.

5.1. Ο ΧΡΗΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΕΙΟ ΣΤΗΝ ΤΕΓΕΑ

5.1.1. Η Μαρτυρία του Ηροδότου

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο²⁹⁴, οι Σπαρτιάτες, αδυνατώντας να καταλάβουν την Τεγέα στην Αρκαδία, συμβουλευτήκαν για τρίτη φορά το μαντείο των Δελφών. Η Πυθία τούς απάντησε ότι, για να νικήσουν τους Τεγεάτες, θα έπρεπε να βρουν τα οστά του ήρωα Ορέστη. Τους χρησιμοποίησε μάλιστα ότι αυτά βρισκόνταν στην Τεγέα. Κατά την Πυθία, εκεί υπήρχε ένα μέρος όπου έπνεαν δυο άνεμοι από ισχυρή ανάγκη και ο κτύπος, ο αντίκτυπος και η συμφορά πάνω στη συμφορά κειτόταν²⁹⁵. Μετά από καιρό ένας από τους Σπαρτιάτες αγαθοεργούς²⁹⁶, ο Λίχας, μπήκε σε ένα σιδηρουργείο στην Τεγέα όπου ο ιδιοκτήτης τού έδειξε έναν υπερμεγέθη σκελετό θαμμένο στην αυλή. Ο Λίχας συνειδητοποίησε ότι η περιγραφή του χρησμού ταίριαζε με τα φυσερά, το σφυρί και το αμόνι του σιδηρουργού. Κατάλαβε έτσι ότι στην αυλή του σιδηρουργείου όπου βρισκόταν είχε ταφεί ο Ορέστης. Μετά από αυτήν την ανακάλυψη ο Λίχας μετέφερε το λείψανο του ήρωα στη Σπάρτη, η οποία εν τω μεταξύ είχε ήδη υποτάξει μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου. Στο εξής οι Σπαρτιάτες άρχισαν να υπερτερούν των Τεγεατών στον πόλεμο.

5.1.2. Το Ιστορικό Πλαίσιο

Η Σπάρτη κατά την Αρχαϊκή Περίοδο είχε υιοθετήσει μια έντονα επεκτατική πολιτική σε βάρος των υπολοίπων κρατών της Πελοποννήσου. Η εφαρμογή της ξεκίνησε με τον Α΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο και την κατάκτηση της Μεσσηνίας το 735-715 π.Χ.²⁹⁷. Η ίδια πολιτική συνεχίστηκε ανεπιτυχώς με την επίθεση κατά του Άργους το 669 π.Χ., με τους πολέμους κατά των Αρκαδικών πόλεων από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και, ιδιαίτερα, κατά της Τεγέας από το 575 π.Χ. ως την κατάληψή της, μετά το 560 π.Χ.²⁹⁸.

Στο πλαίσιο αυτών των συγκρούσεων εντάσσεται ο χρησμός για τη μεταφορά των οστών του ήρωα Ορέστη, ο οποίος χρονολογείται στο 560 π.Χ. και

²⁹⁴ Για τη διήγηση ολοκληρωμένη βλ. Ηροδ. 1.67-8.

²⁹⁵ Ηροδ. 1.67: *ἔστι τις Αρκαδίας Τεγέη λευρῶ ἐνὶ χώρῳ, ἢ ἐνθ' ἄνεμοι πνείουσι δύω κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης, ἢ καὶ τύπος ἀντίτυπος, καὶ πῆμ' ἐπὶ πῆματι κεῖται. ἢ ἐνθ' Ἀγαμεμνονίδην κατέχει φυσίζοος αἶα· ἢ τὸν σὺ κομισσάμενος Τεγέης ἐπιτάρροθος ἔσση. Ὑπάρχει κάποια Τεγέα σε πεδινό τόπο της Αρκαδίας ἢ όπου πνέουν δυο άνεμοι ἀπὸ ισχυρῆ ἀνάγκῃ ἢ καὶ κτύπος ἀντίτυπος καὶ συμφορά πάνω στη συμφορά κείται. ἢ Εκεί ἢ ζωογόνος γῆ κρατεῖ τὸν γιο τοῦ Ἀγαμέμνονα· ἢ αὐτὸν ἐσύ ἀν μεταφέρεις θα γίνεις οὐπερασπιστῆς τῆς Τεγέας.*

²⁹⁶ Οἱ ἀγαθοεργοὶ ἦταν πέντε Σπαρτιάτες, με ἐνιαύσια θητεία, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν ἱππέων καὶ ἀναλάμβαναν ἀποστολές γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους. Βλ. Ηροδ. 1.67.

²⁹⁷ Βλ. Cartledge (2002²) 116.

²⁹⁸ Βλ. Pomeroy – Burstein – Donlan – Roberts (1999) 136-8, Cartledge (2002²) 102-30.

χαρακτηρίζεται ως ημι-ιστορικός (quasi-historical)²⁹⁹. Η σύγχρονη έρευνα, στη συντριπτική πλειοψηφία της, συγκλίνει στην άποψη ότι η υφαρπαγή του υποτιθέμενου λειψάνου του ήρωα από τους Σπαρτιάτες αποτελεί το ιστορικό γεγονός³⁰⁰ που σηματοδότησε την αλλαγή στην εξωτερική πολιτική τους. Η Σπάρτη, ύστερα από μια μακρά περίοδο ανεπιτυχών πολεμικών συγκρούσεων με τους γείτονές της, προσπάθησε με πολιτικά μέσα να εγκαθιδρύσει την ηγεμονία της στην Πελοπόννησο. Το πρώτο βήμα προς αυτόν τον στόχο ήταν η προώθηση της ιδέας ότι οι Λακεδαιμόνιοι ήταν δήθεν οι γνήσιοι απόγονοι του Αγαμέμνονα, του Ορέστη και του γιου του, του Τισαμενού. Η υιοθέτηση αυτής της θέσης εκ μέρους των υπολοίπων κρατών της Πελοποννήσου θα νομιμοποιούσε ηθικά την κυριαρχία της Σπάρτης σε αυτά. Η ανακάλυψη των οστών του Ορέστη από τους Σπαρτιάτες θα αποδείκνυε λοιπόν την καταγωγή τους από τον ήρωα ενδυναμώνοντας τον ισχυρισμό τους και νομιμοποιώντας έτσι την κυριαρχία τους στην Πελοπόννησο³⁰¹.

Μερίδα ερευνητών αποκρούει όμως την κυρίαρχη άποψη με το επιχείρημα ότι η σπαρτιατική προπαγάνδα, όσο αληθοφανής και να ήταν, δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να πείσει τα υπόλοιπα πελοποννησιακά κράτη να υποταχθούν στη Σπάρτη³⁰². Η στροφή άλλωστε της σπαρτιατικής εξωτερικής πολιτικής προς τη διπλωματία δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα ιστορικά γεγονότα. Μετά από την ανακάλυψη του λειψάνου του Ορέστη το 560 π.Χ. και εντός των επομένων δεκαπέντε ετών οι Σπαρτιάτες αντιμετώπισαν νικηφόρα τους Τεγεάτες και προχώρησαν στο Άργος³⁰³. Ακόμα και ο Ηρόδοτος αναφέρεται ξεκάθαρα σε πολεμικές συγκρούσεις μετά την οικειοποίηση του Ορέστη από τους Σπαρτιάτες³⁰⁴. Αντίθετα με την κυρίαρχη άποψη, η Σπάρτη δεν στράφηκε τελικά προς τη διπλωματία, για να κυριαρχήσει στην Πελοπόννησο κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ., αλλά στα όπλα³⁰⁵. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο εντάσσεται ο υπό μελέτη χρησμός των Δελφών.

---

²⁹⁹ Βλ. Leahy (1955) 34, Boedeker (1993) 165, McCauley (1998) 228, Phillips (2003) 307 και Forrest (1980²) 76 και για την κατηγοριοποίηση του χρησμού βλ. Fontenrose (1978) 75, 81, 298.

³⁰⁰ Η ιστορικότητα του συγκεκριμένου γεγονότος επιβεβαιώνεται από τον Πausanία (3.11.10). Βλ. επίσης Parke – Wormell 1.96, McCauley (1998) 227.

³⁰¹ Βλ. Leahy (1955) 26-38, Parke – Wormell 1.96, Crahay (1956⁶) 155-6, Quincey (1964) 190-206, Forrest (1968) 73-6, Huxley (1979) 145-8, Moreau (1990) 211, 214, Dowden (1992) 77, 90-1, Malkin (1994) 22-30, Osborne (1996) 289-290 και Cartledge (2002²) 119-120.

³⁰² Βλ. Boedeker (1993) 165-70, Phillips (2003) 303-6. Κατά την Boedeker, οι στόχοι της εισαγωγής της λατρείας του Ορέστη στη Σπάρτη, μέσω της μεταφοράς των οστών του, ήταν εσωτερικοί: αφενός η ανάγκη για συνοχή της τάξης των *ομοίων* υπό τον κοινό πρόγονο Ορέστη και αφετέρου η υποβολή της ιδέας ότι οι Σπαρτιάτες ήταν αυτόχθονες.

³⁰³ Βλ. Phillips (2003) 310.

³⁰⁴ Ο Ηρόδοτος (1.68) κλείνοντας τη διήγηση για τα οστά του Ορέστη αναφέρει ότι οι Σπαρτιάτες έγιναν *πολλῶ κατυπέρτεροι τῶ πολέμῳ* και ότι η Πελοπόννησος, στο μεγαλύτερο μέρος της, ήταν ήδη *κατεστραμμένη*, δηλαδή υποταγμένη στους Σπαρτιάτες. Η διατύπωσή του παραπέμπει ευθέως σε πολεμικές συγκρούσεις.

³⁰⁵ Η περίπτωση του Ορέστη δεν είναι ωστόσο μοναδικό φαινόμενο. Μεταξύ του 6^{ου} και του 5^{ου} αιώνα π.Χ., κατόπιν χρησιμοδοσίας, έλαβαν χώρα σε διάφορες Ελληνικές πόλεις μετακομιδές λειψάνων ηρώων, όπως του Τισαμενού, της Ιπποδάμειας ή του Θησέα. Με

5.1.3. Ο Χρησμός των Δελφών και η Μεταλλουργία

Η μεταφορά του λειψάνου του Ορέστη στη Σπάρτη εμφανίζει μίαν αξιοπρόσεκτη ιδιαιτερότητα σε σχέση με τις αντίστοιχες περιπτώσεις μεταφορών των λειψάνων άλλων ηρώων. Η Πυθία, κατόπιν συμπληρωματικής ερώτησης των Σπαρτιατών, προσδιορίζει τον τόπο όπου βρίσκεται θαμμένος ο ομηρικός ήρωας σκιαγραφώντας ένα σιδηρουργείο³⁰⁶. Ο Ηρόδοτος το περιγράφει στη συνέχεια λεπτομερέστερα, για να αποδείξει ότι τα σημεία που έδωσε η Πυθία ανταποκρίνονται στη εικόνα του σιδηρουργείου που βρήκε ο Λίχας.

Ένα αρχαίο εργαστήριο επεξεργασίας σιδήρου αποτελείτο κυρίως από μια φρεατώδη κάμινο, η οποία τροφοδοτείτο με σιδηρούχο μετάλλευμα αναμειγμένο με καύσιμη ύλη, συνήθως ξυλάνθρακα. Στη βάση της καμίνου βρίσκονταν δυο φυσερά για την ενδυνάμωση της φωτιάς και την επακόλουθη αύξηση της θερμοκρασίας στο εσωτερικό της. Επειδή όμως οι αρχαίοι δεν μπορούσαν να πετύχουν τόσο υψηλές θερμοκρασίες ώστε να τήξουν τον σίδηρο, το προϊόν της καμίνου, το σύντηγμα, ήταν μια σπογγώδης μάζα σιδήρου και σκωρίας. Ο σιδηρουργός έπρεπε ύστερα να το σφυρηλατήσει εν θερμώ, για να διαχωρίσει τα δυο συστατικά του, τοποθετώντας το στην κάμινο με μια λαβίδα. Το κομμάτι του μαλακού σιδήρου έπαιρνε το τελικό σχήμα σφυρηλατούμενο πάλι εν θερμώ (Εικόνα 20-Εικόνα 24)³⁰⁷. Αυτήν τη διαδικασία παρατηρεί ο Λίχας στη διήγηση του Ηροδότου η οποία περιγράφεται επίσης στην *Ιλιάδα*, όταν ο Ήφαιστος κατασκευάζει τα όπλα του Αχιλλέα³⁰⁸.

Ορισμένοι ερευνητές, όπως ο Parke και ο Wormell, ισχυρίζονται ωστόσο ότι το μαντείο των Δελφών δεν παραπέμπει ξεκάθαρα σε σιδηρουργείο μέσω του χρησμού. Η άποψη αυτή εδράζεται στο επιχείρημα ότι, όπως είναι διατυπωμένος ο χρησμός, θα μπορούσε να υπονοεί τον τόπο όπου είχε λάβει χώρα η σύγκρουση των Σπαρτιατών και των Τεγεατών κατά το παρελθόν, δηλαδή τις πεδιάδες της Τεγέας. Οι δυο άνεμοι που πνέουν από ανάγκη, ο κτύπος και ο αντίκτυπος, καθώς και η συμφορά πάνω στη συμφορά είναι δυνατόν να συμβολίζουν αντίστοιχα την κίνηση των δυο στρατών κατά τη σύγκρουσή τους, τα σιδερένια όπλα που χτυπιούνται κατά τη μάχη και τις επακόλουθες συμφορές από έναν πόλεμο³⁰⁹.

Το μαντείο των Δελφών έδωσε πράγματι έναν αρκετά αμφίσημο χρησμό. Ήθελε να ενισχύσει τους Σπαρτιάτες, αλλά να διαφυλάξει και το κύρος του σε περίπτωση που αυτοί αποτύγχαναν. Μπορεί να υποτεθεί λοιπόν ότι το μαντείο

αυτόν τον τρόπο άρχισε η λατρεία τους στις πόλεις όπου μεταφέρθηκαν. Ο στόχος φαίνεται πως ήταν η πολιτική προπαγάνδα. Βλ. αναλυτικότερα McCauley (1998) 225-39.

³⁰⁶ Στο πρωτότυπο ο Ηρόδοτος κάνει λόγο για *χαλκήιον*, δηλαδή χαλκουργείο. Χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι ο όρος *χαλκείον* / *χαλκήιον* σήμαινε όχι μόνο το εργαστήριο του χαλκουργού αλλά και του σιδηρουργού. Βλ. *Ορολογία λ. χαλκείον*.

³⁰⁷ Βλ. Κονοφάγου – Παπαδημητρίου (1981) 148-72, Τσάιμου (1997) 210-7.

³⁰⁸ Βλ. Σ 468-477. Η ομηρική περιγραφή, αν και εμπεριέχει αξιοπρόσεκτες τεχνικές λεπτομέρειες, χαρακτηρίζεται από ποιητική υπερβολή.

³⁰⁹ Βλ. Parke – Wormell 1.95, Harrison (2000) 139.

τούς προέτρεψε σε πολεμική σύρραξη με τους Τεγεάτες ή στην αναζήτηση κάποιου σιδηρουργείου όπου βρισκόταν το λείψανο του Ορέστη. Αμφότερες οι ερμηνείες είναι τόσο ασαφείς ώστε το μαντείο μπορούσε να τις χρησιμοποιήσει εναλλακτικά, αναλόγως την έκβαση των γεγονότων και των συμφερόντων του.

Το κοινό στοιχείο και των δυο ερμηνειών είναι η έμφαση στον σίδηρο, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως *πήμα*, δηλαδή συμφορά. Η διατύπωση είναι δικαιολογημένη αν αναλογιστεί κάποιος τις σημασίες του όρου *σίδηρος* στα ομηρικά έπη, όπου σημαίνει τον σκληρό και άκαμπτο³¹⁰, το μέταλλο³¹¹ και το όπλο³¹². Κατά τη Γεωμετρική Περίοδο τα σπαθιά και τα βέλη, κυρίως, κατασκευάζονταν από το συγκεκριμένο μέταλλο, για να είναι ανθεκτικότερα. Στα ομηρικά έπη χρησιμοποιείται τόσο ο σίδηρος όσο και ο χαλκός στην κατασκευή όπλων, με τον δεύτερο να είναι πιο διαδεδομένος λόγω της ευκολότερης κατεργασίας του³¹³. Κατά τις μεταγενέστερες περιόδους τα δυο αυτά μέταλλα, ιδιαίτερα ο σίδηρος, παρέμειναν συνδεδεμένα με την κατασκευή όπλων³¹⁴. Δεν προκαλεί βέβαια εντύπωση το γεγονός ότι ο σίδηρος³¹⁵ προτιμάτο των κραμάτων του χαλκού στην παραγωγή κυρίως σπαθιών και αιχμών. Το τελικό προϊόν συνδύαζε μεγαλύτερη σκληρότητα με μικρότερο βάρος, ενώ η λεπίδα μπορούσε να είναι αιχμηρότερη και ανθεκτικότερη. Έτσι καθιερώθηκε για τις συγκεκριμένες χρήσεις ήδη από τον 11^ο αιώνα π.Χ.³¹⁶.

Ο Λίχας, στην εξεταζόμενη διήγηση του Ηρόδοτου, οδηγήθηκε προφανώς στον ίδιο συνειρμό σχετικά με τις χρήσεις του σιδήρου, για να καταφέρει να λύσει τον γρίφο του χρησμού. Αφού εντόπισε έναν υπερμεγέθη σκελετό και συνειδητοποίησε ότι η Πυθία εννοούσε το εργαστήριο του σιδηρουργού, προσπάθησε να εξηγήσει την κυριολεκτική σημασία του όρου συμφορά (*πήμα*). Με δεδομένο τον τόπο όπου βρισκόταν, ο Λίχας ωθήθηκε στον συλλογισμό ότι αιτία μεγάλων δεινών κατά τον πόλεμο ήταν τα όπλα, τα οποία κατασκευάζονταν κυρίως από σίδηρο. Ο Ηρόδοτος, ωστόσο, δεν αναφέρεται ρητά σε όπλα αλλά τα υπαινίσσεται σαφώς εκτιμώντας ότι το εν λόγω μέταλλο εφευρέθηκε για το κακό του ανθρώπου. Την ίδια ερμηνεία δίνει στον χρησμό και

³¹⁰ Βλ. Δ 509-11, Υ 371-2.

³¹¹ Βλ. ι 391-3. Περιγράφεται η διαδικασία της βαφής του χάλυβα, δηλαδή της σκλήρυνσης με θέρμανση και απότομη ψύξη. Τα χαλύβδινα αντικείμενα που περνούσαν από αυτήν την διαδικασία αποκτούσαν πολύ μεγαλύτερη σκληρότητα από τα αντίστοιχα χάλκινα. Βλ. Κονοφάγου – Παπαδημητρίου (1981) 149.

³¹² Βλ. Δ 123, Σ 34.

³¹³ Βλ. Γ 316-7, Δ 460-1, γ 432-5· επίσης Snodgrass (2003) 58-60.

³¹⁴ Βλ. Πλάτ. Νόμ. 956a. Αναλυτικά για τον σίδηρο βλ. Τσαΐμου (1997) 205-7.

³¹⁵ Υπό τον όρο *σίδηρος* ενδέχεται να κρύβεται η χρήση του χάλυβα. Η διαδικασία παραγωγής χάλυβα με ενανθράκωση του σιδήρου ήταν διαδεδομένη στην αρχαιότητα. Για παράδειγμα, περιγράφεται στον Όμηρο η *βαφή* του χάλυβα (ι 391-3) και στον Ησίοδο ο όρος *άδάμας* παίρνει τη σημασία του βαμμένου χάλυβα (ενδεικτικά Ήσ. Θεογ. 161-2, Έργ. 147). Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν τα ξίφη και οι αιχμές κατασκευάζονταν από σίδηρο ή από χάλυβα. Από τα ανασκαφικά ευρήματα δεν μπορεί να εξαχθεί συγκεκριμένο συμπέρασμα, λόγω της οξειδωσης που υφίσταται το μέταλλο. Βλ. Forbes 8.283-6, Κονοφάγου – Παπαδημητρίου (1981) 148-9.

³¹⁶ Βλ. Forbes 8.284, Snodgrass (2003) 59.

ο Πausανίας, ο οποίος επισημαίνει μάλιστα ότι την εποχή του Λίχα το συγκεκριμένο μέταλλο χρησιμοποιείτο ήδη για την κατασκευή οπλισμού³¹⁷.

Τονίζεται επίσης ότι ο σκοπός του χρησμού δεν φαίνεται να ήταν απλώς ο προσδιορισμός του τόπου όπου βρισκόταν ο Ορέστης. Αν ίσχυε μόνο τούτο, δεν θα χρειαζόταν η περιγραφή ενός σιδηρουργείου, αλλά τα χαρακτηριστικά μιας ορισμένης τοποθεσίας. Το γεγονός ότι η περιγραφή είναι αρκετά κοινότυπη, ώστε ταιριάζει σε οποιοδήποτε σιδηρουργείο στην πεδιάδα της Τεγέας, αφήνει το περιθώριο ο χρησμός να εκπληρωθεί οπουδήποτε.

Όποια ερμηνεία και να ληφθεί υπόψη, του Ηροδότου ή των Parke και Wormell, ο υπαινιγμός της Πυθίας για χρήση σιδερένιου οπλισμού είναι εξίσου ευδιάκριτος. Αυτός ο υπαινιγμός διατυπώθηκε μάλιστα σε μια περίοδο κατά την οποία οι ανάγκες των Σπαρτιατών σε πολεμικό υλικό ήταν αναμφίβολα αυξημένες. Ο χρησμός εκδόθηκε κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας σύγκρουσής τους με τους Τεγεάτες, δηλαδή κοντά στο 560 π.Χ. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τούτη η σύγκρουση αποτέλεσε την αρχή μιας προσπάθειας επέκτασης της Σπάρτης σε όλη την Πελοπόννησο η οποία τερματίστηκε ανεπιτυχώς με την ήττα τους στο Άργος. Η μεταφορά της σορού του Ορέστη ίσως να αποτέλεσε σημαντικό μέρος της προπαγάνδας των Λακεδαιμονίων, αλλά δεν θα αρκούσε για τη νίκη τους στο πεδίο της μάχης. Η εξουδετέρωση των Τεγεατών από τον σπαρτιατικό στρατό, που δεν είχε κατορθωθεί πριν το 560 π.Χ., και η επέλασή του προς το Άργος απαιτούσε ανανέωση του στρατιωτικού εξοπλισμού.

Η ανεύρεση των οστών του Ορέστη επετεύχθη κατά τη διάρκεια ανακωχής μεταξύ Τεγεατών και Λακεδαιμονίων, ενώ οι δεύτεροι είχαν ήδη υποστεί πολλαπλές ήττες από τους πρώτους. Φαίνεται λοιπόν ότι οι Σπαρτιάτες εκμεταλλεύτηκαν την ανακωχή συνεχίζοντας να αναζητούν τη σορό του ήρωα. Η ανεύρεσή της αποτελούσε την προϋπόθεση για τη νίκη τους επί των εχθρών τους. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι οι Σπαρτιάτες όχι μόνο δεν είχαν παραιτηθεί από τις επεκτατικές βλέψεις τους³¹⁸ αλλά προετοιμάζονταν και για μελλοντικές εκστρατείες κατά της Τεγέας. Η ανακωχή παρείχε μάλιστα την τέλεια ευκαιρία αφενός για την ανασύνταξη των σπαρτιατικών δυνάμεων και αφετέρου για την αντικατάσταση μέρους του οπλισμού. Υπήρχαν αναμφίβολα σοβαρές φθορές ή απώλειες σε όπλα από τις μακροχρόνιες μάχες³¹⁹.

---

³¹⁷ Βλ. Πaus. 3.3.6.5-11. Μόνο ελάχιστοι σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν ότι ο Ορέστης και ο σίδηρος συμβολίζουν αντίστοιχα το *ήρωικόν* και το *σιδηροῦν* γένος του Ησιόδου. Βλ. Vandiver (1991) 36, 38, Kurke (1999) 155. Η σύνδεση αυτή, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει, δεν οδηγεί σε συγκεκριμένα συμπεράσματα ως προς τον εξεταζόμενο χρησμό.

³¹⁸ Η πραγματική επιδίωξη των Λακεδαιμονίων ήταν να καταλάβουν ολόκληρη την Αρκαδία και αυτό επιβεβαιώνεται από τον χρησμό του μαντείου των Δελφών ο οποίος τους απέτρεπε, προορίζοντάς τους στην κατάληψη μόνο της Τεγέας. Βλ. Ηροδ. 1.66.

³¹⁹ Οι φθορές που υφίστατο ο οπλισμός των στρατιωτών μετά από τη μάχη ήταν σημαντικές. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι οι οπλίτες μάχονταν σώμα με σώμα. Βλ. Ξεν. Άγησ. 2.14.1-6· επίσης Lazenby (1991) 96-7.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις συνάγεται το συμπέρασμα ότι το μαντείο των Δελφών υπέδειξε στη Σπάρτη δυο βήματα προς την κατάκτηση της Τεγέας. Το πρώτο ήταν η ανεύρεση του λειψάνου του Ορέστη. Μια τέτοια ανακάλυψη θα αναπτέρωνε την ψυχολογία των Σπαρτιατών και θα έκανε τους Τεγεάτες να θεωρούν βέβαιη την ήτταν τους. Αν οι Σπαρτιάτες ηττώντο, η Πυθία θα μπορούσε εύκολα να αμφισβητήσει ότι τα λείψανα που βρέθηκαν ανήκαν όντως στον Ορέστη. Το δεύτερο βήμα, που αποτελούσε την προϋπόθεση για την εκπλήρωση του πρώτου, έθετε ένα πρακτικό ζήτημα. Υπογράμμισε την αναγκαιότητα κατασκευής νέων όπλων περιγράφοντας είτε τον τόπο κατασκευής τους, το σιδηρουργείο, είτε τη χρήση τους κατά τη μάχη. Οι ιερείς του μαντείου των Δελφών φαίνεται επομένως ότι είχαν αντιληφθεί το πρόβλημα που θα αντιμετώπιζαν οι Λακεδαιμόνιοι κατά τις μελλοντικές εκστρατείες τους.

Η υπόμνηση της Τεγέας στον χρησμό είναι συνδεδεμένη με την εύρεση των οστών του Ορέστη. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ωστόσο ότι η Πυθία πρότεινε στους Σπαρτιάτες την κατασκευή του οπλισμού τους σε εργαστήριο του αντίπαλου κράτους. Οι αρχαίες πηγές δεν επιβεβαιώνουν έναν τέτοιο ισχυρισμό. Στην περιοχή δεν αναπτύχθηκε άλλωστε αξιόλογη παραγωγή σε προϊόντα μεταλλοτεχνίας και τα εργαστήρια της Τεγέας εξυπηρετούσαν μόνο τις τοπικές ανάγκες³²⁰. Στη Λακωνία, αντίθετα, υπήρχε κοίτασμα σιδήρου του οποίου η εκμετάλλευση ξεκίνησε πριν από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ.³²¹. Είναι λοιπόν εύλογο να υποτεθεί ότι οι Σπαρτιάτες θα αντλούσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή οπλισμού από τα δικά τους αποθέματα. Η αυτάρκεια στις πρώτες ύλες αποτελεί άλλωστε σημαντικό πλεονέκτημα, ειδικά κατά τις περιόδους πολέμων, όπως ήταν τα μέσα του 6^{ου} αιώνα για τη Σπάρτη³²².

---

³²⁰ Βλ. Treister (1996) 61, 122, Snodgrass (2003) 125. Πολλοί παράγοντες θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας στην Τεγέα. Εκτός από τα κοιτάσματα σιδήρου της Σπάρτης, το γειτονικό Άργος ήταν κορυφαίο κέντρο μεταλλοτεχνίας και κατασκευής οπλισμού. Βλ. Kelly (1976) 85-6, Snodgrass (2003) 119. Υφίστατο μάλιστα δρόμος που συνέδεε την Τεγέα με το Άργος. Βλ. Tomlinson (1972) 34. Ως προς το θέμα των καυσίμων των καμίνων, οι Τεγεάτες μεταλλοτεχνίτες μπορούσαν να βρουν ξυλοκάρβουνα από τα γύρω δάση, καθώς και λιθάνθρακες από τον αρκαδικό Ορχομενό. Βλ. Θεοφρ. *Περί λίθ.* 3.16, 4.33· επίσης Τσαΐμου (1997) 93.

³²¹ Βλ. Healy (1978) 62.

³²² Οι ενδείξεις παραγωγής σιδερένιου οπλισμού σε σπαρτιατικά εργαστήρια κατά την Αρχαϊκή Περίοδο περιορίζονται στις σκωρίες του σιδήρου. Από αυτές επιβεβαιώνεται η χρήση του συγκεκριμένου μετάλλου για κατασκευή όπλων σε διάφορα μέρη της Λακωνίας, όπως στη Νεάπολη. Δεν φαίνεται όμως η σπαρτιατική σιδηρουργία να εξελίχθηκε σημαντικά μετά τον 8^ο αιώνα π.Χ. Βλ. Cartledge (2002²) 78, 149, 158-9, 163-4.

5.2. ΤΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΝΤΕΙΟΥ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ

Τα ελάσματα της Δωδώνης παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες ως προς την επιρροή της μαντείας στη μεταλλουργία. Σε ένα από αυτά έχει καταγραφεί η ερώτηση ενός ιδιώτη προς το μαντείο σχετικά με το αν θα ωφεληθεί οικονομικά εργαζόμενος ως χαλκουργός. Η επιγραφή χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.³²³ και φέρει το εξής κείμενο χαραγμένο σε καθεμιά από τις δυο όψεις της³²⁴:

Όψη Α΄

Πότερά μ[οί] κα τὰν τέχναν ἐργαζομένωι   Θα ήταν επικερδές για εμένα να
ὄναιον εἶ[η τ]ὰν χαλκήαν;   εξασκήσω την τέχνη του χαλκουργού;

Όψη Β΄

[τ]ὰς τέχνα(ς)   Της τέχνης.

Αν και το κείμενο της Όψης Α΄ αποτελεί σαφώς την ερώτηση του χρηστηριαζομένου προς το μαντείο, η σημασία της γενικής *τὰς τέχνας* (= τῆς τέχνης) στην Όψη Β΄ είναι ιδιαίτερα αινιγματική. Θα μπορούσε να υποθεθεί ότι πρόκειται για την απάντηση στην ερώτηση της Όψης Α΄. Η ελλειπτικότητα της και ο ταυτόσημος γραφικός χαρακτήρας σε αμφότερες τις όψεις του ελάσματος γείρουν όμως σημαντικές αμφιβολίες³²⁵.

Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται ως εκ τούτου στην ερώτηση της Όψης Α΄. Προκαλεί ειδικότερα εντύπωση το γεγονός ότι ένας ιδιώτης ζήτησε την έγκριση του Δία πριν εργαστεί ως χαλκουργός. Ο σκοπός του ήταν βέβαια η διασφάλιση του προσωπικού κέρδους από το επάγγελμα που επέλεξε. Η ταυτότητα του επερωτώντος ιδιώτη είναι άγνωστη, ώστε δεν προσφέρεται η επιγραφή για την διεξαγωγή ειδικών συμπερασμάτων.

Η δεύτερη ερώτηση προς τον Δωδωναίο Δία προέρχεται από κάποιους χαλκουργούς του 5^{ου} με 4^{ου} αιώνα π.Χ. Πρόκειται για μια ανέκδοτη επιγραφή της οποίας το θέμα αφορά την πώληση χαλκού στο λιμάνι. Δεν διευκρινίζεται πάλι η ταυτότητα και η καταγωγή των επερωτώντων ούτε οι συνθήκες υπό τις οποίες κατατέθηκε το συγκεκριμένο έλασμα³²⁶.

Η μόνη ασφαλής διαπίστωση είναι ότι, μεταξύ των ελεύθερων επαγγελματιών που συμβουλευόνταν τον Δωδωναίο Δία, συγκαταλέγονταν και μεταλλοτεχνίτες. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθούσαν να αποφύγουν το ρίσκο που συνεπάγονταν οι επιλογές τους. Το ίδιο έπρατταν κάποιοι έμποροι, αγρότες και τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων. Οι επερωτήσεις αυτής της κατηγορίας

³²³ Βλ. Ευαγγελίδου (1952) 304.

³²⁴ Lhôte (2006) No 84.

³²⁵ Βλ. Lhôte (2006) 181.

³²⁶ Βλ. Βοκοτοπούλου – Δάκαρη – Χρησιτίδη (υπό έκδοση).

ανέρχονται στις τριάντα δύο, ήτοι στο είκοσι τρία τοις εκατό (23%) περίπου του συνόλου των δημοσιευμένων ελασμάτων. Τρία από αυτά τα ελάσματα περιέχουν επερωτήσεις τεχνιτών των οποίων όμως δεν σώζεται η ειδικότητα³²⁷.

Τα θέματα των υπό εξέταση ερωτημάτων φανερώνουν ότι οι ιερείς της Δωδώνης θα έπρεπε να είχαν σαφή εικόνα για τις οικονομικές και τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους. Προς επίρρωση της θέσης αυτής έρχεται το υψηλό ποσοστό των ελεύθερων επαγγελματιών που κατέφυγαν στον Δωδωναίο Δία και καταγράφηκαν στα ελάσματα.

Οι υπό εξέταση επιγραφές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της σχέσης της μεταλλουργίας με τη μαντεία. Αποτελούν απόδειξη της ανάμειξης του δεύτερου σημαντικότερου μαντείου της αρχαιότητας σε θέμα συναφές με τον επαγγελματικό χώρο των μεταλλοτεχνιτών. Είναι άγνωστο πόσες παρόμοιες ερωτήσεις είχαν υποβληθεί στο ίδιο ή στα υπόλοιπα μαντεία, καθώς δεν σώζεται καμιά άλλη σχετική μαρτυρία. Η συνεξέταση των ελασμάτων οδηγεί ωστόσο στο συμπέρασμα ότι οι παραγωγικές τάξεις, μεταξύ των οποίων και οι μεταλλοτεχνίτες, προσέφευγαν ορισμένες φορές στο θείο, προκειμένου να λάβουν τις επωφελέστερες αποφάσεις. Το μαντείο δεν επενέβαινε ωστόσο στον τρόπο άσκησης του επαγγέλματός τους, αλλά συμβούλευε τον κάθε ιδιώτη για τη σκοπιμότητα ή μη του εγχειρήματός του. Η Δωδώνη λειτουργούσε δηλαδή σαν «οικονομικός αναλυτής», ο οποίος, εξετάζοντας τις συγκυρίες, αποφαινόταν για την ορθότητα της επιλογής ενός επαγγελματία.

---

³²⁷ Βλ. Lhôte (2006) No 85-8.

5.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι πηγές του παρόντος κεφαλαίου άπτονται της δευτερογενούς μεταλλουργίας, δηλαδή της μεταλλοτεχνίας. Ο μεταλλοτεχνίτης εφήρμοζε τεχνικές επεξεργασίας του μετάλλου ήδη τυποποιημένες σε μεγάλο βαθμό, χωρίς να διατρέχει ο ίδιος κανέναν κίνδυνο, αντίθετα με τον μεταλλευτή. Ερχόταν όμως συχνά αντιμέτωπος με την αστοχία του τελικού προϊόντος του ή με την οικονομική ζημία από τη μειωμένη ζήτηση των έργων του. Τα προβλήματά του είχαν δηλαδή καθαρά οικονομικό χαρακτήρα, όπως φαίνεται και από το περιεχόμενο των ερωτήσεων προς τη Δωδώνη. Ο θεός δεν αποφαινόταν λοιπόν για τον τρόπο με τον οποίο ασκούσε ο μεταλλουργός την τέχνη του, αλλά για τη σκοπιμότητα ή μη μιας απόφασής του.

Δεν σώζονται οι απαντήσεις των μαντείων στις ερωτήσεις των μεταλλοτεχνιτών. Δεν μπορεί επίσης να επιβεβαιωθεί το ενδεχόμενο να κρύβονται μεταλλοτεχνίτες πίσω από ερωτήσεις του τύπου «Σε ποιο θεό / δαίμονα / ήρωα πρέπει να θυσιάσω, για να ευτυχίσω;»³²⁸. Είναι σημαντικό όμως ότι η υπόσταση της σχέσης μεταλλουργίας και μαντείας αποδεικνύεται από τις μαρτυρίες του Ηροδότου και των ελασμάτων της Δωδώνης. Στο εν λόγω μαντείο φαίνεται άλλωστε ότι προσερχόταν ένας υψηλός αριθμός τεχνιτών και εμπόρων. Μπορεί άρα κάποιος να συμπεράνει ότι ένα κομμάτι των παραγωγικών τάξεων, τουλάχιστον του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ., συνήθιζε να συμβουλευέται το θείο. Το ίδιο θα συνέβαινε τόσο κατά τους προηγούμενους όσο και κατά τους επόμενους αιώνες ανάλογα με τη διόγκωση ή τη συρρίκνωση των τάξεων αυτών.

Αξίζει να παρατηρηθεί, επιπλέον, ο περιορισμένος αριθμός μαρτυριών για τη σχέση μεταλλουργίας και μαντείας και το γεγονός ότι καμία δεν αναφέρεται σε μάντεις παρά μόνο σε μαντεία. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να αποδοθεί, εκτός από την έλλειψη σχετικών δεδομένων, στο κύρος των μαντείων. Εκείνος που συμβουλευτήκε τον Δωδωναίο Δία για να γίνει χαλκουργός επιζητούσε προφανώς μια απάντηση πιο αξιόπιστη από αυτές που θα του έδιναν οι μάντεις³²⁹. Οι χαλκουργοί που ήθελαν να πωλούν τα προϊόντα τους στο λιμάνι χρειαζόνταν την επίσημη γνώμη ενός μαντείου. Μόνο έτσι θα έπειθαν ότι είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν τις εμπορικές δραστηριότητές τους σε τόσο κεντρικό σημείο της πόλης τους.

Όσον αφορά τον χρησμό για τον Ορέστη, αυτός εμφανίζει ορισμένες ιδιαιτερότητες. Πρόκειται όχι για μια ιδιωτική, αλλά μια κρατική υπόθεση για την οποία γνωμοδοτεί το μαντείο των Δελφών. Η αιτία που η Σπάρτη συμβουλευτήκε την Πυθία ήταν άσχετη με τη μεταλλουργία αλλά φαίνεται να της υποδείχθηκε η παραγωγή σιδερένιων όπλων. Μια τέτοια υπόδειξη της Πυθίας δίνει ώθηση στη μεταλλοτεχνία της περιοχής ως έναν βαθμό. Η δε περιγραφή του σιδηρουργείου αποδεικνύει ότι οι ιερείς των Δελφών που

---

³²⁸ Πρβλ. ανωτ. σ. 64.

³²⁹ Για την κριτική στους μάντεις βλ. ανωτ. σ. 5.

συνέταξαν τον χρησμό γνώριζαν λεπτομερώς τον τρόπο εργασίας των μεταλλοτεχνιτών. Παρά ταύτα, δεν προκύπτει ότι τα μαντεία τούς συμβούλευαν για τεχνικά θέματα.

6. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το βασικό ζητούμενο της παρούσας εργασίας ήταν η διερεύνηση της επιρροής της μαντείας στη μεταλλευτική και στη μεταλλουργική παραγωγή της αρχαιότητας. Τόσο από τις επιγραφικές όσο και από τις φιλολογικές μαρτυρίες που έχουν ήδη παρατεθεί τεκμηριώνεται η επιρροή αυτή. Ο αριθμός τους είναι μάλιστα αρκετά μεγάλος και η προέλευσή τους ποικίλλει, ώστε δύσκολα μπορούν να αμφισβητηθούν.

Οι σωζόμενες μαρτυρίες καταγράφουν ωστόσο μόνο μια γενική τάση. Λείπουν οι λεπτομέρειες που θα έδιναν μια ολοκληρωμένη εικόνα για την εφαρμογή της μαντείας στη μεταλλεία και στη μεταλλουργία. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε συγκεκριμένους παράγοντες. Από τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων ή από το επιγραφικό υλικό δεν διασαφηνίζονται πάντοτε τα ακριβή αίτια της προσφυγής κάποιου κράτους ή ιδιώτη σε ένα μαντείο. Πέραν τούτου, η δράση των μάντεων στηριζόμενη στην παρατήρηση των σημείων δεν άφησε χαρακτηριστικά αρχαιολογικά ευρήματα. Μόνη πιθανή ένδειξη δραστηριοποίησής τους είναι η χρήση λατρευτικών αντικειμένων στους χώρους των αρχαίων μεταλλείων ή εργαστηρίων.

Παρά τις όποιες δυσκολίες της παρούσας έρευνας γίνεται εμφανής η εξέλιξη της σχέσης της μαντείας με τη μεταλλεία και τη μεταλλουργία. Αφότου ανακαλύφθηκαν τα μέταλλα κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, οι πρώτοι μεταλλουργοί του Αιγαίου οργανώθηκαν σε ομάδες ομοτέχνων υπό την προστασία μιας χθόνιας ποτνίας θεᾶς. Η ύπαρξη μάντεων εντός των ομοτεχνιών αυτών, όπως μαρτυρούν οι αρχαίες πηγές, οφείλεται στη θρησκευτική οργάνωσή τους. Ο ρόλος των μάντεων συνδεόταν με την επιβεβαίωση της εύνοιας του θείου μέσω της επικοινωνίας μαζί του. Η θεϊκή προστασία φάνταζε απαραίτητη σε μια τέχνη, όπως τη μεταλλουργία, από την οποία έλειπε η τεχνογνωσία για την επίλυση πολλών ζητημάτων. Ο Στράβωνας διατυπώνει ωστόσο μια διαφορετική άποψη. Πιστεύει ότι η ορεσίβια ζωή όσων ασχολούνταν με το θείο οδήγησε αφενός στη μαντεία, που συνίστατο στην επικοινωνία μαζί του, και αφετέρου στην ανάπτυξη χρήσιμων τεχνών για τη διαβίωση του ανθρώπου, όπως η μεταλλουργία. Τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας αλλά και η μυθολογική παράδοση φαίνεται να υποστηρίζουν ικανοποιητικά και την άποψη του Στράβωνα.

Το τέλος της Εποχής του Χαλκού σηματοδότησαν δυο εκστρατείες, η Αργοναυτική και η Τρωική, καθώς και ο αποικισμός της Κύπρου και της Μιλήτου. Ένα βασικό κίνητρό τους φαίνεται πως ήταν κοινό: η επέκταση του Μυκηναϊκού εμπορίου στη Μεσόγειο. Μια σημαντική επιδίωξη ήταν η εισαγωγή και η διακίνηση μετάλλων και προϊόντων μεταλλοτεχνίας. Όλες οι πηγές συμφωνούν πως το εγχείρημα αυτό υποβοηθήθηκε από τα μεγάλα μαντεία και τους μάντεις της εποχής.

Κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική Περίοδο η μαντεία συνέχισε να ασκεί την επιρροή της στη μεταλλεία και τη μεταλλουργία. Αυτό επιβεβαιώνεται από τους σχετικούς χρησμούς του μαντείου των Δελφών και από τα ελάσματα του μαντείου της Δωδώνης. Δεν σώζεται όμως μαρτυρία για προσφυγή μεταλλουργών σε μάντεις. Οι μεταλλιοκτήτες ή οι επικεφαλής των μεταλλείων του αρχαίου Λαυρίου, ωστόσο, επιβεβαιώνεται ότι τους συμβουλευόνταν. Από τη Λαυρεωτική προέρχονται μάλιστα τα περισσότερα αξιοποιήσιμα δεδομένα για τη ζωή και την εργασία στα αρχαία μεταλλευτικά κέντρα. Η περιοχή είλκυε το ενδιαφέρον των αρχαίων συγγραφέων, ενώ κατά τις τελευταίες δεκαετίες έτυχε εκτενούς ανασκαφικής έρευνας.

Ο ρόλος των μαντείων και των μάντεων θεωρείται ευεργετικός για την παραγωγή. Οι μεν μεταλλευτικές εργασίες ενείχαν μεγάλο ρίσκο τόσο για τους μεταλλιοκτήτες όσο και για τους εργαζομένους. Οι δε μεταλλοτεχνίτες επιζητούσαν, συνήθως, λύσεις σε οικονομικά θέματα που, όμως, επηρέαζαν άμεσα την παραγωγή τους, όπως φαίνεται από τις ερωτήσεις τους προς τη Δωδώνη. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η συγκατάθεση του θεού στις ανθρώπινες επιλογές μπορούσε να μετριάσει τους φόβους τόσο των επιχειρηματιών όσο και των εργαζομένων. Η μαντεία παρείχε δηλαδή την εντύπωση της διασφάλισης του κέρδους και της εύεργασίας. Αυτές ήταν οι βασικές προϋποθέσεις για τη βιωσιμότητα και την ανάπτυξη ενός μεταλλείου ή ενός εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας.

Σημειώνεται ότι υπήρχε σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ της τεχνικής γνώσης και της μαντείας. Η πρόρρηση του μέλλοντος δεν αφορούσε τεχνικά ζητήματα. Ο μάντης ή το μαντείο επιβεβαίωναν την εύνοια του θεού προς τον ενδιαφερόμενο ή αποφαίνονταν για την κερδοφορία ή μη των εργασιών. Ο τρόπος με τον οποίο οι εργασίες θα γίνονταν κερδοφόρες εξαρτιόταν από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο.

Η επιρροή της μαντείας στους κλάδους της μεταλλείας και της μεταλλουργίας διήρκεσε από την Εποχή του Χαλκού έως και το τέλος της Κλασικής Περιόδου. Σε αυτό το διάστημα η χρήση της μαντείας στους δύο αυτούς κλάδους δεν είχε παγωθεί ως έθιμο. Παρά ταύτα ήταν αρκετά συχνή, όπως προκύπτει από το πλήθος και τις πληροφορίες των σχετικών μαρτυριών. Το τέλος της Κλασικής Περιόδου συνέπεσε με την παρακμή των μαντείων και τη σταδιακή υποχώρηση της αρχαίας Ελληνικής θρησκείας. Η επιρροή της μαντείας στην παραγωγή ατόνησε, ώστε εκλείπουν κάθε είδους σχετικές πληροφορίες για τις μεταγενέστερες περιόδους.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Arnott, R., "Minoan and Mycenaean Medicine and Its Near Eastern Contacts", H.F.J. Horstmanshoff – M. Stol (edd.), *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, Leiden – Boston 2004, 153-74.
2. Atkinson, J.E., "Nicias and the Fear of Failure Syndrome", *AHB* 9, vol. 2 (1995) 55-63.
3. Barker, G. – Rasmussen, T., *The Etruscans*, Oxford 2000².
4. Barker, G., "Agriculture, Pastoralism, and Mediterranean Landscapes in Prehistory", E. Blake – A.B. Knapp (edd.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Malden 2004, 46-76.
5. Bedeman, D.J., *International Law in Antiquity*, Cambridge 2001.
6. Belgiorno, M.R., "What is the Link between Ammon and the Golden Fleece?", S. Ribichini – M. Rocchi – P. Xella (edd.), *La Questione delle Influenze Vicino-Orientali sulla Religione Graeca: Stato Degli Studi e Prospettive della Ricerca: Atti del Colloquio Internazionale: Roma, 20-22 Maggio 1999*, Roma 2001, 55-66.
7. Betancourt, P.P., "Discussion of the Workshop and Reconstruction of the Smelting Practices", P.P. Betancourt (ed.), *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory*, Athens 2006, 179-92.
8. Blakely, S. *Daimones, Metallurgy and Cult*, California 1999.
9. Blakely, S., *Myth, Ritual, and Metallurgy in Ancient Greece and Recent Africa*, New York 2006.
10. Boedeker, D., "Hero Cult and Politics in Herodotus: The Bones of Orestes", D. Dougherty – L. Kurke (edd.), *Cultural Poetics in Archaic Greece: Cult, Performance, Politics*, Cambridge 1993, 164-77.
11. Boëlle, C., "Po-ti-ni-ja à Mycènes", *Minos* 28 (1993) 283-301.
12. Boëlle, C., "PO-TI-NI-JA à Pylos", *Ktèma* 28 (2003) 185-96.
13. Boëlle, C., *Po-ti-ni-ja: L'Élement Féminin dans le Religion Mycénienne: D'après les Archives en Linéaire B*, Paris 2004.
14. Bottéro, J., *Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods*, transl. Z. Bahrani – V. de Mieroop, Chicago 1992.
15. Bouché-Leclercq, A., *Histoire de la Divination dans l'Antiquité*, vol. 1, New York 1975.
16. Branigan, K., *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974.
17. Bremmer, J.N., "Prophets, Seers and Politicians in Greece, Israel, and Early Modern Europe", R. Hägg (ed.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis*, Stockholm 1996, 97-109.
18. Briault, C., "Making Mountains out of Molehills in the Bronze Age Aegean: Visibility, Ritual Kits, and the Idea of a Peak Sanctuary", *WA* 39 (2007) 122-41.
19. Bridgman, T.P., *The Hyperboreans: Myth and History in Celtic-Hellenic Contacts*, New York – London 2005.
20. Burkert, W., *Greek Religion: Archaic and Classical*, transl. J. Raffan, Oxford 1985.
21. Burkert, W., *Ancient Mystery Cults*, Cambridge – Massachusetts – London 1987.

22. Burkert, W., "Jason, Hypsipyle, and the New Fire at Lemnos: A Study in Myth and Ritual", E. Bradshaw-Aitken – J.K. Berenson-MacLean (edd.), *Philostratus's Heroikos: Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Leiden 2004, 99-126.
23. Buxton, A.H., *Lydian Royal Dedications in Greek Sanctuaries*, Berkeley 2002.
24. Cartledge, P., *Sparta and Lakonia: A Regional History 1300 to 362 B.C.*, London – New York 2002².
25. Catling, H.W., *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1964.
26. Catling, H.W., "A Cypriot Bronze Statuette in the Bomford Collection", C.F.A. Schaeffer (ed.), *Alasia*, vol. 1, Leiden 1971, 15-32.
27. Charles, J.A., "Early Arsenical Bronzes: A Metallurgical View", *AJA* 71 (1967) 21-6.
28. Charneux, P., "Sur un Décret des Forgerons d'Argos", *BCH* 116, no. 1 (1992) 335-43.
29. Clinton, K., "Stages of Initiation in the Eleusinian and Samothracian Mysteries", M.C. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, London – New York 2003, 50-78.
30. Cole, S.G., *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace*, Leiden 1984.
31. Conant, C. – Thomas, C.G., *The Trojan War*, Oklahoma 2007.
32. Cook, J.N., "Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor", I.E.S. Edwards – C.J. Gadd – N.G.L. Hammond – E. Sollberger (edd.), *The Cambridge Ancient History*, vol. 2, no. 2: *The Middle East and the Aegean Region: c. 1380-1000 BC*, Cambridge 1975³, 773-804.
33. Couloubaritis, L., "L' Art Divinatoire et la Question de la Vérité", *Kernos* 3 (1990) 113-22.
34. Courtois, J.C. – Lagarce, J. – Lagarce, E., *Enkomi: Et le Bronze Récent à Chypre*, Nicosie, Chypre 1986.
35. Craddock, P.T., *Early Mining and Production*, Washington 1995.
36. Crahay, R., *La Litterature Oraculaire chez Herodote*, Paris 1956⁶.
37. Crane, G. *The Blinded Eye: Thucydides and the New Written Word*, London – Maryland 1996.
38. Crosby, M., "Greek Inscriptions", *Hesperia* 10 (1941) 14-27.
39. Crosby, M., "The Leases of the Laureion Mines," *Hesperia* 19 (1950) 189-312.
40. Dakaris, S. – Christidis, A. – Vokotopoulou, I., "Les Lamelles Oraculaires de Dodone et les Villes de l' Épire du Nord", P. Cabanes (ed.), *L' Illyrie Méridionale et l' Épire dans l' Antiquité: Actes du IIe Colloque International de Clermont-Ferrand* 1990, Paris 1993, 55-60.
41. Delcourt, M., *Héphaestos: ou la Légende du Magicien*, Paris 1957.
42. Department of Health and Human Services: Agency for Toxic Substances and Disease Registry, *Toxicological Profile for Arsenic*, August 2008, 180, 211-47. <http://www.atsdr.cdc.gov/toxprofiles/tp2-c3.pdf>.
43. Dillery, J., "Chresmologues and Manteis: Independent Diviners and the Problem of Authority", S.I. Jonston – P.T. Struck (edd.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Brill – Leiden – Boston 2005, 167-232.
44. Dodds, E.R., *The Greeks and the Irrational*, Berkeley 2006⁸.
45. Doumas, C., "What did the Argonauts Seek in Colchis?", *Hermathena* 150 (1991) 31-41.

46. Dowden, K., *The Uses of Greek Mythology*, London – New York 1992.
47. Duchemin, J., *Prométhée: Histoire du Mythe, de ses Origines Orientales à ses Incarnations Modernes*, Paris 1974.
48. Dunbar, N., *Aristophanes Birds*, Oxford 1995.
49. Dunn, F., "On Ancient Medicine and Its Intellectual Context", Ph.J. Van der Eijk (ed.), *Hippocrates in Context: Papers Read at the XIth International Hippocrates Colloquium: University of Newcastle upon Tyne: 27-31 August 2002*, Leiden – Boston 2005, 49-68.
50. Dusinger, E.R.M., *Aspects of Empire in Achaemenid Sardis*, Cambridge 2003.
51. Eidinow, E., *Oracles, Curses, and Risk Among the Ancient Greeks*, Oxford – New York 2007.
52. Faure, P., *Fonctions de Cavernes Cretoises*, Paris 1964.
53. Faure, P., *Τερά Σπήλαια τῆς Κρήτης*, μτφ. Σ. Καμάρη, Ἡράκλειον 1996.
54. Flower, H.I., "Herodotus and Delphic Traditions about Croesus", M.A. Flower – M. Toher (edd.), *Georgica: Greek Studies in Honor of George Catcott*, Supplement 58 (1991) 57-77.
55. Flower, M.A., *The Seer in Ancient Greece*, Berkeley – Los Angeles – London 2008.
56. Floyd, C.R., "A Summary of the Habitation Site at Chrysokamino-Chomatas", P.P. Betancourt (ed.), *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory*, Athens 2006, 205-14.
57. Fontenrose, J., *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses*, Berkeley 1978.
58. Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology*: vol. 7, 1966² (=Forbes 7) – vol. 8, 1971². (=Forbes 8) – vol. 9, 1972² (=Forbes 9), Leiden 1966-1972².
59. Forrest, W G., *A History of Sparta 950-192 B.C.*, London 1980².
60. Fraser, P. M. "Lycophron on Cyprus", *RDAC* 17 (1979) 328-43.
61. French, E., "Cult Places at Mycenae", R. Hägg – N. Marinatos (edd.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981, 41-8.
62. Gale, N.H., "Metals and Metallurgy in the Chalcolithic Period", *BASO* 282/283 (1991) 37-61.
63. Gale, N.H. – Stos-Gale, Z.A., "Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New Approach", *Science* 216 (1982) 11-9.
64. Gale, N.H. – Stos-Gale, Z.A., "Copper Oxhide Ingots in Crete and Cyprus and the Bronze Age Metals Trade", *ABSA* 81 (1986) 81-100.
65. Gauer, W., *Die Bronzegefäss von Olympia: Mit Ausnahme der Geometrischen Dreifuss und der Kessel des Orientalisierenden Stils*, Berlin 1991.
66. Gerard-Rousseau, M., *Les Mentions Religieuses dans les Tablettes Myceniennes*, Roma 1968.
67. Gill, D., "Birds 593-595: A Note", *HSPH* 79 (1975) 69-72.
68. Habashi, F., *A History of Metallurgy*, Québec 1994.
69. Hägg, R., "Sanctuaries and Workshops in the Bronze Age Aegean", T. Linders – B. Alroth (edd.), *Economics of the Cult in the Ancient Greek World*, Uppsala 1992, 29-32.
70. Hakulin, L., "Bronzeworking on Late Minoan Crete: An Overview Based on Published Data", I. Tzachili (ed.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age: Proceedings of an International Symposium held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21, 2004*, Athens 2008, 197-210.

71. Harding, A.F., *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge 2000.
72. Harrison, J., *Divinity and History: The Religion of Herodotus*, Oxford 2000.
73. Healy, J.F., *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978.
74. Hooker, J.T., *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*, μτφ. Χ.Ε. Μαραβέλιας, Αθήνα 1994.
75. Humphrey, J.W. – Oleson, J.P. – Sherwood, A.N., *Greek and Roman Technology: A Sourcebook: Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents*, London – New York 1998.
76. Hurst, A., “A propos des Forgerons de Pylos”, *SMEA* 5 (1968) 92-6.
77. Huxley, G., “Bones for Orestes”, *GRBS* 20 (1979) 145-8.
78. Isaac, B.H., *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986.
79. Jansson, R., “Dowsing: Science or Humbug?”, δημοσίευση: 1999², <http://www.lysator.liu.se/~rasmus/skepticism/dowsing.html>.
80. Jesus, de P.S., *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, Oxford 1980.
81. Jones, D. W., *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: A Comparison of Artefacts*, Jonsered 1999.
82. Jones, M.R., *Oxhide Ingots, Copper Production, and the Mediterranean Trade in Copper and Other Metals in the Bronze Age* (doctoral thesis), Boston 2007.
83. Jørgen, C.M., “Omens, Prophecies and Oracles in Ancient Decision-Making”, K. Ascani – V. Gabrielsen – K. Kvist – A.H. Rasmussen (edd.), *Ancient History Matters: Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*, Rome 2002, 173-84.
84. Karageorghis, V., “Metallurgy in Cyprus during the 11th Century B.C.”, J.D. Muhly – R. Maddin – V. Karageorghis (edd.), *Early Metallurgy in Cyprus 4000-500 BC: Acta of the International Archaeological Symposium: Larnaca, Cyprus 1-6 June 1981*, Nicosia 1982, 297-302.
85. Karimali, L., “Lithic and Metal Tools in the Bronze Age Aegean: A Parallel Relationship”, I. Tzachili (ed.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age: Proceedings of an International Symposium Held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21, 2004*, Athens 2008, 315-26.
86. Kassianidou, V., “Was Copper Production under Divine Protection? Some Thoughts on an Old Question”, V. Karageorghis – H. Matthäus – S. Rogge (edd.), *Cyprus: Religion and Society: From the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period: Proceedings of an International Symposium on Cypriote Archaeology: Erlangen, 23-24 July 2004*, Nicosia 2005, 127-41.
87. Kelly, T., *A History of Argos to 500 B.C.*, Minneapolis 1976.
88. Knapp, A.B., *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology, and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*, Göteborg 1986.
89. Kouremenos, Th. – Parassoglou, G.M. – Tsantsanoglou, K., *The Derveni Papyrus*, Firenze 2006.
90. Koželj, T. – Muller, A., “Mines Antiques”, *BCH* 105, no. 2 (1981) 960-1.
91. Kristiansen, K. – Larsson, T.B., *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge – New York 2005.
92. Kurke, L., *Coins, Bodies, Fames and Gold*, Princeton 1999.
93. Labarbe, J., *Fouilles de Thorikos*, vol. I: *Les Testimonia*, Ghent 1977.

94. Lalagüe-Dulac, S., *Héphaestos et les Forgerons: Mythes et Pratiques Culturelles*, vol. I: *Texte*, Bordeaux 2003.
95. Lawall, M.L., "In the Sanctuary of the Samothracian Gods: Politics and Mystery Cult at Ilion", M. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries: The Archaeology of Ancient Greek Secret Cults*, London 2003, 79-111.
96. Lazenby, J., "The Killing Zone", V.D. Hanson (ed.), *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience*, London – New York 1991, 57-109.
97. Leahy, D. M., "The Bones of Tisamenus", *Historia* 4 (1955) 26-38.
98. Lehrberger, G., "The Gold Deposits of Europe: An Overview of the Possible Metal Sources for Prehistoric Gold Objects", G. Morteani – J.P. Northover (edd.), *Prehistoric Gold in Europe: Mines, Metallurgy and Manufacture*, Dordrecht – Boston – London 1995 (=PGE), 115-44.
99. Leonardos, I., "Statistical Analysis of the Mine Names in Ancient Laurion", *OIP* 155 (2010) 47-52.
100. Leukart, A. – Hiller, S., "Ka-ko na-wi-jo: Notes on Interdependences of Temple and Bronze in the Aegean Bronze Age", E. Risch – H. Mühlestein (edd.), *Colloquium Mycenaeanum*, Neuchâtel – Geneva 1979, 183-95.
101. Lhôte, É., *Les Lamelles Oraculaires de Dodone*, Genève 2006.
102. Liddell, H.G. – Scott, R. – Jones, H.S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1977⁹. (=LSJ⁹)
103. Linders, T., "Gods, Gifts, Society", T. Linders – G. Nordquist (edd.), *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala 1987, 115-22.
104. Lo Schiavo, F. "Oxide Ingots in the Central Mediterranean: Recent Perspectives", I. Tzachili (ed.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age*, Rethymno 2008, 227-45.
105. Lupu, E., "Sacrifice at the Amphiareion and a Fragmentary Sacred Law from Oropos", *Hesperia* 72 (2003) 321-40.
106. Maier, F.G. – Karageorghis, V., *Paphos: History and Archaeology*, Nicosia 1984.
107. Makkay, J., "The Rise and Fall of Gold Metallurgy in the Copper Age of the Carpathian Basin: The Background of the Change", *PGE*, 65-76.
108. Malkin, I., *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge 1994.
109. Marinatos, S. "Zur Frage der Grotte von Arkalochori", *Kadmos* 1 (1962) 87-94.
110. Matthäus, H., "Siphnos im Altertum", G. Wagner – G. Weisgerber (edd.), *Silber, Blei und Gold auf Siphnos: Praehistorische und Antike Metallproduktion*, Bochum 1985, 17-58.
111. McCauley, B., "The Transfer of Hippodameia's Bones: A Historical Context", *CJ* 93 (1998) 225-39.
112. McGeehan-Liritzis – V. Taylor, J.W., "Yugoslavian Tin Deposits and the Early Bronze Age Industries of the Aegean Region", *OJA* 6, no. 3 (1987) 287-300.
113. McGeehan-Liritzis, V., *The Role and Development of Metallurgy in the Late Neolithic and Early Bronze Age Greece*, Jonsered 1996.
114. McKerrell, H. – Tylecote, R.F., "The Working of Copper-Arsenic Alloys in the Early Bronze Age and Its Effect on the Determination of Provenance", *PPS* 38 (1972) 209-18.
115. Meyer, M.W., *The Ancient Mysteries*, Philadelphia 1999.
116. Moreau, A., "Le Retour des Cendres: Oreste et Thésée, Deux Cadavre (ou Deux Mythes?) au Service de la Propagande Politique", F. Jouan – A. Motte

- (edd.), *Mythe et Politique: Actes du Colloque de Liège 14-16 Septembre 1989: Organisé par le Centre de Recherches Mythologiques de l' Université de Paris X et le Centre d' Histoire des Religions de l' Université de Liège*, Genève 1990, 209-18.
117. Morgan, C., *Athletes and Oracles: The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century B.C.*, Cambridge – New York 1990.
  118. Morrison, J.S., "The Classical World", M. Loewe – C. Blacker (edd.), *Oracles and Divination*, Boulder 1981, 87-114.
  119. Muhly, J.D., "Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy", *AJA* 89, no. 2 (1985) 275-91.
  120. Muhly, J.D., "The Organisation of the Copper Industry in Late Bronze Age", E. Peltenburgh (ed.), *Early Society in Cyprus*, Edinburgh 1989, 298-314.
  121. Muhly, J.D., "Copper and Bronze in Cyprus and the Eastern Mediterranean", V.C. Piggott (ed.), *Archaeometallurgy of the Asian Old World*, MASCA 16 (1999) 15-25.
  122. Neer, R.T., "Framing the Gift: The Politics of the Siphnian Treasury at Delphi", *ClAnt* 20, no. 2 (2001) 273-339.
  123. Nilsson, M.P., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, μτφ. Αικ. Παπαθωμοπούλου, Αθήνα 2001⁹.
  124. Nissinen, M., "The Socioreligious Role of the Neo-Assyrian Prophets" *Prophecy in Its Ancient Near Eastern Context: Mesopotamian, Biblical, and Arabian Perspectives*, Atlanta 2000.
  125. Osborne, R., *Greece in the Making, 1200-479 BC: From the Dark Ages to the Persian Wars*, New York 1996.
  126. Papadimitriou, G.D., "The Technological Evolution of Copper Alloys in the Aegean during the Prehistoric Period", I. Tzachili (ed.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age: Proceedings of an International Symposium Held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21, 2004*, Athens 2008, 271-88.
  127. Papadimitriou, G.D., "The Evolution of the Prehistoric Aegean Copper Based Alloys: Constitution and Technological Development", Y. Bassiakos (ed.), *Prehistoric Metal Production in the Aegean*, Athens (in print).
  128. Papadopoulos, J.K., *Ceramicus Redivivus*, Princeton 2003.
  129. Park, G.K., "Divination in Its Social Contexts", *JRAI* 93 (1963) 195-209.
  130. Parke, H.W., "Croesus and Delphi", *GRBS* 25 (1984) 209-32.
  131. Parke, H.W., *The Oracles of Zeus*, Oxford 1967.
  132. Parke, H.W., *Ελληνικά Μαντεία*, μτφ. Α. Βοσκοῦ, Ἀθήνα 2000⁴.
  133. Parke, H.W. – Wormell, D.E.W., *The Delphic Oracle: vol. 1: A History of the Delphic Oracle (=Parke – Wormell 1) – vol. 2: The Oracular Responses (=Parke – Wormell 2)*, Oxford 1956.
  134. Parker, R., "Greek States and Greek Oracles", R. Buxton (ed.), *Oxford Readings in Greek Religion*, Oxford 2000, 76-108.
  135. Parker, R., *Polytheism in Society at Athens*, Oxford 2005.
  136. Peatfield, A.A.D., "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society", *OAth* 18 (1990) 117-132.
  137. Pernicka, E. – Eibner, C. – Öztunali, Ö. – Wagner, G.A., "Early Bronze Age Metallurgy in the North-East Aegean", G.A. Wagner – E. Pernicka – H.P.

- Uerpmann (edd.), *Troia and the Troad: Scientific Approaches*, Berlin 2003, 143-72.
138. Perrin, B., "The Nikias of Pasiphon and Plutarch", *TAPhA* 33 (1902) 139-49.
  139. Philip, G., "Cypriot Bronzework in the Levantine World: Conservatism, Innovation, and Social Change", *JMA* 4, no. 1 (1991) 59-108.
  140. Phillips, D.D., "The Bones of Orestes and Spartan Foreign Policy", G.W. Bakewell – J.P. Sickinger (edd.), *Gestures: Essays in Ancient History, Literature and Philosophy Presented to Alan L. Boegehold*, Oxford 2003, 301-16.
  141. Phillipson, J. – Lambrou-Phillipson, C., "Herodotus's Siphnian Goldmines", *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου: Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τόμ. 1: *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 181-6.
  142. Piana-Agostinetti, P. – Bergonzi, G. – Cattin, M. – Soldato, M. del – Cambari, F.M. – Tizzoni, M., "Gold in the Alps: A View from the South", *PGE*, 199-218.
  143. Places, E. des, *Eusèbe de Césarée: La Préparation Évangélique*, Paris 1980.
  144. Pomeroy, S.B. – Burstein, S.M. – Donlan, W. – Roberts, J.T., *Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History*, New York 1999.
  145. Price, S., "Delphi and Divination", P.E. Easterling – J.V. Muir (edd.), *Greek Religion and Society*, Cambridge – New York 1985, 128-54.
  146. Price, S., *Religions of the Ancient Greeks*, Cambridge – New York 2004⁵.
  147. Quantin, F., "Gaia Oraculaire: Tradition et Réalités", *Mètis* 7, no. 2 (1992) 177-99.
  148. Quincey, J. H., "Orestes and the Argive Alliance", *CQ* 14 (1964) 190-206.
  149. Ramage, A., "Golden Sardis", A. Ramage – P. Craddock (edd.), *King Croesus' Gold: Excavations at Sardis and the History of Gold Refining*, London 2000, 14-26.
  150. Ramin, J., *La Technique Minière et Métallurgique des Anciens*, Bruxelles 1977.
  151. Rehder, J.E., *The Mastery and Uses of Fire in Antiquity*, Montreal – Kingston – London – Ithaca 2000.
  152. Risberg, C., "Evidence of Metalworking in Early Greek Sanctuaries", C. Gillis – C. Risberg – B. Sjöberg (edd.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman: Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, Jonsered 1997, 185-96.
  153. Rochberg, F., *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge 2004.
  154. Roux, G., *Delphes: Son Oracle et Ses Dieux*, Paris 1976.
  155. Ruijgh, C.J., "A propos de myc. *Po-ti-ni-ja-we-jo*", *SMEA* 4 (1967) 40-53.
  156. Rutkowski, B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", *Aegaeum* 2 (1988) 71-100.
  157. Salviat, F., "Timodamos et Son Gaulos: Oracles et Marchands à Dodone", Cabanes, P. (ed.), *L'Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité: Actes du IIe Colloque International de Clermont-Ferrand, 1990*, Paris 1993, 61-4.
  158. Sauzeau, P., "Hékatè, Archère, Magicienne et Empoisonneuse", A. Moreau – J.C. Turpin (edd.), *La Magie: Actes du Colloque International de Montpellier*

- 25-27 mars 1999, vol. 2: *La Magie dans l' Antiquité Greque Tardive: Les Mythes*, Montpellier 2000, 199-222.
159. Schachter, A., "Evolutions of a Mystery Cult: The Theban Kabiroi", M.C. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, London – New York 2003, 112-42.
  160. Schallin, A.L., "Metallurgy, a Divine Affair?", C. Gillis – C. Risberg – B. Sjöberg (edd.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman: Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, Jonsered 1997, 139-72.
  161. Sheedy, K., "The Richest of the Islanders", *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου: Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τόμ. 1: *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 219-26.
  162. Shelmerdine, C.W., "Industrial Activity at Pylos", P.H. Lievski – L. Crepajac (edd.), *Tracta Mycenaeca: Proceedings of the Eighth International Colloquium on Mycenaean Studies: Held in Ohrid, 15-20 September 1985*, Skopje 1987, 333-42.
  163. Shepherd, R., *Ancient Mining*, London – New York 1993.
  164. Sherratt, S. "Circulation of Metals and the End of the Bronze Age Eastern Mediterranean", C.F.E. Pare (ed.), *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*, Oxford 2000, 82-95.
  165. Simone, E., *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary*, 2002².
  166. Slotta, R., *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία*, μτφ. Α. Παπαδόπουλου, Αθήνα 1982.
  167. Smith, N.D., "Diviners and Divination in Aristophanic Comedy", *ClAnt* 8 (1989) 140-58.
  168. Snodgrass, A.M., *Τα Επιθετικά και τα Αμυντικά Όπλα των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Β. Σταματόπουλου, Θεσσαλονίκη 2003.
  169. Soles, J.S., "Conclusions of the Artisans' Quarter", J.S. Soles (ed.), *Mochlos*, vol. 11: *Period III: Neopalatial Settlement on the Coast: The Artisans' Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri*, Philadelphia 2003, 91-102.
  170. Sourvinou-Inswood, C., "What is Polis Religion?", R. Buxton (ed.), *Oxford Readings in Greek Religion*, Oxford 2000, 13-37.
  171. Titchener, F.B., "Why Did Plutarch Write about Nicias?", *AHB* 5 (1991) 153-8.
  172. Titchener, F.B., *A Historical Commentary on Plutarch's "Life of Nicias"*, Ann Arbor 1988.
  173. Tomlinson, R.A., *Argos and the Argolid: From the End of the Bronze Age to the Roman Occupation*, London 1972.
  174. Tournavitou, I., "The Social and Economic Position of Artisans in the Mycenaean World", C. Gillis – C. Risberg – B. Sjöberg (edd.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman: Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, Jonsered 1997, 29-42.
  175. Traill, D.A., "Priam's Treasure: Clearly a Composite", *AS* 50 (2000) 17-35.
  176. Treister, M.Yu., *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Leiden – New York – Köln 1996.
  177. Tylecote, R.F., *The Early History of Metallurgy in Europe*, London – New York 1987.

178. Vandiver, E., *Heroes in Herodotus: The Interaction of Myth and History*, Frankfurt – New York 1991.
179. Vernant, J.P., *Myth and Thought Among the Greeks*, London – Boston 1983.
180. Wagner, G.A., “Ancient Gold and Silver Mines of Siphnos”, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου: Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τόμ. 1: *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 147-62.
181. Weisgerber, G. – Pernicka, E., “Ore Mining in Prehistoric Europe: An Overview”, *PGE*, 159-82.
182. Youngblood, L., “Dowsing: Ancient History”, δημοσίευση: 2009, <http://www.dowers.org>.
183. Βαλαβάνη, Π., “Σκέψεις για την Ανάθεση του Θησαυρού των Σιφνίων”, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου: Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τόμ. 1: *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 301-13.
184. Βοκοτοπούλου, Ι. – Δάκαρη, Σ. – Χρηστίδη, Α.Φ., *Τα Μολύβδινα Χρηστήρια Πινάκια της Δωδώνης των Ανασκαφών Δημητρίου Ευαγγελίδη*, επιμ. Ηλ. Ανδρεάδη, Αθήνα (υπό έκδοση).
185. Βοσκοῦ, Α.Ι., *Μορφὴ παροιήσουσι (Λυκόφρονος Ἀλεξάνδρα)*, Λευκωσία 1999.
186. Βοσκοῦ, Α.Ι., “Αἵπεια – Ἀσίγη: Οἱ Πανάρχαιες Πελοποννησιακὲς Ρίζες τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου”, Π. Πανταζόπουλου – Ε. Κουλουκέα (επιμ.), *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου: «Ομηρική Αἵπεια – Αρχαία Κορώνη – Πεταλίδι: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον»: Πεταλίδι 5-7 Αυγούστου 2005*, Πεταλίδι 2009, 17-34.
187. Βοσκοῦ, Α. Ι., *Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία: τόμ. 1: Ποίηση: Ἐπική, Λυρική, Δραματική*, 1995 (=ΑΚυΓ¹) – τόμ. 2: *Ἐπίγραμμα (με τὴν ἐπικουρία Αἰκ. Θεοδωροπούλου)*, 1997 (=ΑΚυΓ²) – τόμ. 3: *Πεζογραφία*, 2002 (=ΑΚυΓ³), Λευκωσία 1995-2002.
188. Δάκαρη, Σ., “Ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης”, *ΠΑΕ* (1968) 42-59.
189. Δάκαρη, Σ., *Το Νεκρομαντεῖο του Ἀχέρωντα*, Αθήνα 1993.
190. Εὐαγγελίδου, Δ.Ε., “Ἡ Ἀνασκαφὴ τῆς Δωδώνης”, *ΠΑΕ* (1952) 279-306.
191. Θεοδωρακόπουλου, Ι. – Τσάτσου, Κ. – Ξυγγόπουλου, Ἀ. – Μυλωνᾶ, Γ. – Βαμβακόπουλου, Α. – Μπαστιᾶ, Κ. (επιμ.), *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Γ1: *Κλασσικὸς Ἑλληνισμὸς*, Αθήναι 1972. (=ΙΕΕ, Γ1)
192. Κακαβογιάννη, Ε.Χ. – Κακαβογιάννη, Ο., “Οἱ Διαχρονικὲς Σχέσεις τῆς Σίφνου με τὴν Λαυρεωτικὴ”, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου: Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τόμ. 1: *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 187-200.
193. Κακαβογιάννη, Ε.Χ., *Μέταλλα Εργάσιμα και Συγκεχωρημένα: Ἡ Οργάνωση τῆς Εκμετάλλευσης του Ορυκτοῦ Πλούτου τῆς Λαυρεωτικῆς ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία*, Αθήνα 2005.
194. Κακριδὴ, Ι.Θ. (επιμ.), *Ἑλληνικὴ Μυθολογία: τόμ. 1: Εἰσαγωγή στο Μῦθο* (=Ἑλλ. Μυθ. 1) – τόμ. 2: *Οἱ Θεοὶ* (=Ἑλλ. Μυθ. 2) – τόμ. 3: *Οἱ Ἥρωες* (=Ἑλλ. Μυθ. 3) – τόμ. 4: *Ἡρακλῆς – Πανελλήνιες Ἐκστρατείες* (=Ἑλλ. Μυθ. 4) – τόμ. 5: *Τρωικὸς Πόλεμος* (=Ἑλλ. Μυθ. 5), Αθήνα 1986.
195. Καραγιώργη, Β., “Ἡ Ὑστερὴ Χαλκοκρατία”, Γ. Παπαδόπουλου (επιμ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου: τόμ. 1: Αρχαία Κύπρος*, Λευκωσία 1997, 237-86.

196. Καραδημητρίου, Α.Κ., *Η Μαντική στην Αρχαία Ελλάδα και ο Ρόλος της στα Αρχαία Ελληνικά Κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2003.
197. Κονοφάγου, Κ., *Τὸ Αρχαῖο Λαύριον καὶ ἡ Τεχνικὴ Παραγωγῆς τοῦ Ἀργύρου*, Αθήνα 1980.
198. Κονοφάγου, Κ. – Παπαδημητρίου, Γ.Δ., “*Η Τεχνικὴ τῆς Παραγωγῆς Σιδήρου καὶ Χάλυβος ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους Ἕλληνες στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν Κλασσικὴ Περίοδο*”, ΠΑΑ 56 (1981) 148-72.
199. Κονοφάγου, Κ., *Η Δημοκρατία της Αθήνας και οι Παραχωρήσεις στους Πολίτες των Μεταλλείων Αργύρου της Λαυρεωτικής κατὰ τον 4^ο Αἰώνα π.Χ.: Ο Βασικὸς Ρόλος του Αργύρου του Λαυρίου στην Ἰσχὺ και τον Πολιτισμὸ της Αθήνας*, Αθήνα 1997.
200. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., “*Τὰ «Μέταλλα» της Θασιακῆς Περαίας*”, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Ο. Picard – Τ. Πετρίδης (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη: Πρακτικὰ Αρχαιολογικοῦ Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, 494-532.
201. Λεονάρδου, Ι., “*Ο Ρόλος του Χαλκού στις Σχέσεις της Κύπρου με τον Λοιπὸ Ἑλληνικὸ Κόσμο με Αφετηρία τὰ Κυπριακὰ Επιγράμματα*”, Γ. Καράλλη (επιμ.), *Το Επίγραμμα στην Αρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία: Πρακτικὰ ἸΓ’ Συμποσίου Αρχαίας Κυπριακῆς Γραμματείας*, Λευκωσία 2008, 82-98.
202. Λεονάρδου, Ι., “*Η Ανάπτυξη της Μεταλλείας και της Μεταλλουργίας στο Αιγαίό μέσα ἀπὸ Φιλολογικὲς Μαρτυρίες*”, *Πρακτικὰ Ε’ Συνάντησης Μεταπτυχιακῶν Φοιτητῶν: Τμῆμα Φιλολογίας: Ἐθνικὸ και Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν: 29-31 Μαΐου 2009*, Αθήνα 2010, 348-56.
203. Μαρίνου, Γ.Π. – Petrascheck, W.E., *Λαύριον*, Αθήνα 1956.
204. Ντούμα, Χ.Γ., “*Τελχίνες*”, *Η Κύπρος και το Αιγαίό στην Αρχαιότητα: Πρακτικὰ Διεθνούς Αρχαιολογικοῦ Συνεδρίου: Ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ Περίοδο ὡς τὸν 7^ο αἰῶνα μ.Χ.: Λευκωσία 8-10 Δεκεμβρίου 1995*, Λευκωσία 1997, 79-84.
205. Παπαδημητρίου, Γ.Δ., “*Οι Χαλκουργοὶ και οἱ Χρυσοχόοι κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ με Βάση τὶς Επιγραφές της Γραμμικῆς Γραφῆς Β’*”, Κ. Παναγόπουλου – Ε. Μπόσκου – Κ.Γ. Τσαΐμου – Κ. Τσακαλάκη – Γ. Αναστασάκη, (επιμ.) *Τιμητικὴ Ἐκδοση για τὸν Ομότιμο Καθηγητὴ Α.Ζ. Φραγκίσκο*, Αθήνα 2005, 297-316.
206. Παπαδημητρίου, Γ.Δ., “*Η Εξέλιξη των Κραμάτων Χαλκού στον Ἑλλαδικὸ Χώρο μέχρι τὸ Τέλος της Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς: Κραματικὲς Προσμίξεις και Τεχνολογικὴ Εξέλιξη*”, Ι. Μπασιάκου – Ε. Αλούπη – Γ. Φακορέλλη (επιμ.), *Αρχαιομετρικὲς Μελέτες για τὴν Ἑλληνικὴ Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα 2001, 587-608.
207. Σακελλαράκη, Ι., “*Ἀνασκαφὴ Ἰδαίου Ἄντρου*”, ΠΑΕ, τόμ. Α (1983) 415-500.
208. Σαλλιώρα-Οικονομάκου, Μ., *Ο Αρχαῖος Δήμος του Σουνίου: Ἱστορικὴ και Τοπογραφικὴ Ἐπισκόπηση*, Αθήνα 2003.
209. Τζουβάρρα-Σούλη, Χ., *Η Λατρεία τῶν Γυναικείων Θεοτήτων εἰς τὴν Αρχαίαν Ἑπειρον: Συμβολὴ εἰς τὴν Μελέτην τῆς Θρησκείας τῶν Αρχαίων Ἑπειρωτῶν*, Ἰωάννινα 1979.

210. Τζουβάρρα-Σούλη, Χ., *Η Λατρεία του Δία στην Αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 2008.
211. Τσαΐμου, Κ.Γ. *Εργασία και Ζωή στο Αρχαίο Λαύριο: Σε Εγκατάσταση Εμπλουτισμού Μεταλλευμάτων τον 4^ο Αιώνα π.Χ.* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1988.
212. Τσαΐμου, Κ.Γ., "Τα «Ρείθρα» στο Αρχαίο Λαύριο και η Ονομασία τους", *ΟΠ* 70 (1991) 49-56.
213. Τσαΐμου, Κ.Γ., *Η Αρχαιογνωσία των Μετάλλων: Αρχαία Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Τεχνική*, Αθήνα 1997.
214. Τσαΐμου, Κ.Γ., *Η Ορολογία της Αρχαίας Μεταλλείας*, Αθήνα 2007. (=Ορολογία)
215. Τσαΐμου, Κ.Γ. – Οικονομάκου, Μ., "Κέρνοι στη Λαυρεωτική", *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, Κορωπί 1995, 210-22.
216. Τσαΐμου Κ.Γ. – Παπαδημητρίου, Γ.Δ., "Ελληνική Επιγραφή Ρωμαϊκών Χρόνων Αναφερόμενη στις Μεταλλουργικές Δραστηριότητες Ελλήνων στη Μαύρη Θάλασσα", *Πρακτικά Β' Συμποσίου Αρχαιομετρικής Εταιρείας: 26-28 Μαρτίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, 379-84.
217. Χατζηγιάννου, Κ., *Η Αρχαία Κύπρος εις τὰς Ἑλληνικὰς Πηγὰς*, τόμ. 4, μέρος 2: *Προλεγόμενα καὶ Σημειώσεις εις τὰς Ἑλληνικὰς Ἐπιγραφὰς καὶ τὰ Λατινικὰ Κείμενα*, Λευκωσία 1980.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. Adler, A., *Suidae Lexicon*, vol. 2: Δ-Θ (1931), vol. 3: Κ-Ο (1933), vol. 4: Π-Ψ (1935), Lipsiae 1931-1935.
2. Allen, T.W., *Homeri Opera*, vol. 3: *Odysseae Libri I-XIII continens*, Oxonii 1976².
3. Bekkeri, I., *Apollodori Bibliotheca*, Lipsiae 1854.
4. Bethe, E., *Pollucis Onomasticon*, vol. 1: Libri I-V, vol. 2: Libri VI-X, Lipsiae 1931.
5. Billerbeck, M., *Stephani Byzantii Ethnica*, vol. 1: Α-Γ, Berlin 2006.
6. Bowra, C.M., *Pindari Carmina Cum Fragmentis*, Oxonii 1980².
7. Burnet, I., *Platonis Opera*, vol. 1: Tetralogiae I-II (1900), vol. 3: Tetralogiae V-VII (1903), vol. 5: Tetralogia IX, Definitiones et Spuria (1905), Oxonii 1900-1905.
8. Burnet, I., *Platonis Res Publica*, Oxonii 1902.
9. Chambry, A., *Aesopi Fabulae*, vol. 2, Paris 1926.
10. Chantry, M., *Scholia Vetera in Thesmophoriazusas; Ranas; Ecclesiazusas et Plutum*, vol. 3: Scholia Vetera in Aristophanis Plutum, Groningen 1994.
11. Diggle, J., *Euripidis Fabulae*, vol. 3: *Helena, Phoenissae, Orestes, Bacchae, Iphigenia Aulidiensis, Rhesus*, Oxonii 1994.
12. Dindorfii, G., *Harpocratonis Lexicon in Decem Oratores Atticos*, Oxonii 1853.
13. Eichholz, D.E., *Theophrasti De Lapidibus*, Oxford 1965.
14. Fränkel, H., *Apollonii Rhodii Argonautica*, Oxonii 1961.
15. Hall, F.W. – Geldart, W.M., *Aristophanis Comoediae*, vol. 1: *Acharnenses, Equites, Nubes, Vespas, Aves* continens, Oxonii 1967².
16. Holzinger, C. von, *Lycophronis Alexandra*, Leipzig 1895.
17. Hude, C., *Herodoti Historiae*, vol. 1: Libri I-IV, vol. 2: Libri V-IX, Oxonii 1972³.
18. Hude, C., *Lysiae Orationes*, Oxonii 1911.
19. Jacoby, F., *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, vol. 1, Berlin 1923.
20. Jones, H.S. – Powell, J.E., *Thucydidis Historiae*, vol. 1: Libri I-IV, vol. 2: Libri V-VIII, Oxonii 1947.
21. Kaibel, G., *Athenaei Naucraticae Dipnosophistarum*, vol. 2: Libri VI-X, Lipsiae 1887.
22. Kouremenos, Th. – Parassoglou, G.M. – Tsantsanoglou, K., *The Deroeni Papyrus*, Firenze 2006.
23. Lentz, A., *Herodiani Technici Reliquiae*, vol. 1, Lipsiae 1867.
24. Littre, É., *Oeuvres Complètes d'Hippocrate*, vol. 9, Paris 2005.
25. Maclean, J.K.B. – Aitken, E., *Flavii Philostrati Heroikos*, Leiden – Boston 2003.
26. Marchant, E.C., *Xenophontis Opera Omnia*, vol. 2: *Commentarii, Oeconomicus, Convivium, Apologia Socratis* (1967²), vol. 3: *Expeditio Cyri* (1962²), vol. 5: *Opuscula*, (1961²), Oxonii 1961-1967².
27. Meineke, A., *Strabonis: Geographica*, vol. 1 (1921²), vol. 2 (1915²), vol. 3 (1925²), Lipsiae 1921-1925².
28. Monro, D.B. – Allen, T.W., *Homeri Opera*, vol. 1: *Iliadis Libri I-XII continens*, vol. 2: *Iliadis Libri XIII-XXIV continens*, Oxonii 1978³.
29. Page, D., *Aeschyli Septem quae Supersunt Tragoediae*, Oxonii 1972.

30. Paton, W.R. – Pohlenz, M. – Sleveland, W., *Plutarchi Moralia*, vol. 3, Leipzig 1972.
31. Pearson, A.C., *Sophoclis Fabulae*, Oxonii 1975.
32. Pfeiffer, R., *Callimachus*, vol 1: Fragmenta, Oxonii 1949.
33. Places, E. des, *Eusèbe de Césarée La Préparation Évangélique*, Paris 1980.
34. Rabe, H., *Scholia in Lucianum*, Lipsiae 1906.
35. Rocha-Pereira, M.H., *Pausaniae Graeciae Descriptio*, vol. 1: Libri I-IV (1973), vol. 2: Libri V-VIII (1977), vol. 3: Libri IX-X (1989), Leipzig 1973-1989.
36. Scheer, E., *Lycophronis Alexandra*, vol. 2: Scholia, Berolini 1908.
37. Solmsen, F. – Merkelbach, R. – West, M.L., *Hesiodi Theogonia, Opera et Dies*, Oxonii 1990³.
38. Stählin, O., *Clementis Alexandrini Stromata*, vol. 2: Libri I-VI (1906), vol. 3: Libri VII-VIII (1909), Leipzig 1906-1909.
39. Thomson, R.W., *Athanasii Contra Gentes and De Incarnatione*, Oxford 1971.
40. Vogel, Fr., *Diodori Bibliotheca Historica*, vol. 1 (1888³), vol. 2, (1890³), Stutgardiae 1888-1890³.
41. Wachsmuth, C. – Hense, O., *Ioannis Stovaei Anthologium*, Berolini 1958.
42. Ziegler, K., *Plutarchi Vitae Parallelae*, vol. 1, Lipsiae 1964³.

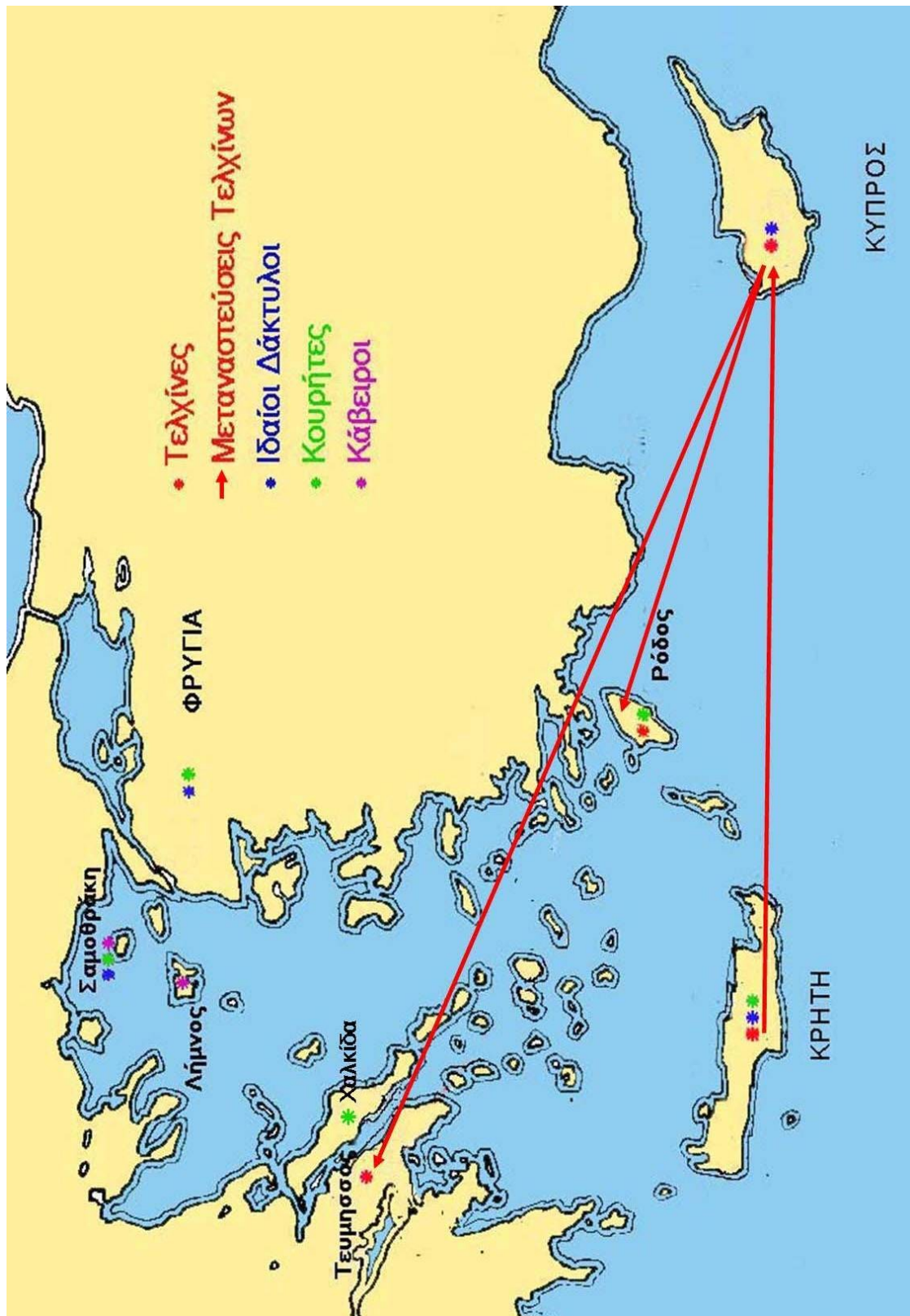
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Ένας μάντης εξετάζει τα εντόσθια ενός αρνιού, για να ερμηνεύσει τα θεόσταλτα σημεία. Ερυθρόμορφος σκύφος, 490-480 π.Χ. (Βαρσοβία, National Museum).

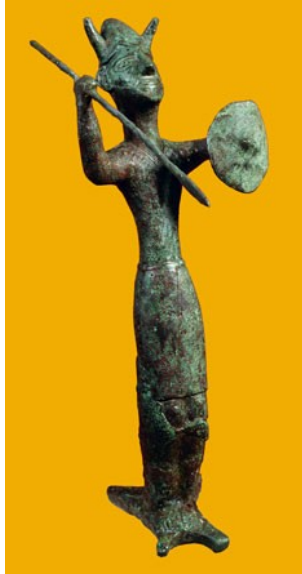

Εικόνα 2. Θραύσμα βιωτικού μελανόμορφου σκύφου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από το Καβείριο της Θήβας. Από δεξιά διακρίνεται ο Κάβειρος και ο Παις (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

Εικόνα 3. Οι τόποι δραστηριοποίησης των δαιμόνων της μεταλλουργίας (Ελληνική Μυθολογία).

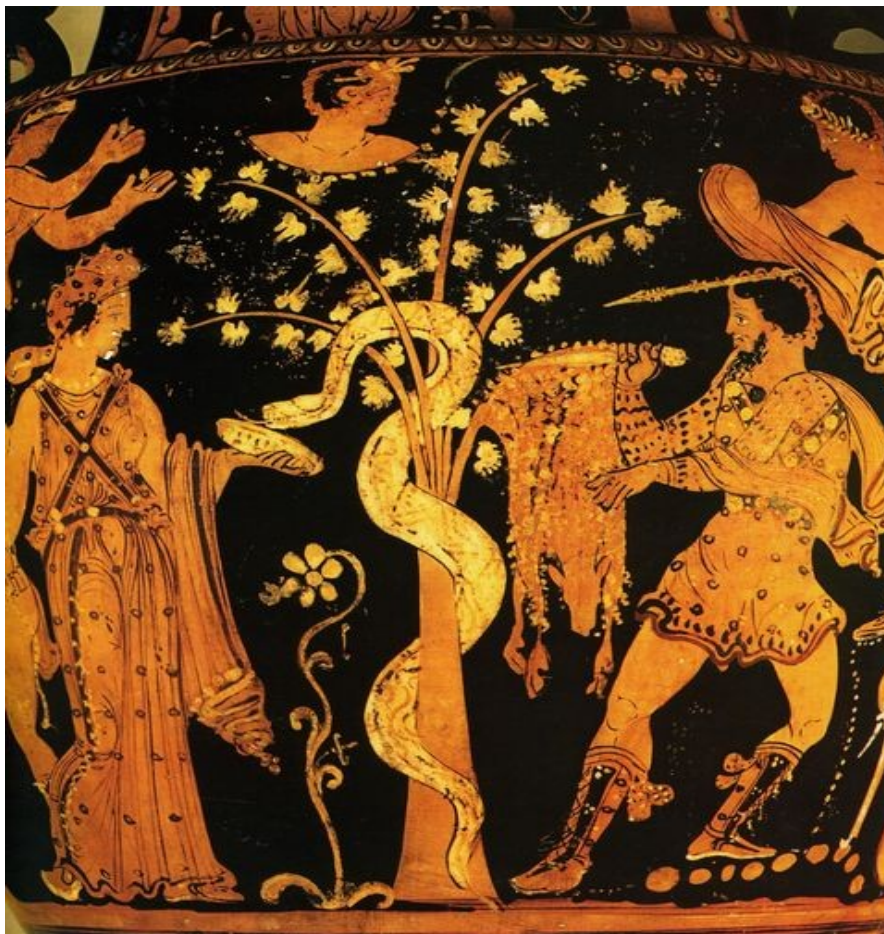

Εικόνα 4. Ο Θεός του Ταλάντου του 13^{ου}-11^{ου} αιώνα π.Χ. από την Έγκωμη της Κύπρου (Λευκωσία, Κυπριακό Αρχαιολογικό Μουσείο).

Εικόνα 5. Κυπριακό ειδώλιο γυναικείας θεότητας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, άγνωστης προέλευσης (Οξφόρδη, Ashmolean Museum).

Εικόνα 6. Η σκηνή της αρπαγής του χρυσόμαλλου δέρατος. Ερυθρόμορφος κρατήρας του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (Νάπολη, Museo Nazionale Archeologico).

Εικόνα 7. Ερυθρόμορφος κρατήρας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Εικονίζεται ο Ιάσοντας που αρπάζει το χρυσόμαλλο δέρας. Στο κέντρο της παράστασης βρίσκεται η θεά Αθηνά και δεξιά ο Αιήτης ή κάποιος Αργοναύτης (Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum).

Εικόνα 8. Αναπαράσταση της χρήσης του ρείθρου-φάτνης. Το ξύλινο ρείθρο είναι καλυμμένο με τριχωτό δέρμα ζώου (Κ.Γ. Τσαΐμου).

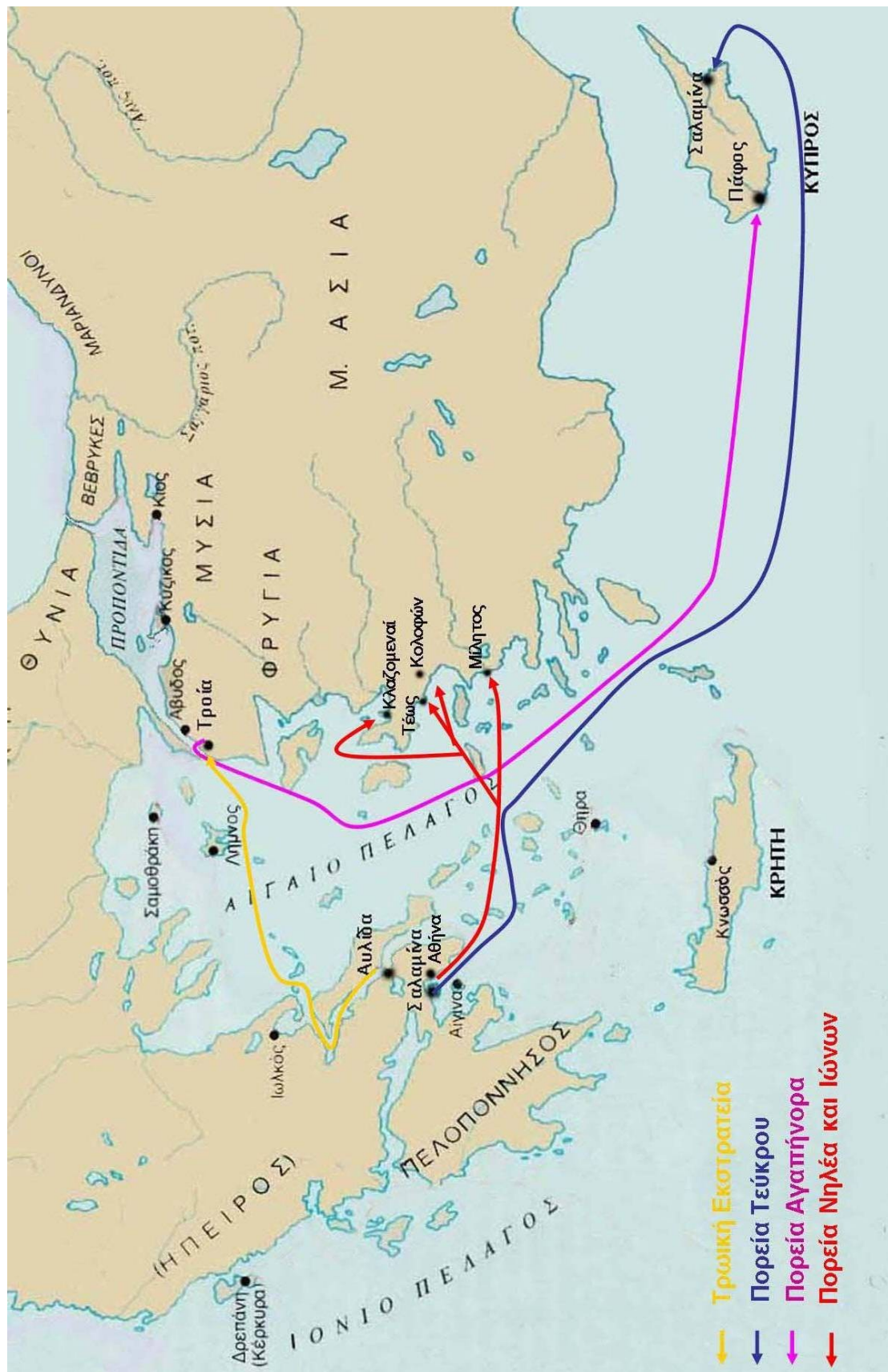
Εικόνα 9. Θραύσμα από μπρούτζινο αναθηματικό στατήρα του 1200-1150 π.Χ. από την Κύπρο. Εικονίζεται ανδρική μορφή να μεταφέρει ένα τάλαντο (Οντάριο, Royal Ontario Museum, The A.G. Leventis Foundation Gallery of Ancient Cyprus).

Εικόνα 10. Μπρούτζινος στατήρας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από το Κούριον. Εικονίζεται ανδρική μορφή να μεταφέρει ένα τάλαντο (Λονδίνο, British Museum).

Εικόνα 12. Χάρτης με τις πορείες της Τρωικής Εκστρατείας, των αποικιστών της Κύπρου κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ. και της Μίλητου κατά τον 11^ο αιώνα π.Χ. (Ελληνική Μυθολογία).

Εικόνα 13. Αρχαία στοά στο μεταλλείο "Ασκληπιακό", η οποία σταμάτησε απότομα (Κ. Κονοφάγος).

Εικόνα 14. Δίκτυο στοών σε αρχαίο μεταλλείο της Λαυρεωτικής (Κ. Κονοφάγος).

Εικόνα 15. Στοά στο "Ασκληπιακό", με εμφανή τη μικρή διατομή της (Κ. Κονοφάγος).

Εικόνα 16. Αρχαίο φρέαρ στη Λαυρεωτική (Κ. Κονοφάγος).

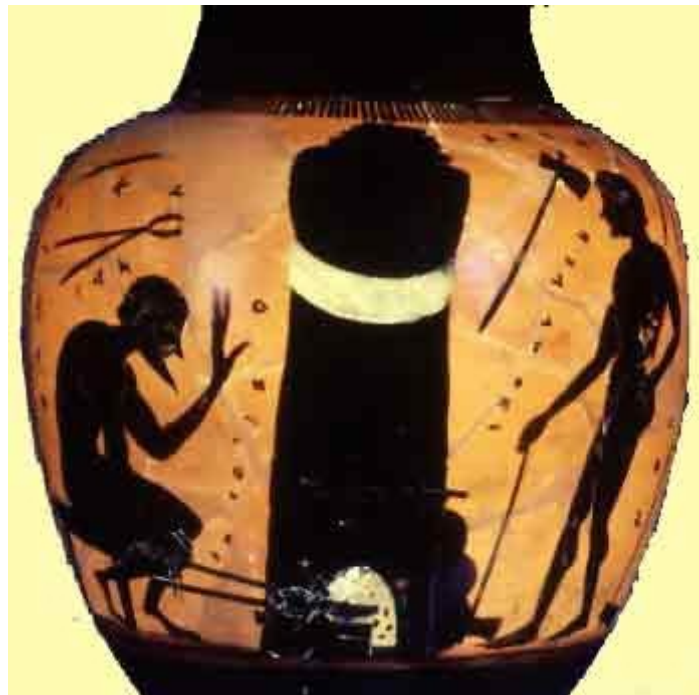

Εικόνα 17. Χάρτης των μεταλλείων και των εργαστηρίων τήξης μεταλλεύματος στη Σίφνο (G.A. Wagner).

Εικόνα 18. Μολύβδινο έλασμα από το μαντείο της Δωδώνης του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Τέτοια ελάσματα χρησιμοποιούσαν οι αιτητές του μαντείου, για να υποβάλουν την ερώτησή τους προς αυτό (Χρ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη).

Εικόνα 19. Απεικόνιση μεταλλουργικής καμίνου σφυρηλατήσεως συντήγματος σε μελανόμορφη οينوχόη του 510-500 π.Χ. (Λονδίνο, Museum of London).

Εικόνα 20. Ο σιδηρουργός σφυρηλατεί ένα κομμάτι μετάλλου που κρατά ο βοηθός του πάνω στο αμόνι. Δύο πελάτες παρακολουθούν και σχολιάζουν τις εργασίες. Στον τοίχο του εργαστηρίου κρέμονται διάφορα εργαλεία και τα έργα του τεχνίτη. Αττικός, μελανόμορφος αμφορέας του 510-500 π.Χ. (Βοστώνη, Museum of Fine Arts).

Εικόνα 21. Η συμπλήρωση της παράστασης του παραπάνω αμφορέα, κατά Κ. Κονοφάγο και Γ. Παπαδημητρίου. Φαίνεται στο αριστερό κομμάτι η κάμινος ενανθράκωσης του σιδήρου.

Εικόνα 22. Σύγχρονο σιδηρουργείο στην Υεμένη. Παρόμοια εικόνα είχαν και τα σιδηρουργεία της αρχαίας Ελλάδας (Μ. Λεγάκη).

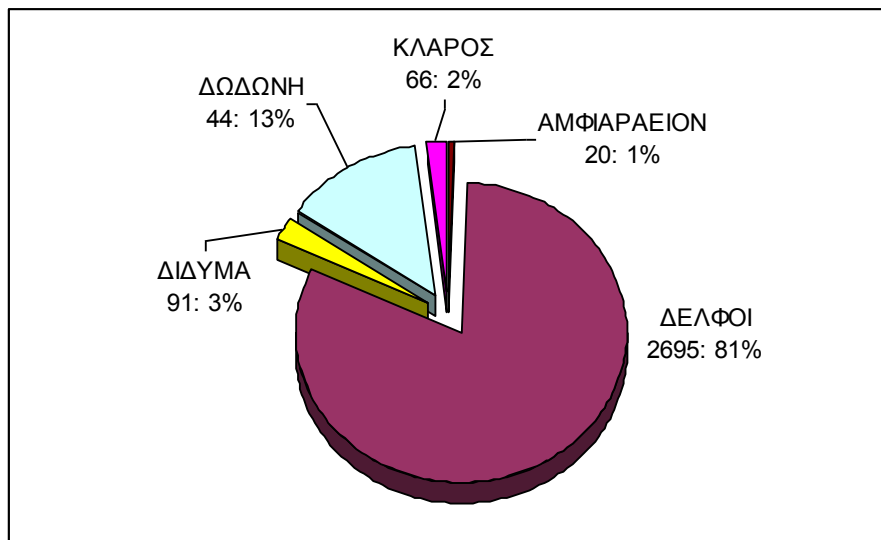

Εικόνα 23. Σύγχρονη κατασκευή καμίνου σφυρηλασίας συντήγματος (www.warehamforge.ca).

Εικόνα 24. Παράσταση μεταλλουργικής καμίνου τήξης κρατερώματος. Ερυθρόμορφη κύλικα του 480 π.Χ. (Βερολίνο, Staatliche Museun).

Γράφημα 1. Το πλήθος των αναφορών στα μεγάλα Ελληνικά μαντεία, βάσει των φιλολογικών πηγών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ

i. Βραχυγραφίες Αρχαίων Συγγραφέων

- Άθαν. Θεολ. (Άθανασίου Θεολόγου)
Περί τῆς ἐνανθρ. τοῦ Λόγ. (Περί τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Λόγου)
- Άθην. (Άθηναίου)
Δειπν. (Δειπνσοφισταί)
- Άισ. (Άισώπου)
- Άισχ. (Άισχύλου)
Εὐμ. (Εὐμενίδες)
Προμ. (Προμηθεὺς Δεσμώτης)
- Άπολλων. Ροδ. (Άπολλωνίου Ροδίου)
Άργον. (Άργοναυτικά)
- Άριστοφ. (Άριστοφάνους)
Ίππ. (Ίππῆς)
Όρν. (Όρνιθες)
- Άρπ. (Άρποκρατίωνος)
- Διοδ. Σικ. (Διοδώρου Σικελιώτου)
- Έλλαν. Μυτιλ. (Έλλανίκου Μυτιληναίου)
Frg. (*Fragmenta*)
- Εὐρ. (Εὐριπίδου)
Βάκχ. (Βάκχαι)
Ελ. (Ελένη)
- Εὐσ. (Εὐσεβίου)
Εὐ. προπ. (Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή)
- Έροδ. (Έροδότου)
- Έρωδιαν. (Έρωδιανού)
Περί καθ. προσωδ. (Περί καθολικῆς προσωδίας)
- Έσ. (Έσιόδου)
Έργ. (Έργα καὶ ἡμέραι)
Θεογ. (Θεογονία)
- Θεοφρ. (Θεοφράστου)
Λίθ. (Περί λίθων)
- Θουκ. (Θουκυδίδου)
- Ίππ. (Ίπποκράτους)
Επιστ. (Επιστολαί)
- Καλλ. (Καλλιμάχου)
Αἵτ. (Αἵτια)
- Κλήμ. Άλεξ. (Κλήμεντος Άλεξανδρέως)
Στρωμ. (Στρωματεῖς)
- Λυκόφρ. (Λυκόφρονος)
Άλεξ. (Άλεξάνδρα)
- Ξεν. (Ξενοφώντος)
Άγησ. (Άγησίλαος)
Άπομν. (Άπομνημονεύματα)

Κύρ. ανάβ. (Κύρου ανάβασις)
Λακ. πολ. (Λακεδαιμονίων πολιτεία)
Πόρ. (Πόροι ἢ περὶ προσόδων)
 Ὅμ. (Ὅμηρου)
     Α, Β κ.λπ.: βιβλία τῆς Ἰλιάδος
     α, β κ.λπ.: βιβλία τῆς Ὀδυσσεΐας
Πάπ. Δερβ. (Πάπυρος Δερβενίου)
Παυσ. (Παυσανίου)
Πινδ. (Πινδάρου)
     Πυθ. (Πυθιονίκοι)
Πλάτ. (Πλάτωνος)
     Ἀπολ. (Ἀπολογία)
     Λάχ. (Λάχης)
     Μίν. (Μίνως)
     Νόμ. (Νόμοι)
     Πολιτ. (Πολιτεία)
Πλουτ. (Πλουτάρχου)
     Νικ. (Νικίας)
     Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφ. (Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς)
     Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμ. νῦν τὴν Πυθ. (Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν
     Πυθίαν)
     Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ. (Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων)
Πολυδ. (Πολυδεύκου)
Σοῦδ. (Σοῦδα)
Σοφ. (Σοφοκλέους)
     Ἄντ. (Ἀντιγόνη)
     Οἰδ. Τύρ. (Οἰδίπους τύρρανος)
Στεφ. Βυζ. (Στεφάνου Βυζαντίου)
     Ἐθν. (Ἐθνικά)
Στοβ. (Στοβαίου)
Στράβ. (Στράβωνος)
Σχόλ. Ἀπολλων. Ροδ. Ἀργον. (Σχόλια εἰς Ἀπολλωνίου Ροδίου Ἀργοναυτικά)
Σχόλ. Ἀριστοφ. Πλουτ. (Σχόλια εἰς Ἀριστοφάνους Πλουτῶν)
Σχόλ. Λουκ. (Σχόλια εἰς Λουκιανόν)
Σχόλ. Λυκόφρ. Ἀλεξ. (Σχόλια εἰς Λυκόφρονος Ἀλεξάνδραν)
Φιλοστρ. (Φιλοστράτου)
     Ἡρ. (Ἡρωικός)
Ψευδο-Ἀπολλοδ. (Ψευδο-Ἀπολλοδώρου)

ii. Σύμβολα (Sigla)

[αβγ]: Προσθήκη του εκδότη σε χάσμα παπύρου ή επιγραφής.

{αβγ}: Οβελισμός αρχαίου κειμένου από τον εκδότη.

<αβγ>: Προσθήκη του εκδότη.

(αβγ): Ανάπτυξη συντομογραφημένης λέξης ή παράλειψη αποσπάσματος.

l: Αλλαγή στίχου.

iii. Πηγές

Επιγραφές

Agora XIX P13

350/49 π.Χ.

[.....]ς Σίφν-
[ι ἀπεγράψατο μέταλλον ἀνασάξιμον Ποσ]ειδωνια-
[κὸν στήλην ἔχον ἐν τοῖς ἐδάφεσι τοῖς Χ]αρμύλο (...).

[.....] ο Σίφνιος
[δήλωσε μεταλλεῖο ἀνασάξιμο (ονομαζόμενο) Ποσ]ειδωνιακό
[το ὁποῖο ἔχει στήλη, στην ἑκταση του Χ]αρμύλου (...).

Agora XIX P39

320/19 π.Χ.

[.....]της Β[.....]
[.....ἀνα]σάξιμον [.....]
[.....τὸ Ἄρ]τέμιδος ἱερὸν ΧΥ[.....]

IG I² 831

5^{ος} αἰώνας π.Χ.

Εὐφορος ἀνέθεκεν.

Ο Ἐφορος ἔκανε ἀνάθεση.

IG II² 2737

4^{ος} αἰώνας π.Χ.

(Αναφέρονται απλῶς τα ονόματα των ἀναθετῶν με την εἰσαγωγικὴ φράση οἶδε ἀνέθεσαν = οἱ παρακάτω ἔκαναν ἀφιέρωση.)

οἶδε ἀνέθεσα[ν..]

Κάδους

Βελτίων

Καλλίας

Μανδίων

Φίλων

Τίβειος

Φανίας

Στέφανο[ς]

Ἐλπίνικ[ος]

Ἀγαθοκ[λής]

Σύρος.

IG II² 2940

4^{ος} αιώνας π.Χ.

[τυ]ρά[γνωι Μηνι ἀν]έθ[ε]
σα]ν ἐπ' εὐτυχίας ἐραλινισταί
οἶδε· Κάδους
Μάνης Καλλίας
Ἄττας Ἀρτεμίδωρος
Μάνης Σωσίας
Σαγγάριος Ἐρμαῖος
Τίβειος Ἐρμος.

Στον βασιλιά Μήνα ανέθεσαν
(ευχόμενοι) για ευτυχία
από κοινού οι εξής: ο Κάδους,
ο Μάνης, ο Καλλίας,
ο Ἄττας, ο Ἀρτεμίδωρος,
ο Μάνης, ο Σωσίας,
ο Σαγγάριος, ο Ἐρμαῖος,
ο Τίβειος, ο Ἐρμος.

SEG 32.269

4^{ος} αιώνας π.Χ.

[...]ποιοὶ ἀνέθεσαν
[Διὶ Ὀ]λυμπίωι.

[...]ποιοὶ ἔκαναν ἀνάθεση
στον Ολύμπιο [Δία].

SEG 43.341

4^{ος} αιώνας π.Χ.

Ὄψη Α'
θεοί· τύχαν ἀγαθάν·
ὁ Ζεῦ, ἀναίρει Τι]μοδά]μοι,
ἐμπ[ο]ρεύεσθαι
καὶ κατὰ γ[ᾶ]ν καὶ κατὰ θάλασσαν
τὰ πό τῶ [ᾶ]ργυρίο, ὅσον
καὺτὸς [h]έληται χρόνον·
ταῦτα κράτιστα;

Θεοί καλή τύχη
Δία, θα απαντήσεις στον Τιμόδαμο,
να εμπορεύεται
και στη στεριά και στη θάλασσα
με χρήματα, ὅσον

χρόνο επιθυμεί αυτός·
έτσι είναι το καλύτερο;

Όψη Β'

θεοί· τύχαν ἀγαθάν· ἐν τῷ
ἄστει οἰ[κ]ῆν καὶ καπηλεύ|ην
καὶ ἐμ[π]ορεύεσθαι, τὰ δ' ἐ|ν
τῷ γαν[.] ἐγδιδόμεν·
ἐμπορε[ύ]εσθαι δὲ χρήματα
ἄγοντα [καὶ] κατὰ γᾶν καὶ κα|τὰ
θάλασ[σα]ν, πωλῶντα καὶ
ἰσχύοντα.

Θεοί: καλή τύχη στην
πόλη να κατοικεί και γίνει μικροπωλητής
και να εμπορεύεται (αγαθά), όσα (βρίσκονται)
στο ... να μισθώσει·
να διακινεί επίσης αγαθά
μεταφέροντάς τα και από τη στεριά και από τη
θάλασσα, πουλώντας και
αγοράζοντας.

IGBulg II 595

2^{ος} αιώνας μ.Χ.

Στράτων|ν
Στράτων|νος
ἀνέθη|το
βωμόν
Ἡλίω Μίθρα.

Ο Στράτων
ο γιος του Στράτωνος
αφιέρωσε
τον βωμό
στον Ἡλιο Μίθρα.

IGBulg III² 1859

155/6 μ.Χ.

ἀγαθῆι τύχηι.
Ἀπόλλωνι Αὐλαριό|κω
θεῶ ἐπηκόω
Στράτων Στράτωνος
[ἄ]ρξας τῶν ἐν τοῖς σιδη|ρείοις
Ἑλλήνων τῶ|ιη'
ἔτει τῆς Ἀντωνείνου βα|σιλείας
ὑπέρ τε ἑαυτοῦ

καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν
ἔργαστῶν σωτηρίας τε
καὶ [ε]ὕεργ[α]σίας εὐξάμελινος
τὸν βωμὸν
ἀνέθηκα.

Καλή τύχη.
Στον Απόλλωνα τον Προστάτη της Αυλῆς,
τον θεό που εισακούει τις ευχές,
(εγώ) ο Στράτων ο γιος του Στράτωνος,
επικεφαλῆς των Ελλήνων
στα σιδηρεῖα,
το δέκατο ὄγδοο ἔτος
της βασιλείας του Αντωνίνου,
ευχόμενος για τη σωτηρία
και την καλή εργασία του ἴδιου,
των οικείων του και των εργατῶν,
τον βωμό
αφιέρωσα.

Lhôte (2006) No 84

4^{ος} αἰώνας π.Χ.

Ὁψη Α'
Πότερά μ[οί] κα τὰν τέχνην ἐργαζομένωι
ὄναιον εἶ[η τ]ὰν χαλκήαν;

Θα ἦταν επικερδές για εμένα να εξασκήσω την τέχνη του χαλκουργού;

Ὁψη Β'
[τ]ὰς τέχνα[ς]

Της τέχνης.

PY Jn 310

15^{ος}-12^{ος} αἰώνας π.Χ.

po-ti-ni-ja-we-jo ka-ke-we

Ποτνιαφεῖοι χαλκῆφεσ
χαλκουργοί της Ποτνίας.

PY Ae 303

15^{ος}-12^{ος} αἰώνας π.Χ.

i-je-ro-jo

pu-ro i-je-re-ja do-e-ra e-ne-ka ku-ru-so-jo ΓΥΝΑΙΚΑ 14

ἱεροῖο

Πύλος· ἱερείᾱς δοέλαι ἔνεκα χρυσοῖο ἱεροῖο· ΓΥΝΑΙΚΑ 14

Του ιερού

Πύλος: δούλες της ἱερείας ἔνεκα του ιερού χρυσού.

Παπυρικά κείμενα

Πάπ. Δερβ. 20

4^{ος} αιώνας π.Χ.

ὄσοι δὲ παρὰ τοῦ τέχνην ποιούμενου τὰ ἱερά, οὗτοι ἄξιοι θαυμάζεσθαι καὶ οἰκτε[ί]ρεσθαι (...).

Ὅσοι βρίσκονται κοντά σε αυτόν που κάνει επάγγελμα τα θεία, τούτοι είναι ἄξιοι θαυμασμού και οἰκτου (...).

Πάπ. Δερβ. 22

Γῆ δὲ καὶ Μήτηρ καὶ Ρέα καὶ Ἥρα ἢ αὐτή. ἐκλήθη δὲ Γῆ μὲν νόμωι, Μήτηρ δ' ὅτι ἐκ ταύτης πάντα γ[ίν]εται, Γῆ καὶ Γαῖα κατὰ [γ]λῶσσαν ἐκάστοις. Δημήτηρ [δὲ] ὠνομάσθη ὡσπερ ἢ Γῆ Μήτηρ, ἐξ ἀμφοτέρων ἔ[ν] ὄνομα· τὸ αὐτὸ γὰρ ἦν. ἔστι δὲ καὶ ἐν τοῖς Ὑμνοῖς εἰρ[η]μένον· Δημήτηρ [Ρ]έα Γῆ Μήτηρ Ἑστία Δηιώ.

Η Γη και η Μητέρα και η Ρέα και η Ἥρα είναι η ίδια. Ονομάστηκε Γη συμβατικά, Μητέρα διότι όλα από αυτή δημιουργούνται, Γη και Γαία, ανάλογα με τη διάλεκτο του καθενός. Δημήτηρ επίσης ονομάστηκε κατά το Γη Μήτηρ, από τα δυο ένα ὄνομα· γιατί είναι ταυτόσημο. Απαντά και στους (Ορφικούς) Ὑμνους· «Δήμητρα, Ρέα, Γη, Μητέρα, Ἑστία, Δηιώ».

Ἀθανάσιος

295-373 μ.Χ.

Περὶ τῆς ἐνανθρ. τοῦ Λόγ. 47.1

καὶ πάλαι μὲν τὰ πανταχοῦ τῆς ἀπάτης τῶν μαντείων ἐπεπλήρωτο, καὶ τὰ ἐν Δελφοῖς καὶ Δωδώνη καὶ Βοιωτία καὶ Λυκία καὶ Λυβύη καὶ Αἰγύπτω καὶ Καβίροις μαντεύματα καὶ ἡ Πυθία ἐθαυμάζοντο τῇ φαντασίᾳ παρὰ τῶν ἀνθρώπων (...).

Και κάποτε λοιπόν όλες οι ἀπάτες των μαντείων εἶχαν ξεπεράσει κάθε ὄριο, και των Δελφών και της Δωδώνης και της Βοιωτίας και της Λυκίας και της Λιβύης και της Αιγύπτου και των Καβίρων τα μαντεύματα και η Πυθία τύγχανε θαυμασμού από τους ανθρώπους για τη φαντασία της (...).

Ἀθήναιος

2^{ος}-3^{ος} αιώνας μ.Χ.

Δειπν. 231f-232a

λέγει δ' οὕτως ὁ Θεόπομπος (...) Λακεδαιμόνιοι οὖν χρυσῶσαι βουλόμενοι τὸ πρόσωπον τοῦ ἐν Ἀμύκλαις Απόλλωνος καὶ οὐχ εὐρίσκοντες ἐν τῇ Ἑλλάδι χρυσίον πέμψαντες {εἰς θεοῦ} ἐπηρώτων τὸν θεὸν παρ' οὗ χρυσίον πρίαιντο. ὁ δ' αὐτοῖς ἀνεῖλεν παρὰ Κροῖσου τοῦ Λυδοῦ πορευθέντας ἠνεῖσθαι {παρ' ἐκείνου}. καὶ οἱ πορευθέντες παρὰ Κροῖσου ἠνήσαντο (...).

Αναφέρει τα εξής ο Θεόπομπος «(...) Οι Λακεδαιμόνιοι ήθελαν να επενδύσουν με χρυσό το πρόσωπο του Αμυκλαίου Απόλλωνα και, επειδή δεν εύρισκαν στην Ελλάδα χρυσό, απευθύνθηκαν στον θεό, για να τον ρωτήσουν από πού να αγοράσουν χρυσό. Εκείνος τους απάντησε να πάνε στον Κροῖσο τον Λυδό και να προμηθευτούν από αυτόν. Και εκείνοι πήγαν και αγόρασαν (...)».

Αἴσωπος

6^{ος} αιώνας π.Χ.

234.1

(Στον γνωστό μύθο του Αισώπου, ένας μάντης πληροφορεῖται ὅτι του διέρρηξαν το σπίτι. Τρέχει λοιπὸν πανικόβλητος να δει τί συνέβη. Ακολουθεῖ το σχόλιο ενός περαστικού προς τον μάντη.)

ᾧ οὕτως, σὺ τὰ ἀλλότρια πράγματα προειδέναι ἐπαγγελλόμενος τὰ σαυτοῦ οὐ προεμαντεύου;

Ε εσύ, αν και υπόσχεται ὅτι γνωρίζεις εκ των προτέρων τις ξένες υποθέσεις, δεν προέβλεπες τις δικές σου;

Αἰσχύλος

525-455 π.Χ.

Εὐμ. 1-4

ΠΡΟΦΗΤΙΣ: πρῶτον μὲν εὐχῆι τῆιδε πρεσβεύω θεῶν
τὴν πρωτόμαντιν Γαῖαν· ἐκ δὲ τῆς Θέμιν,
ἣ δὴ τὸ μητρὸς δευτέρα τὸδ' ἔζετο
μαντεῖον, ὡς λόγος τις (...).

Πρώτα με αυτήν την ευχή τιμῶ των θεῶν την πρώτη μάντισσα, τη Γη· ύστερα την Θέμιδα, η οποία δεύτερη κάθισε σε αυτό το μαντείο της μητέρας της, κατά μια παράδοση (...).

Εὐμ. 62-3

(Το χωρίο αναφέρεται στις χρήσεις της μαντικής τέχνης του Απόλλωνα.)

ΠΡΟΦΗΤΙΣ: *ιατρόμαντις δ' ἐστὶ καὶ τερατοσκόπος
καὶ τοῖσιν ἄλλοις δωμάτων καθάρσιος.*

Ιατρικός μάντης είναι και ερμηνευτής θαυμαστών σημείων και εκτός από τα άλλα μάντης που επιτελεί καθαρμούς.

Προμ. 484-506

ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ: *τρόπους τε πολλοὺς μαντικῆς ἐστοίχισα·
(...) ἔνερθε δὲ χθονὸς
κεκρυμμέν' ἀνθρώποισιν ὠφελήματα,
χαλκὸν σίδηρον ἄργυρον χρυσόν τε, τίς
φήσειεν ἂν πάροιθεν ἐξευρεῖν ἐμοῦ;
(...)
πᾶσαι τέχναι βροτοῖσι ἐκ Προμηθέως.*

Συστηματοποίησα τους πολλούς τρόπους μαντικής·
(...) κάτω από τη γη
τα κρυμμένα ωφελήματα για τους ανθρώπους,
τον χαλκό, τον σίδηρο, τον άργυρο και τον χρυσό, ποιος
μπορεί να πει ότι τα ανακάλυψε εκτός από μένα;
(...)
Όλες οι τέχνες των θνητών προέρχονται από τον Προμηθέα.

Ἀπολλώνιος Ῥόδιος

3^{ος} αιώνας π.Χ.

Ἄργον. 1.1092-102

(Στο ακόλουθο απόσπασμα ο μάντης Μόψος παρακινεί τον Ιάσονα να κάνει θυσία προς τη Μητέρα των Θεών. Αυτό του υπέδειξε μια αλκυόνα με ανθρώπινη φωνή, η οποία πέταξε πάνω από το κεφάλι του Ιάσονα, ενώ αυτός κοιμόταν.)

*Αἰσονίδη, χρειώ σε τόδε ῥίον εἰσανιόντα
Δινδύμου ὀκρῖόντος ἐϋθρονον ἰλάξασθαι
μητέρα συμπάντων μακάρων, λήξουσι δ' ἄελλαι
ζαχρηῖς· τοίην γὰρ ἐγὼ νέον ὄσσαν ἄκουσα
ἀλκυόνος ἀλῆς, ἧ τε κνώσσοντος ὑπερθεν
σεῖο πέριξ τὰ ἕκαστα πιφανσκομένη πεπότητα.
ἐκ γὰρ τῆς ἀνεμοί τε θάλασσά τε νειόθι τε χθών
πᾶσα πεπεύρηται νιφόεν θ' ἔδος Οὐλύμποιο·
καὶ οἱ, ὅτ' ἐξ ὀρέων μέγαν οὐρανὸν εἰσαναβαίνη,
Ζεὺς αὐτὸς Κρονίδης ὑποχάζεται, ὥς δὲ καὶ ὄλλοι
ἀθάνατοι μάκαρες δεινὴν θεὸν ἀμφιέπουσιν.*

Γιέ του Αίσινα, χρειάζεται, αφού ανέβεις σε αυτήν την κορυφή του απόκρημνου Δινδύμου, να παρακαλέσεις τη μητέρα όλων των θεών που κάθεται σε όμορφο θρόνο να πάψουν οι σφοδροί άνεμοι· τέτοιο μήνυμα άκουσα μόλις από τη φωνή της θαλασσινής αλκυόνας, η οποία, ενώ κοιμόσουν βαθιά, από πάνω σου πέταξε, φανερώνοντάς το. Από αυτή (τη Μητέρα των Θεών) εξαρτώνται και οι άνεμοι, τα βάθη της θάλασσας, όλη η γη και η χιονισμένη κατοικία των θεών στον Όλυμπο· και σε αυτήν όταν ανεβαίνει από τα βουνά στον μέγα ουρανό, ακόμα και ο ίδιος ο Δίας, ο γιος του Κρόνου, υποχωρεί, όπως και οι άλλοι αθάνατοι θεοί τιμούν τη φοβερή θεά.

Άργον. 1.1125-9

*Μητέρα Δινδυμίνην πολυπότνιαν ἀγκαλέοντες,
ἐνναέτιν Φρυγίης, Τιτίην θ' ἄμα Κυλληνόν τε,
οἱ μῶνοι πλεόνων μοιρηγέται ἡδὲ πάρεδροι
Μητέρος Ἰδαίης κεκλήαται, ὅσσοι ἕασιν
Δάκτυλοι Ἰδαῖοι Κρηταιέες (...).*

Τιμώντας τη πολυσέβαστη Μητέρα Διδνυμίη, που ζει στη Φρυγία, και μαζί τον Τιτή και τον Κυλληνό, οι οποίοι μόνοι αρχηγοί των πολλών και φύλακες του θρόνου της Ιδαίας Μητέρας αποκαλούνται, μαζί βρίσκονται οι Κρήτες Ιδαῖοι Δάκτυλοι (...).

Άργον. 1.300-2

*(...) θάρσει δὲ συνημοσύνησιν Ἀθήνης,
ἡδὲ θεοπροπίησιν, ἐπεὶ μάλα δεξιὰ Φοῖβος
ἔχρη (...).*

(...) Πάρε κουράγιο από την συμπαράσταση της Αθηνάς, και από τους χρησμούς, αφού ο Φοῖβος πολύ ευνοϊκές προφητείες έδωσε (...).

Άργον. 1.359-62

*τείως δ' αὖ καὶ βωμὸν ἐπάκτιον Ἐμβασίοιο
θείομεν Ἀπόλλωνος, ὃ μοι χρεῖων ὑπέδεκτο
σημανέειν δείξειν τε πόρους ἄλός, εἴ κε θυηλαῖς
οὐ ἔθεν ἐξάρχωμαι ἀεθλεύων βασιλῆι.*

Πρώτα όμως να φτιάξουμε παραθαλάσσιο βωμό στον Εμβάσιο Απόλλωνα, ο οποίος μου υποσχέθηκε δια χρησμού ότι θα στέλνει σημεία και θα μου υποδείξει τα θαλάσσια περάσματα, αν ξεκινήσω την εκστρατεία με σφάγια στον θεό.

Άργον. 1.411-4

κλῦθι ἄναξ Παγασάς τε πόλιν τ' Αἰσωνίδα ναίων
ἡμετέροιο τοκῆος ἐπώνυμον, ὃς μοι ὑπέστης
Πυθοῖ χρειομένω ἄνυσιν καὶ πείραθ' ὁδοῖο
σημανέειν, αὐτὸς γὰρ ἐπαίτιος ἔπλευ ἀέθλων (...).

Άκου βασιλέα που κατοικεῖς στων Παγασών την Αισωνίδα, την πόλη που ἔχει το ὄνομα του πατέρα μου, που μου υποσχέθηκες, αφού ζήτησα χρησμό από την Πυθία, να δώσεις σημεῖα για την επιτυχία και το τέλος της περιπλάνησης· ο ἴδιος εἶσαι ἄλλωστε υπαίτιος για την εκστρατεία αυτή (...).

Άργον. 1.440-2

(Στο παρακάτω απόσπασμα ο μάντης Ἴδμονας εξηγεί τα σημεῖα που δίνει η φλόγα από τη θυσία των Αργοναυτών.)

ὕμῖν μὲν δὴ μοῖρα θεῶν χρεῖώ τε περῆσαι
ἐνθάδε κῶας ἄγοντας, ἀπειρέσιοι δ' ἐνὶ μέσσω
κεῖσέ τε δεῦρό τ' ἔασιν ἀνερχομένοισιν ἄεθλοι (...).

Για εσάς λοιπόν η θεϊκή μοῖρα προστάζει ὅμως να επιστρέψετε φέρνοντας μαζί το δέρας, ατελείωτες δοκιμασίες θα υπάρχουν μέχρι να πάτε προς τα εκεί και να γυρίσετε εδώ (...).

Άργον. 1.525-7

Πηλιάς ἴαχεν Ἀργῶ ἐπισπέρχουσα νέεσθαι·
ἐν γὰρ οἱ δόρυ θεῖον ἐλήλατο, τό ρ' ἀνὰ μέσσην
στεῖραν Ἀθηναίη Δωδωνίδος ἤρμωσε φηγοῦ.

Η Πηλιάδα Αργώ φώναξε να επισπεύσουν την αναχώρηση· διότι πάνω της ήταν καρφωμένο θεϊκό ξύλο που στη μέση του ακρόπρωρου εφάρμοσε η Αθηνα από τη φηγό της Δωδώνης.

Άργον. 3.222-31

ἀέναοι κρήναι πίσυρες ῥέον, ἃς ἐλάχνηεν
Ἥφαιστος· καὶ ρ' ἡ μὲν ἀναβλύεσκε γάλακτι,
ἢ δ' οἴνω, τριτάτη δὲ θυώδει νᾶεν ἀλοιφῆ·
ἢ δ' ἄρ' ὕδωρ προρέεσκε, τὸ μὲν ποθι δυομένησιν
θέρμετο Πηλιάδεσσιν, ἀμοιβηδὶς δ' ἀνιούσαις
κρυστάλλω ἴκελον κοίλης ἀνεκῆκιε πέτρης.
τοῖ' ἄρ' ἐνὶ μεγάροισι Κυτταίος Αἰήταο
τεχνήεις Ἥφαιστος ἐμήσατο θέσκελα ἔργα·
καὶ οἱ χαλκόποδας ταύρους κάμε, χάλκεα δὲ σφέων
ἦν στόματ', ἐκ δὲ πυρὸς δεινὸν σέλας ἀμπνείεσκον (...).

Τέσσερις κρήνες ἔρρεαν αἰώνια, τις οποίες σμίλεψε ο Ἥφαιστος· και η μια ἀνάβλυζε γάλα,

η άλλη κρασί, η τρίτη αρωματικά έλαια·
από την τελευταία χυνόταν νερό, το οποίο όταν έδυαν
οι Πλειάδες ζεσταινόταν, και αντίστροφα όταν ανέτελλαν
(γινόταν) ίδιο με κρύσταλλο που χύνεται από κούφια πέτρα.
Τέτοια στα μέγαρα του Κυταιέα Αιήτη
ο επιδέξιος Ήφαιστος φιλοτέχνησε θεϊκά έργα·
και του έφτιαξε ακόμα χαλκόποδους ταύρους, ενώ χάλκινα
ήταν τα στόματά τους και έβγαζαν μεγάλη ανάσα από φλόγες.

Άργον. 4.580-5

(...) *αὐτίκα δ' ἄφνω*
ἴαχεν ἀνδρομέη ἐνοπῆ μεσσηγὺ θεόντων
αὐδῆεν γλαφυρῆς νηὸς δόρυ, τόρρ' ἀνὰ μέσσην
στεῖραν Ἀθηναίη Δωδωνίδος ἤρμωσε φηγοῦ.
τοὺς δ' ὀλοὸν μεσσηγὺ δέος λάβεν εἰσαῖοντας
φθογγὴν τε Ζηνός τε βαρὺν χόλον (...).

(...) Ξαφνικά αμέσως
φώναξε με ανθρώπινη φωνή, καθώς έτρεχαν,
το ομιλούν ακρόπρωρο του σκαλιστού πλοίου, το οποίο στη μέση
της καρίνας εφάρμοσε η Αθηνά από τη φηγό της Δωδώνης.
Τους κατέλαβε μεγάλος φόβος, καθώς άκουγαν
την προφητεία για τον βαρύ θυμό του Δία (...).

Άργον. 4.657-8

(Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από την περιγραφή της παραλίας όπου
προσάραξε η Αργώ στην Αιθαλία.)

ἐν δὲ σόλοι καὶ τρύχεια θέσκελα (...)
ἔνθα λιμὴν Ἀργῶος ἐπωνυμίην πεφάτισται.

Και μαζί μάζες μετάλλων και θαυμαστά όπλα (...)
εκεί ο λιμένας πήρε την επωνυμία Αργώος.

Άριστοφάνης

445-386 π.Χ.

Ίππ. 362

(Ο Άριστοφάνης στους *Ίππης* σατιρίζει τον Νικία κατονομάζοντάς τον στον
στίχο 358. Στο παρακάτω απόσπασμα καυτηριάζεται η συνήθεια του Αθηναίου
πολιτικού να θυσιάζει πριν πάρει μια νέα παραχώρηση στο Λαύριο. Η θυσία
αυτή γινόταν πιθανώς, για να αποφανθεί ο μάντης του Νικία για την
κερδοφορία του μεταλλείου μέσω σπλαχνοσκοπίας.)

ΑΛΛΑΝΤΟΠΩΛΗΣ: αλλά σχελίδας έδηδοκώς ώνήσομαι μέταλλα.

αλλά έχοντας φάει τα πλευρά του βοδιού θα αγοράσω μεταλλεία.

Όρν. 592-7

ΕΠΟΨ: *πλουτεῖν δὲ πόθεν δώσομεν αὐτοῖς (sc. τοῖς ἀνθρώποις); καὶ γὰρ
τούτου σφόδρ' ἐρώσιν.*

ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: *τὰ μέταλλ' αὐτοῖς μαντενομένοις οὔτοι (sc. οἱ ὄρνιθες) δώσουσι
τὰ χρηστά,
τὰς τ' ἐμπορίας τὰς κερδαλέας πρὸς τὸν μάντιν κατεροῦσιν,
ὥστ' ἀπολεῖται τῶν ναυκλήρων οὐδεὶς.
προερεῖ τις ἀεὶ τῶν ὄρνιθων μαντενομένῳ περὶ τοῦ πλοῦ·
Νυνὶ μὴ πλεῖ, χειμῶν ἔσται· Νυνὶ πλεῖ, κέρδος ἐπέσται.*

ΕΠΟΨ: Από πού θα δώσουμε πλούτο σε αυτούς (δηλ. τους ανθρώπους); Τον αγαπάνε άλλωστε υπερβολικά.

ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: Όταν εκείνοι θα μαντεύουν, (τα πουλιά) θα τους υποδεικνύουν τα πλούσια μεταλλεία και θα φανερώνουν στον μάντη τούς πιο κερδοφόρους εμπορικούς σταθμούς, ώστε να μην χάνεται κανένας από τους ναυτικούς. Κάποιο από τα πουλιά θα συμβουλεύει πάντα εκ των προτέρων όποιον ζητεί μαντεία σχετικά με τον πλου· «Τώρα δα μην πλεύσεις, θα έρθει κακοκαιρία» «τώρα δα να πλεύσεις, θα έρθει το κέρδος.»

Όρν. 599-601

ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: *τοὺς θησαυροὺς τ' αὐτοῖς δεῖξουσ' οὗς οἱ πρότεροι κατέθεντο
τῶν ἀργυρίων· οὔτοι γὰρ ἴσασι· λέγουσι δέ τοι τάδε πάντες·
Οὐδεὶς οἶδεν τὸν θησαυρὸν τὸν ἐμὸν πλὴν εἴ τις ἄρ' ὄρνις.*

Θα τους δείξουν τους θησαυρούς των νομισμάτων, τους οποίους οι πρόγονοι έκρυψαν· γιατί αυτοί τους γνωρίζουν· και όλοι βέβαια λένε τα εξής:
«κανείς δεν γνωρίζει τον θησαυρό μου, εκτός ίσως από κανένα πουλί».

Όρν. 963-5

ΠΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ: (...) *κᾶπειτα πῶς
ταῦτ' οὐκ ἐχρησμολόγεις σὺ πρὶν ἐμέ τὴν πόλιν
τὴνδ' οἰκίσαι;*

(...) Και επιπλέον πώς αυτά δεν τα μάντευσες πριν την πόλη αυτήν οικίσω;

Άρποκρατίων

2^{ος} αιώνας μ.Χ.

λ. γεωφάνιον

χωρίον ἐν ᾧ γῆς μέταλλον. περὶ δὲ τοῦ ἐν Σάμῳ γεωφανίου ὄν τρόπον ἐξευρέθη Ἐφορος δεδήλωκεν ἐν τῇ θ'.

Τοποθεσία όπου υπάρχει (επιφανειακό) κοίτασμα. Σχετικά με το πώς βρέθηκε το γεωφάνιο στη Σάμο έχει γράψει ο Έφορος στο βιβλίο θ'.

λ. πωληταὶ καὶ πωλητήριον

οἱ μὲν πωληταὶ ἀρχὴ τις ἐστὶν Ἀθήνησι, ἰ' τὸν ἀριθμὸν ἄνδρες, εἷς ἐκ τῆς φυλῆς ἐκάστης· διοικοῦσι δὲ τὰ πιπρασκόμενα ὑπὸ τῆς πόλεως πάντα, τέλη καὶ μέταλλα καὶ μισθώσεις καὶ τὰ δημευόμενα (...). πωλητήριον δὲ καλεῖται ὁ τόπος ἔνθα συνεδρεύουσιν οἱ πωληταί (...).

Οι πωλητές είναι μια αρχή του Αθηναϊκού κράτους, δέκα άνδρες στον αριθμό, ένας από κάθε φυλή· διαχειρίζονται όλα όσα πωλούνται από την πόλη, τους φόρους και τα μεταλλεία και τις μισθώσεις και τις περιουσίες που δημεύονται (...) Πωλητήριον δε καλεῖται ο τόπος όπου συνεδριάζουν οι πωλητές (...).

Διόδωρος Σικελιώτης

1^{ος} αιώνας π.Χ.

3.74.4

(Το ακόλουθο απόσπασμα επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός Ηρακλή μεταξύ των Ιδαίων Δακτύλων.)

τὸν μὲν ἀρχαιότατον Ἡρακλέα μυθολογεῖσθαι γεγονέναι παρ' Αἰγυπτίοις, (...) τὸν δὲ δεύτερον ἐκ Κρήτης ἕνα τῶν Ἰδαίων ὄντα Δακτύλων καὶ γενόμενον γόητα καὶ στρατηγικὸν συστήσασθαι τὸν Ὀλυμπικὸν ἀγῶνα· τὸν δὲ τελευταῖον μικρὸν πρὸ τῶν Τρωικῶν ἐξ Ἀλκμήνης καὶ Διὸς τεκνωθέντα (...).

Υπάρχει ο μύθος ότι ο αρχαιότερος Ηρακλής γεννήθηκε στην Αίγυπτο, (...) ο δεύτερος ότι ήταν από την Κρήτη, ένας από τους Ιδαίους Δακτύλους και, αφού έγινε γόης και στρατηγός, ίδρυσε τους Ολυμπικούς αγώνες· και ο τελευταίος (υπάρχει ο μύθος) ότι γεννήθηκε από την Αλκμήνη και τον Δία λίγο πριν τα Τρωικά.

4.56.5

περὶ μὲν γὰρ τὴν Τυρρηνίαν καταπλεύσαντας αὐτοὺς (sc. τοὺς Ἀργοναύτας) εἰς νῆσον τὴν ὀνομαζομένην Αἰθάλειαν τὸν ἐν αὐτῇ λιμένα, κάλλιστον ὄντα τῶν ἐν ἐκείνοις τοῖς τόποις, Ἀργῶν ἀπὸ τῆς νεῶς προσαγορευῆσαι, καὶ μέχρι τῶνδε τῶν χρόνων διαμένειν αὐτοῦ τὴν προσηγορίαν.

Αφού αυτοί (δηλ. οι Αργοναύτες) κατέπλευσαν στην Τυρρηνία, στο νησί που ονομάζεται Αιθάλεια, το λιμάνι του, το οποίο ήταν το καλύτερο σε εκείνη την

περιοχή, το ονόμασαν Αργώο από το όνομα του πλοίου και μέχρι τη σύγχρονη εποχή έχει μείνει το ίδιο όνομα.

5.13.1-2

τῆς γὰρ Τυρρηνίας κατὰ τὴν ὀνομαζομένην πόλιν Ποπλώνιον νῆσός ἐστι, ἣν ὀνομάζουσιν Αἰθάλειαν. αὕτη δὲ τῆς παραλίας ἀπέχουσα σταδίου ὡς ἑκατὸν τὴν μὲν προσηγορίαν εἴληφεν ἀπὸ τοῦ πλήθους τοῦ κατ' αὐτὴν αἰθάλου. πέτραν γὰρ ἔχει πολλὴν σιδηρίτιν, ἣν τέμνουσιν ἐπὶ τὴν χωνεῖαν καὶ κατασκευὴν τοῦ σιδήρου, πολλὴν ἔχοντες τοῦ μετάλλου δαψιλείαν. οἱ γὰρ ταῖς ἐργασίαις προσεδρεύοντες κόπτουσι τὴν πέτραν καὶ τοὺς τμηθέντας λίθους κάουσι ἔν τισι φιλοτέχνοις καμίνοις· ἐν δὲ ταύταις τῶ πλήθει τοῦ πυρὸς τήκοντες τοὺς λίθους καταμερίζουσι εἰς μεγέθη σύμμετρα, παραπλήσια ταῖς ἰδέαις μεγάλοις σπόγγις. (...) ταῦτα δὲ τὰ φορτία τινὲς ὠνούμενοι καὶ τεχνιτῶν χαλκῆων πλήθος ἀθροίζοντες κατεργάζονται, καὶ ποιοῦσι σιδήρου πλάσματα παντοδαπά. τούτων δὲ τὰ μὲν εἰς ὄπλων τύπους χαλκεύουσι, τὰ δὲ πρὸς δικελλῶν καὶ δρεπάνων καὶ τῶν ἄλλων ἐργαλείων εὐθέτους τύπους φιλοτεχνοῦσιν (...).

Κοντά στην πόλη που ονομάζεται Ποπλώνιο υπάρχει ένα νησί της Τυρρηνίας το οποίο ονομάζεται Αιθάλεια. Αυτή απέχει από την ακτή μέχρι εκατό σταδίου και έχει πάρει την ονομασία της από την πολλή τέφρα. Έχει πολύ σιδηρούχο πέτρωμα το οποίο κόβουν για τη χύτευση και την κατεργασία του σιδήρου, αφού έχουν σε αφθονία το μέταλλο. Όσοι ασχολούνται με αυτές τις εργασίες κόβουν το πέτρωμα και καίνε τα κομμάτια σε περίτεχνες καμίνοους. Σε αυτές λοιπόν τήκουν τα κομμάτια χρησιμοποιώντας την ισχύ της φωτιάς και τα κατατάσσουν κατά μέγεθος, παρόμοια στην όψη με μεγάλα σφουγγάρια. (...) Αφού κάποιιοι πουλήσουν αυτά τα φορτία και συγκεντρωθούν οι τεχνίτες, τα κατεργάζονται και κατασκευάζουν κάθε είδους δημιουργήματα από σίδηρο. Κάποια από αυτά γίνονται είδη όπλων και κάποια άλλα λαβίδες και δρεπάνια και κάθε είδους χρήσιμα εργαλεία (...).

5.37.1

ἐκεῖνα (sc. τὰ κατὰ τὴν Ἀττικὴν μέταλλα) μὲν γὰρ οἱ μεταλλεύοντες καὶ πρὸς ταῖς ἐργασίαις μεγάλας προΐεμενοι δαπάνας, ἃ μὲν ἤλπισαν ἐνίοτε λαβεῖν οὐκ ἔλαβον, ἃ δ' εἶχον ἀπέβαλον, ὥστε δοκεῖν αὐτοὺς ὥσπερ αἰνίγματος τρόπον ἀτυχεῖν (...).

Όσοι εκμεταλλεύονταν εκείνα (ενν. τα μεταλλεία στην Αττική) και προέβαιναν σε μεγάλες δαπάνες για τις εργασίες από τις οποίες ήλπισαν ότι κάποτε θα είχαν κέρδος και δεν είχαν, έχασαν την περιουσία τους. Αυτοί φαίνεται λοιπόν σαν να περιέπεσαν σε ατυχία, κατά αινιγματικό τρόπο (...).

5.55.1-4

τὴν δὲ νῆσον τὴν ὀνομαζομένην Ρόδον πρῶτοι κατώκησαν οἱ προσαγορευόμενοι Τελχῖνες· οὗτοι δ' ἦσαν υἱοὶ μὲν Θαλάττης, ὡς ὁ μῦθος παραδέδωκε, μυθολογοῦνται δὲ μετὰ Καφείρας τῆς Ὠκεανοῦ θυγατρὸς ἐκθρέψαι Ποσειδῶνα, Ρέαας αὐτοῖς παρακαταθεμένης τὸ βρέφος. γενέσθαι δ' αὐτοὺς καὶ τεχνῶν τιῶν εὐρετὰς καὶ ἄλλων τῶν χρησίμων εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων εἰσηγητάς. ἀγάλματά τε θεῶν πρῶτοι κατασκευάσαι λέγονται, καὶ τινὰ τῶν ἀρχαίων

ἀφιδρυμάτων ἀπ' ἐκείνων ἐπωνομάσθαι· παρὰ μὲν γὰρ Λινδίοις Απόλλωνα Τελχίνιον προσαγορευθῆναι, παρὰ δὲ Ἰαλυσίοις Ἦραν καὶ Νύμφας Τελχινίας, παρὰ δὲ Καμειρεῦσιν Ἦραν Τελχινίαν. λέγονται δ' οὗτοι καὶ γόητες γεγονέναι καὶ παράγειν ὅτε βούλοιντο νέφη τε καὶ ὄμβρους καὶ χαλάζας, ὁμοίως δὲ καὶ χιόνα ἐφέλκεσθαι· ταῦτα δὲ καθάπερ καὶ τοὺς μάγους ποιεῖν ἱστοροῦσιν. ἀλλάττεσθαι δὲ καὶ τὰς ἰδίας μορφάς, καὶ εἶναι φθονεροὺς ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν τεχνῶν.

Το νησί που ονομάζεται Ρόδος κατοίκησαν πρώτοι οι λεγόμενοι Τελχίνες· αυτοί ήταν γιοί της Θάλασσας και, όπως αναφέρει ο μύθος, μαζί με την Καφείρα, την κόρη του Ωκεανού, μεγάλωσαν τον Ποσειδώνα, αφού τους εμπιστεύτηκε η Ρέα το βρέφος. Ἐγιναν επίσης αυτοί και ευρετές κάποιων τεχνῶν και εφευρέτες άλλων πραγμάτων χρήσιμων στη ζωή του ανθρώπου. Λέγεται ότι πρώτοι αυτοί κατασκεύασαν αγάλματα θεῶν και κάποια από τα αρχαία ιερά πήραν το όνομά τους από εκείνους· ο Απόλλωνας στη Λίνδο ονομάστηκε Τελχίνιος, στην Ιαλυσό η Ἦρα και οι Νύμφες Τελχινίες και η Ἦρα στην Κάμειρο Τελχινία. Πιστεύεται ακόμα ότι αυτοί (δηλ. οι Τελχίνες) είχαν γίνει γόητες και δημιουργούσαν ὅποτε ήθελαν σύννεφα, βροχές και χαλαζοπτώσεις και με τον ίδιο τρόπο προσείλκυαν το χιόνι· εξαιτίας αυτών λεγόταν ότι έκαναν τους μάγους. Άλλαζαν μάλιστα και την ίδια τους τη μορφή και ήταν φθονεροί ως προς τη διδασκαλία των τεχνῶν.

5.56.1

προαισθημένους τοὺς Τελχίνας τὸν μέλλοντα γίνεσθαι κατακλυσμὸν ἐκλιπεῖν τὴν νῆσον (sc. τὴν Ρόδον) καὶ διασπαρῆναι. Λύκον δ' ἐκ τούτων παραγενόμενον εἰς τὴν Λυκίαν Απόλλωνος Λυκίου ἱερὸν ἰδρῦσασθαι παρὰ τὸν Ξάνθον ποταμὸν.

Οι Τελχίνες, καθώς προαισθάνθηκαν τον επερχόμενο κατακλυσμό, εγκατέλειψαν το νησί (δηλ. τη Ρόδο) και διασκορπίστηκαν. Από αυτούς ο Λύκος, αφού εγκαταστάθηκε στη Λυκία, ίδρυσε ιερό του Λυκίου Απόλλωνα δίπλα στον Ξάνθο ποταμό.

5.60.2

(Στο ακόλουθο απόσπασμα γίνεται λόγος για τη μετανάστευση πέντε Κουρήτων από την Κρήτη στη Χερρόνησο. Η τελευταία βρίσκεται στην ακτή της Μικράς Ασίας απέναντι από τη Ρόδο.)

πέντε Κούρητας ἐκ Κρήτης εἰς αὐτὴν (sc. τὴν Χερρόνησον) περαιωθῆναι (...).

Πέντε Κουρήτες από την Κρήτη κατέληξαν σε αυτή (δηλ. στη Χερρόνησο) (...).

5.64.3-5

πρώτοι τοίνυν τῶν εἰς μνήμην παραδεδομένων ᾤκησαν τῆς Κρήτης περὶ τὴν Ἴδην οἱ προσαγορευθέντες Ἰδαῖοι Δάκτυλοι. τούτους δ' οἱ μὲν ἑκατὸν τὸν ἀριθμὸν γεγονέναι παραδεδώκασιν, οἱ δὲ δέκα φασὶν ὑπάρχοντας τυχεῖν ταύτης τῆς προσηγορίας, τοῖς ἐν ταῖς χερσὶ δακτύλοις ὄντας ἰσαρίθμους. ἔνιοι δ' ἱστοροῦσιν, ὧν ἔστι καὶ Ἐφορος, τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους γενέσθαι μὲν κατὰ τὴν Ἴδην τὴν ἐν Φρυγίᾳ, διαβῆναι δὲ μετὰ Μυγδόνοσ εἰς τὴν Εὐρώπην· ὑπάρξαντας δὲ γόητας ἐπιτηδεῦσαι τὰς τε ἐπωδὰς καὶ τελετὰς καὶ μυστήρια, καὶ περὶ Σαμοθράκην

διατρίψαντας οὐ μετρίως ἐν τούτοις ἐκπλήττειν τοὺς ἐγχωρίους (...). οἱ δ' οὖν κατὰ τὴν Κρήτην Ἰδαῖοι Δάκτυλοι παραδέδονται τὴν τε τοῦ πυρὸς χρῆσιν καὶ τὴν τοῦ χαλκοῦ καὶ σιδήρου φύσιν ἐξευρεῖν (...).

Από όσα θυμούνται οι άνθρωποι, πρώτοι κατοίκησαν την Κρήτη κόντά στην Ἰδη οι λεγόμενοι Ἰδαῖοι Δάκτυλοι. Κάποιοι θυμούνται ότι αυτοί έφτασαν τους εκατό και κάποιοι άλλοι ότι ήταν δέκα με αυτό το όνομα, ισάριθμοι με τα δάκτυλα των χειρών. Μερικοί, μεταξύ αυτών και ο Έφορος (ο Κυμαίος), ιστορούν ότι οι Ἰδαῖοι Δάκτυλοι γεννήθηκαν στην Ἰδη της Φρυγίας και πέρασαν με τον Μυγδόνα στην Ευρώπη· καθώς ήταν γόητες, επινόησαν τα μαγικά άσματα και τελετές και μυστήρια, και στη Σαμοθράκη διέμειναν όχι λίγο, ώστε με αυτά εξέπληξαν τους κατοίκους (...). Παραδίδεται λοιπόν ότι οι Ἰδαῖοι Δάκτυλοι της Κρήτης ανακάλυψαν και τη χρήση της φωτιάς και τις ιδιότητες του χαλκού και του σιδήρου (...).

5.65.1

μετὰ δὲ τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους ἱστοροῦσι γενέσθαι Κούρητας ἐννέα. τούτους δ' οἱ μὲν μυθολογοῦσι γεγονέναι γηγενεῖς, οἱ δ' ἀπογόνους τῶν Ἰδαίων Δακτύλων.

Διηγούνται ότι μετά τους Ἰδαίους Δακτύλους γεννήθηκαν οι εννέα Κούρητες. Κάποιοι λένε ότι ήταν γηγενείς και άλλοι ότι ήταν απόγονοι των Ἰδαίων Δακτύλων.

5.65.4

εύρεῖν δὲ (sc. τοὺς Κούρητας) καὶ ξίφη καὶ κράνη καὶ τὰς ἐνοπλίους ὀρχήσεις, δι' ὧν ποιοῦντας μεγάλους ψόφους ἀπατᾶν τὸν Κρόνον.

Λέγεται ότι εφηύραν (οι Κούρητες) και τα ξίφη και τα κράνη και τους ένοπλους χορούς, μέσω των οποίων κάνοντας μεγάλη φασαρία εξαπατούσαν τον Κρόνο.

5.74.2-4

Ἡφαιστον δὲ λέγουσιν εύρετὴν γενέσθαι τῆς περὶ τὸν σίδηρον ἐργασίας ἀπάσης καὶ τῆς περὶ τὸν χαλκὸν καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ τῶν ἄλλων ὅσα τὴν ἐκ τοῦ πυρὸς ἐργασίαν ἐπιδέχεται, καὶ τὰς ἄλλας δὲ χρεῖας τὰς τοῦ πυρὸς ἀπάσας προσεξευρεῖν καὶ παραδοῦναι τοῖς τε τὰς τέχνας ἐργαζομένοις καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀνθρώποις· (...) τὸν Ἄρην δὲ μυθολογοῦσι πρῶτον κατασκευάσαι πανοπλίαν (...).

Θεωρούν ότι ο Ἡφαιστος έγινε ο ευρετής της σιδηρουργίας και κάθε είδους εργασίας σχετικά με τον χαλκό και τον χρυσό και τον άργυρο και όλων των υπολοίπων που επιδέχονται επεξεργασία με φωτιά, καθώς και όλες τις άλλες χρήσεις της φωτιάς (θεωρούν) ότι εφηύρε και τις παρέδωσε τόσο στους τεχνίτες όσο και στους υπόλοιπους ανθρώπους· (...) για τον Άρη μυθολογείται ότι πρώτος κατασκεύασε πανοπλία (...).

5.74.5

ἔτι δὲ τὴν ἰατρικὴν ἐπιστῆμην ἐξενεγκεῖν διὰ τῆς μαντικῆς τέχνης γινομένην, δι' ἧς τὸ παλαιὸν συνέβαινε θεραπείας τυγχάνειν τοὺς ἀρρωστοῦντας (...).

Ακόμα και η ιατρική επιστήμη προέρχεται από τη μαντική τέχνη, δια της οποίας συνέβαινε παλιά να θεραπεύονται οι ἀρρωστοί (...).

Ἑλλάνικος Μυτιληναῖος

5^{ος} αἰώνας π.Χ.

Frg. 1.F71b

ἐν Λήμνῳ πρώτῳς εὐρέθη τὸ τε πῦρ καὶ αἱ ὄπλουργαί, καθὼς ἐν τῷ Περὶ Χίου κτίσεως Ἑλλάνικος ἱστορεῖ.

Στη Λήμνο βρέθηκε πρώτα η φωτιά και η οπλουργία, καθὼς ἱστορεῖ ο Ἑλλάνικος στο Περὶ Χίου κτίσεως.

Εὐριπίδης

485-406 π.Χ.

Βάκχ. 73-82

ΧΟΡΟΣ: ὦ μάκαρ, ὅστις εὐδαίμων
τελετὰς θεῶν εἰδῶς
βιοτὰν ἀγιστεύει
καὶ θιασεύεται ψυχὰν
ἐν ὄρεσσι βακχεύων
όσίοις καθαρμοῖσιν,
τά τε ματρὸς μεγάλας ὄργια
Κυβέλας θεμιτεύων
ἀνὰ θύρσον τε τινάσσω
κισσῶι τε στεφανωθείς
Διόνυσον θεραπεύει.

Ω ευλογημένε, ὅποιος ευτυχῆς
γνωρίζοντας τις τελετές των θεῶν
σεμνή ζωὴ περνά και
συμμετέχει η ψυχὴ του στον θίασο
βακχεύοντας (εκστασιαζόμενος) στα βουνά
με ὄσιους καθαρμούς,
της μεγάλης μητέρας
της Κυβέλης τιμώντας τα ὄργια,
τον θύρσο τινάζοντας
και στεφανωμένος με κισσό
υπηρετεῖ τον Διόνυσο.

Βάκχ. 275-6

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ: (...) Δημήτηρ θεά
Γῆ δ' ἐστίν, ὄνομα δ' ὀπότερον βούλημι κάλει (...).

(...) Η θεά Δήμητρα
είναι η Γη, όπως θέλεις αποκάλεσέ την (...).

Βάκχ. 298-301

ΤΕΙΡΕΣΙΑΣ: μάντις δ' ὁ δαίμων ὄδε· τὸ γὰρ βακχεύσιμον
καὶ τὸ μανιῶδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει·
ὅταν γὰρ ὁ θεὸς ἐς τὸ σῶμ' ἔλθῃ πολὺς,
λέγειν τὸ μέλλον τοὺς μεμνηότας ποιεῖ.

Μάντης είναι αυτός ο δαίμονας· η βακχεία
και η μανία έχουν ισχυρή μαντική δύναμη·
όταν ο θεός γεμίσει το σώμα,
όσους βρίσκονται σε μανία κάνει να προφητεύουν το μέλλον.

Έλ. 148-50

ΤΕΥΚΡΟΣ: ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὐ μ' ἐθέσπισεν
οἰκεῖν Απόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν
Σαλαμίνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας.

Στην θαλασσόζωστη γη της Κύπρου, όπου ο Απόλλωνας μου
χρησιμοδότησε
να ιδρύσω αποικία, το όνομα του νησιού
της Σαλαμίνας δίνοντάς της προς τιμήν της πατρίδας μου.

Έλ. 749-51

(Διευκρινίζεται ότι το χωρίο αναφέρεται σε εκδοχή του Τρωικού μύθου σύμφωνα με την οποία ο Πάρις, ξεγελασμένος από την Ήρα, δεν πήρε στην Τροία την Ελένη αλλά μια νεφέλη με τη μορφή της.)

ΘΕΡΑΠΩΝ: Κάλχας γὰρ οὐκ εἶπ' οὐδ' ἐσήμηνε στρατῶι
νεφέλης ὑπερθνήσκοντας εἰσορῶν φίλους
οὐδ' Ἑλενος, ἀλλὰ πόλις ἀνηρπάσθη μάτην.

Ο Κάλχας δεν μίλησε ούτε προειδοποίησε τον στρατό
παρότι έβλεπε τους συντρόφους του να σκοτώνονται για ένα
σύννεφο
ούτε ο Έλενος, αλλά η πόλη μάταια αλώθηκε.

Εὐσέβιος

260-339 μ.Χ.

Εὐ. προπ. 5.29.3

περὶ δὲ ἀποικίας·
στέλλ' ἐπὶ χρυσεῖους ἄνδρας πολυεθνέα λαόν,
ἄμοις μὲν χαλκὸν προφέρων, χερσὶν δὲ σίδηρον.

Σχετικά με ἀποικία·
Στέλνε ἐναντίον χρυσῶν ἀνθρώπων πολυπληθὴ λαό,
ο οποίος μεταφέρει χαλκό στον ὦμο ἀλλὰ στο χέρι σίδηρο (όπλα).

Ἡρόδοτος

485-425 π.Χ.

1.55

ἐπειρώτα δὲ (sc. ὁ Κροῖσος) τάδε χρηστηριαζόμενος, εἴ οἱ πολυχρόνιος ἔσται ἡ
μουναρχίη. ἢ δὲ Πυθίη οἱ χρᾶ τάδε·

Ἀλλ' ὅταν ἡμίονος βασιλεὺς Μήδοισι γένηται,
καὶ τότε, Λυδὲ ποδαβρέ, πολυψήφίδα παρ' Ἑρμον
φεύγειν μηδὲ μένειν, μηδ' αἰδεῖσθαι κακὸς εἶναι.

Επερωτούσε λοιπὸν αὐτά (ο Κροῖσος) ζητώντας χρησμό, ἀν θὰ εἶναι πολύχρονη
ἡ βασιλεία του. Ἡ Πυθία του ἀπάντησε τα ἐξῆς·

«Ἀλλὰ ὅταν ἓνα μουλᾶρι γίνῃ βασιλιάς τῶν Μήδων,
τότε, Λυδὲ τρυφερόποδε, πρὸς τὸν γεμάτο χαλίκια Ἑρμον
φύγε καὶ μὴ μείνεις, μὴ ντραπείς νὰ φανεῖς ἀνανδρός».

(Διευκρινίζεται ὅτι ὡς ἡμίονος χαρακτηρίζεται στὴν ἀπολογία τοῦ μαντείου τῶν
Δελφῶν ὁ Κύρος, ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν, τοῦ οὐοίου οἱ γονεῖς ἦταν
διαφορετικῆς ἐθνικότητος καὶ κοινωνικῆς τάξεως. Βλ. Ἡροδ. 1.91.)

1.66

καὶ δὴ σφι (sc. Λακεδαιμονίοισιν) οὐκέτι ἀπέχρα ἡσυχίην ἄγειν, ἀλλὰ
καταφρονήσαντες Ἀρκάδων κρέσσονες εἶναι ἐχρηστηριάζοντο ἐν Δελφοῖσι ἐπὶ
πάσῃ τῇ Ἀρκάδων χώρῃ. ἢ δὲ Πυθίη σφι χρᾶ τάδε·

Ἀρκαδίην μ' αἰτεῖς; μέγα μ' αἰτεῖς· οὐ τοι δώσω.
πολλοὶ ἐν Ἀρκαδίῃ βαλανηφάγοι ἄνδρες ἔασιν,
οἳ σ' ἀποκωλύσουσιν. ἐγὼ δὲ τοι οὐτι μεγαίρω.
δώσω τοι Τεγέην ποσσίκροτον ὀρχήσασθαι
καὶ καλὸν πεδίον σχοίνῳ διαμετρήσασθαι.

Και αυτοί (δηλ. οι Λακεδαιμόνιοι) καθόλου δεν αρκούνταν πλέον με την ειρήνη, αλλά θεωρώντας ότι είναι ισχυρότεροι από τους Αρκάδες ζήτησαν χρησμό από τους Δελφούς για την κατάκτηση ολόκληρης της χώρας των Αρκάδων. Η δε Πυθία τους χρησιμοποίησε τα εξής:

«Μου ζητάς την Αρκαδία; Μεγάλο (πράγμα) μου ζητάς· δεν θα σου τη δώσω.

Στην Αρκαδία βρίσκονται πολλοί βαλανηφάγοι άνδρες, οι οποίοι θα σε εμποδίσουν. Εγώ όμως δεν σε φθονώ. Θα σου δώσω την ποδόκροτη Τεγέα για να χορεύεις και την εύφορη πεδιάδα να τη μετρήσεις με σκοινί».

1.67-8

ἐπειδὴ αἰεὶ τῷ πολέμῳ ἐσσοῦντο (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι) ὑπὸ Τεγεητέων, πέμψαντες θεοπρόπους ἐς Δελφούς ἐπειρώτων τίνα ἂν θεῶν ἰλασάμενοι κατύπερθε τῷ πολέμῳ Τεγεητέων γενοίατο. ἡ δὲ Πυθίη σφί ἔχρησε τὰ Ὀρέστω τοῦ Ἀγαμέμνονος ὁστέα ἐπαγαγομένους, ὡς δὲ ἀνευρεῖν οὐκ οἴοι τε ἐγίνοντο τὴν θήκην τοῦ Ὀρέστω, ἔπεμπον αὐτίς τὴν ἐς θεὸν ἐπειρησομένους τὸν χῶρον ἐν τῷ κέοιτο Ὀρέστω. εἰρωτῶσι δὲ ταῦτα τοῖσι θεοπρόποισι λέγει ἡ Πυθίη τάδε:

ἔστι τις Ἀρκαδίας Τεγέη λευρῶ ἐνὶ χώρῳ,
ἔνθ' ἄνεμοι πνεῖουσι δῶ κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης,
καὶ τύπος ἀντίτυπος, καὶ πῆμ' ἐπὶ πῆματι κεῖται.
ἔνθ' Ἀγαμεμνονίδην κατέχει φυσίζοος αἶα·
τὸν σὺ κομισσάμενος Τεγέης ἐπιτάρροθος ἔσση.

ὡς δὲ καὶ ταῦτα ἤκουσαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἀπεῖχον τῆς ἐξευρέσιος οὐδὲν ἔλασσαν, πάντα διζήμενοι, ἐς οὗ δὴ Λίχης τῶν ἀγαθοεργῶν καλομένων Σπαρτιητέων ἀνεῦρε. οἱ δὲ ἀγαθοεργοὶ εἰσι τῶν ἀστῶν, ἐξιόντες ἐκ τῶν ἰππέων αἰεὶ οἱ πρεσβύτατοι, πέντε ἔτεος ἑκάστου· τοὺς δεῖ τοῦτον τὸν ἐνιαυτόν, τὸν ἂν ἐξίωσι ἐκ τῶν ἰππέων, Σπαρτιητέων τῷ κοινῷ διαπεμπομένους μὴ ἐλινύειν ἄλλους ἄλλη. τούτων ὧν τῶν ἀνδρῶν Λίχης ἀνεῦρε ἐν Τεγέῃ καὶ συντυχίῃ χρησάμενος καὶ σοφίη. ἐούσης γὰρ τοῦτον τὸν χρόνον ἐπιμειξίης πρὸς τοὺς Τεγεήτας, ἐλθὼν ἐς χαλκήμιον ἐθηεῖτο σίδηρον ἐξελαυνόμενον καὶ ἐν θῶματι ἦν ὄρων τὸ ποιούμενον. μαθὼν δὲ μιν ὁ χαλκεὺς ἀποθωμάζοντα εἶπε παυσάμενος τοῦ ἔργου· Ἦ κου ἂν, ᾧ ξεῖνε Λάκων, εἴ περ εἶδες τό περ ἐγώ, κάρτα ἂν ἐθώμαζες, ὅκου νῦν οὕτω τυγχάνεις θῶμα ποιούμενος τὴν ἐργασίην τοῦ σιδήρου. ἐγὼ γὰρ ἐν τῇδε θέλων {ἐν} τῇ αὐλῇ φρέαρ ποιήσασθαι, ὀρύσσων ἐπέτυχον σορῶ ἐπταπήχει· ὑπὸ δὲ ἀπιστίας μὴ μὲν γενέσθαι μηδαμὰ μέζονας ἀνθρώπους τῶν νῦν ἄνοιξα αὐτὴν καὶ εἶδον τὸν νεκρὸν μήκει ἴσον ἐόντα τῇ σορῶ· μετρήσας δὲ συνέχωσα ὀπίσω. ὁ μὲν δὴ οἱ ἔλεγε τά περ ὀπώπεε, ὁ δὲ ἐνώσας τὰ λεγόμενα συνεβάλλετο τὸν Ὀρέστω κατὰ τὸ θεοπρόπιον τοῦτον εἶναι, τῇδε συμβαλλόμενος· τοῦ χαλκέος δύο ὀρέων φύσας τοὺς ἀνέμους εὔρισκε ἐόντας, τὸν δὲ ἄκμονα καὶ τὴν σφῦραν τόν τε τύπον καὶ τὸν ἀντίτυπον, τὸν δὲ ἐξελαυνόμενον σίδηρον τὸ πῆμα ἐπὶ πῆματι κείμενον, κατὰ τοιόνδε τι εἰκάζων, ὡς ἐπὶ κακῷ ἀνθρώπου σιδήρος ἀνεύρηται. συμβαλλόμενος δὲ ταῦτα καὶ ἀπελθὼν ἐς Σπάρτην ἔφραζε Λακεδαιμονίοισι πᾶν τὸ πρῆγμα. οἱ δὲ ἐκ λόγου πλαστοῦ ἐπενείκαντές οἱ αἰτίην ἐδίωξαν. ὁ δὲ ἀπικόμενος ἐς Τεγέην καὶ φράζων τὴν ἐωυτοῦ

συμφορὴν πρὸς τὸν χαλκῆα ἐμισθοῦτο παρ' οὐκ ἐκδιδόντος τὴν αὐλήν. χρόνῳ δὲ ὡς ἀνέγνωσε, ἐνοικίσθη, ἀνορύξας δὲ τὸν τάφον καὶ τὰ ὀστέα συλλέξας οἶχετο φέρων ἐς Σπάρτην. καὶ ἀπὸ τούτου τοῦ χρόνου, ὅπως πειρώατο ἀλλήλων, πολλῶ κατυπέτεροι τῶ πολέμῳ ἐγίνοντο οἱ Λακεδαιμόνιοι· ἤδη δὲ σφι καὶ ἡ πολλὴ τῆς Πελοποννήσου ἦν κατεστραμμένη.

Ἐπειδὴ (οἱ Σπαρτιάτες) πάντοτε στον πόλεμο ἠτῶντο ἀπὸ τους Τεγεάτες, ἐστειλαν θεοπρόπους στους Δελφούς για να ρωτήσουν ποιὸν θεὸ ἐξυμενίζοντας θα επικρατούσαν των Τεγεατῶν στον πόλεμο. Ἡ Πυθία λοιπὸν χρησιμοδότησε ὅτι (θα επικρατούσαν αν) μετέφεραν (στη Σπάρτη) τα ὀστά του Ορέστη, του γιου του Αγαμέμνονα. Καθὼς ὅμως δεν κατάφεραν να βρουν τον τάφο του Ορέστη, ἐστειλαν πάλι (θεοπρόπους), για να ρωτήσουν να μάθουν ἀπὸ την Πυθία τον χῶρο ὅπου ἦταν θαμμένος ο Ορέστης. Στους θεοπρόπους που ρώτησαν αὐτὰ ἡ Πυθία ἀπάντησε τα ἐξῆς:

«Υπάρχει κάποια Τεγέα σε πεδινὸ τόπο της Ἀρκαδίας,
ὅπου πνέουν δυο ἀνεμοὶ ἀπὸ ἰσχυρὴ ἀνάγκη,
καὶ κτύπος ἀντίκτυπος, καὶ συμφορὰ πάνω στη συμφορὰ κείται.
Ἐκεῖ ἡ ζωογόνος γῆ κρατεῖ τον γιο του Αγαμέμνονα·
αὐτὸν ἐσὺ αν μεταφέρεις θα γίνεις ο υπερασπιστὴς της Τεγέας».

Ἀφού ἀκουσαν ὅμως καὶ αὐτὰ οἱ Λακεδαιμόνιοι, καθόλου δεν πλησίαζαν αὐτὸ που ἀναζητούσαν, παρότι ἐψαχναν παντού, μέχρις ὅτου ο Λίχας, ἓνας ἀπὸ τους Σπαρτιάτες που ὀνομάζονταν ἀγαθοεργοί, ἔκανε την ἀνακάλυψη. Οἱ ἀγαθοεργοί εἶναι πολῖτες που ἀποσπῶνται ἀπὸ τους ἰππεῖς πάντοτε οἱ γεροντότεροι, πέντε κάθε ἔτος· αὐτοὶ ἔχουν ὡς χρέος τον χρόνο που ἀποσπῶνται ἀπὸ τους ἰππεῖς να ἀναλάβουν μια ἀποστολή, διαφορετικὴ ὁ καθένας, χωρὶς διακοπή, για τις κοινές υποθέσεις των Σπαρτιατῶν. Ἀπὸ αὐτοὺς λοιπὸν τους ἀνδρες ο Λίχας ἔκανε την ἀνακάλυψη στην Τεγέα χρησιμοποιώντας τύχη καὶ ευστροφία. Καθὼς υπήρχε ἐπικοινωνία ἐκείνον τον χρόνο με τους Τεγεάτες, μπήκε σε ἓνα χαλκουργεῖο, εἶδε τον σίδηρο να σφυρηλατεῖται καὶ με θαυμασμὸ παρατηροῦσε το ἔργο. Ἐπειδὴ ο χαλκουργὸς ἀντιλήφθηκε τον θαυμασμὸ του εἶπε, ἐνὼ σταμάτησε τη δουλειά του: «Ἀλήθεια, ξένη Λάκωνα, αν εἶχες δεῖ ὅτι ἀκριβῶς καὶ ἐγὼ, θα ἔμενες ἐκθαμβος, ἀφού συμβαίνει να ἐντυπωσιάξῃς τόσο ἀπὸ την ἐπεξεργασία του σιδήρου. Ἐγὼ, δηλαδὴ, θέλοντας να ἀνοίξω ἓνα πηγάδι σε αὐτὴν την αὐλή, σκάβοντας ἔπεσα πάνω σε ἓνα φέρετρο ἐπτά πήχεων· μην πιστεύοντας ὅτι κάποτε υπήρξαν ἀνθρώποι μεγαλύτεροι ἀπὸ τους τωρινούς, το ἀνοίξα καὶ εἶδα τον νεκρὸ να εἶναι ἴσος στο μήκος με το φέρετρο· ἀφού τον μέτρησα, τον ἔθαψα πάλι». Ἐκεῖνος του ἔλεγε αὐτὰ ἀκριβῶς που εἶχε δεῖ, ο Λίχας ὅμως ἐρμηνεύοντας τα λεγόμενά του συμπέρανε ὅτι (ο νεκρὸς) τούτος εἶναι ο Ορέστης, κατὰ τον χρησμὸ συνδυάζοντας τα ἐξῆς: βλέποντας τα δυο φυσερά του χαλκουργεῖο βρήκε ὅτι ἦταν οἱ ἀνεμοὶ, το σφυρί καὶ το ἀμόνι (ὅτι ἦταν) ο κτύπος καὶ ο ἀντίκτυπος, ο σίδηρος που σφυρηλατεῖται (ὅτι ἦταν) ἡ συμφορὰ που κείται πάνω στη συμφορὰ, ἔτσι παρομοιάζοντάς τον, καθὼς για το κακό του ἀνθρώπου βρέθηκε ο σίδηρος. Ἀφού συνδύασε αὐτὰ καὶ γύρισε (ο Λίχας) στη Σπάρτη, διηγήθηκε στους Λακεδαιμονίους ὀλόκληρο το συμβάν. Ἐκεῖνοι του προσήψαν ψεύτικη κατηγορία καὶ τον ἐξόρισαν. Αὐτός, ἀφού ἔφτασε στην Τεγέα καὶ

διηγήθηκε τη συμφορά του στον χαλκουργό, προσπαθούσε να μισθώσει την αυλή (από τον χαλκουργό), που δεν ήθελε να την εκμισθώσει. Όταν (ο Λίχας) με την πάροδο του χρόνου τον έπεισε, εγκαταστάθηκε και, αφού ανέσκαψε τον τάφο και συνέλεξε τα οστά, έφυγε τρέχοντας, μεταφέροντάς τα στη Σπάρτη. Και από τότε, όποτε συγκρούονταν μεταξύ τους (δηλ. με τους Τεγεάτες), υπερερούσαν κατά πολύ στον πόλεμο οι Λακεδαιμόνιοι· ήδη είχε υποταχθεί σε αυτούς το μεγαλύτερο κομμάτι της Πελοποννήσου.

1.69

ταῦτα δὴ ὦν πάντα πυνθανόμενος ὁ Κροῖσος ἔπεμπε ἐς Σπάρτην ἀγγέλους δῶρά τε φέροντας καὶ δεησομένους συμμαχίας, ἐντειλάμενός τε τὰ λέγειν χρῆν. οἱ δὲ ἐλθόντες ἔλεγον· Ἐπεμψε ἡμέας Κροῖσος ὁ Λυδῶν τε καὶ ἄλλων ἐθνέων βασιλεύς, λέγων τάδε· Ὁ Λακεδαιμόνιοι, χρήσαντος τοῦ θεοῦ τὸν Ἕλληνα φίλον προσθέσθαι, ὑμέας γὰρ πυνθάνομαι προεστάναι τῆς Ἑλλάδος, ὑμέας ὦν κατὰ τὸ χρηστήριον προσκαλέομαι φίλος τε θέλων γενέσθαι καὶ σύμμαχος ἄνευ τε δόλου καὶ ἀπάτης. Κροῖσος μὲν δὴ ταῦτα δι' ἀγγέλων ἐπεκηρυκεύετο, Λακεδαιμόνιοι δὲ ἀκηκοότες καὶ αὐτοὶ τὸ θεοπρόπιον τὸ Κροῖσω γενόμενον ἤσθησάν τε τῇ ἀπίξει τῶν Λυδῶν καὶ ἐποίησαντο ὅρκια ξεινίας περὶ καὶ συμμαχίας· καὶ γὰρ τινες αὐτοὺς εὐεργεσία εἶχον ἐκ Κροῖσου πρότερον ἔτι γεγονυῖαι. πέμψαντες γὰρ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐς Σάρδις χρυσὸν ὠνέοντο, ἐς ἄγαλμα βουλόμενοι χρήσασθαι τοῦτο τὸ νῦν τῆς Λακωνικῆς ἐν Θόρνακι ἴδρυται Ἀπόλλωνος, Κροῖσος δὲ σφι ὠνεομένοισι ἔδωκε δωτήνην.

Αφού ο Κροῖσος πληροφορήθηκε αυτά, έστειλε στη Σπάρτη αγγελιοφόρους οι οποίοι έφεραν δώρα και παρακαλούσαν (τους Σπαρτιάτες) για τη σύναψη συμμαχίας, ορίζοντάς τους από πριν όσα έπρεπε να πουν. Όταν έφτασαν είπαν: «Μας έστειλε ο Κροῖσος, ο βασιλιάς των Λυδών και άλλων εθνών στέλνοντας το εξής μήνυμα: Λακεδαιμόνιοι, κατόπιν χρησμού του θεού να βρω Έλληνα σύμμαχο, πληροφορήθηκα ότι εσεις διακρίνεστε από τους Έλληνες, και για αυτό αποτεινόμαι σε εσάς, κατὰ τον χρησμό, θέλοντας να γίνω φίλος και σύμμαχος χωρίς δόλο και απάτη». Αυτά εξήγγειλε ο Κροῖσος δια των κηρύκων, οι δε Λακεδαιμόνιοι, επειδή είχαν πληροφορηθεί και οι ίδιοι για τον χρησμό που δόθηκε στον Κροῖσο, χάρηκαν για την άφιξη των Λυδών και έκαναν όρκους φιλοξενίας και συμμαχίας· τους υποχρέωναν άλλωστε κάποιες παλαιότερες ευεργεσίες του Κροῖσου. Αφού έστειλαν δηλαδή οι Λακεδιαμόνιοι απεσταλμένους στις Σάρδεις, ζητούσαν να αγοράσουν χρυσό, θέλοντας να τον χρησιμοποιήσουν στο άγαλμα του Απόλλωνα που έχει μεταφερθεί τώρα στο Θόρνακα της Λακωνίας, ο Κροῖσος όμως χάρισε (τον χρυσό) σε αυτούς που ήρθαν να τον αγοράσουν.

2.51

ὅστις δὲ τὰ Καβείρων ὄργια μεμύηται, τὰ Σαμοθρήικες ἐπιτελέουσι παραλαβόντες παρὰ Πελασγῶν, οὗτος ὠνήρ οἶδε τὸ λέγω.

Όποιος όμως έχει μνηθεί στα μυστήρια των Καβείρων, τα οποία επιτελούν οι Σαμοθράκες αφού τα παρέλαβαν από τους Πελασγούς, τούτος ο άνθρωπος γνωρίζει αυτό που λέω.

2.52-3

τὸ γὰρ δὴ μαντήιον τοῦτο (sc. τὸ ἐν Δωδώνῃ) νενόμισται ἀρχαιότατον τῶν ἐν Ἑλλησι χρηστηρίων εἶναι, καὶ ἦν τὸν χρόνον τοῦτον μοῦνον. ἐπεὶ ὦν ἐχρηστηρίαζοντο ἐν τῇ Δωδώνῃ οἱ Πελασγοὶ εἰ ἀνέλωνται τὰ οὐνόματα (sc. τῶν θεῶν) τὰ ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἤκοντα, ἀνείλε τὸ μαντήιον χρᾶσθαι. ἀπὸ μὲν δὴ τούτου τοῦ χρόνου ἔθνον τοῖσι οὐνόμασι τῶν θεῶν χρεώμενοι. παρὰ δὲ Πελασγῶν Ἕλληνες ἐδέξαντο ὕστερον.

Το μαντείο βέβαια τούτο (στη Δωδώνη) θεωρείται το αρχαιότερο που χρησιμοδοτούσε στην Ελλάδα, και ήταν εκείνη την εποχή το μοναδικό. Όταν ρώτησαν τη Δωδώνη οι Πελασγοί αν πρέπει να πάρουν τα ονόματα (των θεῶν) που άκουγαν από τους ξένους λαούς, απάντησε το μαντείο να τα χρησιμοποιούν. Από τότε θυσίαζαν χρησιμοποιώντας τα ονόματα αυτά των θεῶν. Από τους Πελασγούς τα πήραν ύστερα οι Έλληνες.

3.115-6

(Στο ακόλουθο απόσπασμα ο Ηρόδοτος απορρίπτει την άποψη σχετικά με την προέλευση του κασσιτέρου της Μεσογείου από τις Κασσιτερίδες νήσους και του ηλέκτρου από τον Ηριδανό ποταμό. Γίνεται όμως ξεκάθαρο ότι η άποψη αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη στην εποχή του.)

οὔτε γὰρ ἔγωγε ἐνδέκομαι Ἡριδανόν τινα καλέεσθαι πρὸς βαρβάρων ποταμὸν ἐκδιδόντα ἐς θάλασσαν τὴν πρὸς βορρῆν ἄνεμον, ἀπ' ὅθεν τὸ ἤλεκτρον φοιτᾶν λόγος ἐστὶ, οὔτε νήσους οἶδα Κασσιτερίδας ἐούσας, ἐκ τῶν ὁ κασσίτερος ἡμῖν φοιτᾶ. (...) πρὸς δὲ ἄρκτου τῆς Εὐρώπης πολλῶ τι πλεῖστος χρυσὸς φαίνεται ἐῶν.

Εγώ πάντως δεν παραδέχομαι ότι καλεῖται κάποιος ποταμός Ηριδανός στους ξένους, ο οποίος εκβάλλει στη θάλασσα που βρίσκεται προς τους βορείους ανέμους, από όπου λέγεται ότι έρχεται το ήλεκτρο. Ούτε γνωρίζω να υπάρχουν Κασσιτερίδες νήσοι, από τις οποίες έρχεται σε εμάς ο κασσίτερος. (...) Κοντά στον αρκτικό κύκλο της Ευρώπης φαίνεται σαφώς όμως πως βρίσκονται οι μεγαλύτερες ποσότητες χρυσού.

3.57

τὰ δὲ τῶν Σιφνίων πρήγματα ἤκμαζε τοῦτον τὸν χρόνον, καὶ νησιωτέων μάλιστα ἐπλούτεον, ἅτε ἐόντων αὐτοῖσι ἐν τῇ νήσῳ χρυσέων καὶ ἀργυρέων μετάλλων, οὔτω ὥστε ἀπὸ τῆς δεκάτης τῶν γινομένων αὐτόθεν χρημάτων θησαυρὸς ἐν Δελφοῖσι ἀνάκειται ὅμοια τοῖσι πλουσιωτάτοισι· αὐτοὶ δὲ τὰ γινόμενα {ἐν} τῶ ἐνιαυτῶ ἐκάστῳ χρήματα διενέμοντο. ὅτε ὦν ἐποιεῦντο τὸν θησαυρόν, ἐχρέωντο τῶ χρηστηρίῳ εἰ αὐτοῖσι τὰ παρεόντα ἀγαθὰ οἷά τέ ἐστι πολλὸν χρόνον παραμένειν· ἡ δὲ Πυθίῃ ἔχρισέ σφι τάδε·

ἀλλ' ὅταν ἐν Σίφνῳ πρυτανήια λευκὰ γένηται
λεύκοφρύς τ' ἀγορή, τότε δὴ δεῖ φράδμονος ἀνδρὸς
φράσασθαι ξύλινόν τε λόχον κήρυκά τ' ἐρυθρόν.

τοῖσι δὲ Σιφνίοισι ἦν τότε ἡ ἀγορὴ καὶ τὸ πρυτανήιον Παρίῳ λίθῳ ἡσκημένα.

Οι Σίφνιοι βρίσκονταν σε ακμή τούτον τον καιρό, και, καθώς υπήρχαν στο νησί τους μεταλλεία χρυσού και αργύρου, πλούτιζαν περισσότερο από τους άλλους νησιώτες, τόσο ώστε από τη δεκάτη των κερδών τους ανήγειραν θησαυρό στους Δελφούς, όμοιο με εκείνους των πλουσιότατων πόλεων· τα ενιαύσια έσοδά τους τα μοίραζαν μεταξύ τους. Όταν λοιπόν ολοκλήρωσαν τον θησαυρό, ρώτησαν το μαντείο αν ο υπάρχων πλούτος θα παραμένει αμετάβλητος για πολύν καιρό· η Πυθία τους απήντησε τα εξής:

«Αλλά όταν στη Σίφνο γίνουν λευκά τα πρυτανεία
και λευκόφρυδη η αγορά, τότε πρέπει ένας σώφρων άνδρας
να αντιμετωπίσει την ξύλινη ενέδρα και τον ερυθρό κήρυκα».

Τότε η αγορά και το πρυτανείο των Σιφνίων ήταν επενδεδυμένα με παριανό μάρμαρο.

6.27

φιλέει δέ κως (sc. ο θεός) προσημαίνειν, εὐτ' ἂν μέλλη μεγάλα κακὰ ἢ πόλι ἢ ἔθνεϊ ἔσεσθαι.

Αρέσκεται (ο θεός) στο να προσημαίνει, όταν μεγάλες συμφορές πρόκειται να έρθουν ή στην πόλη ή στον λαό.

6.66

(Στο παρακάτω απόσπασμα ο Κλεομένης καταφεύγει στο μαντείο των Δελφών, για να επιβεβαιώσει την πλαστή κατηγορία ότι ο Δημάρατος δεν είναι παιδί του Αρίστωνα και βασιλεύει παράνομα στη Σπάρτη. Ο Κλεομένης φροντίζει μάλιστα να πάρει με το μέρος του τον ισχυρό ιερέα των Δελφών Κόβωνα, ο οποίος επηρεάζει την Πυθία Περίαλλο.)

ὁ δὲ Κόβων Περίαλλον τὴν πρόμαντιν ἀναπείθει τὰ Κλεομένης ἐβούλετο λέγεσθαι λέγειν. οὕτω δὴ ἡ Πυθίη ἐπειρωτῶντων τῶν θεοπρόπων ἔκρινε μὴ Ἀρίστωνος εἶναι Δημάρητον παῖδα. ὑστέρω μέντοι χρόνῳ ἀνάπυστα ἐγένετο ταῦτα, καὶ Κόβων τε ἔφυγε ἐκ Δελφῶν καὶ Περίαλλος ἡ πρόμαντις επαύσθη τῆς τιμῆς.

Ο Κόβων πείθει την μάντισσα Περίαλλο να πει όσα ήθελε ο Κλεομένης να λεχθούν. Έτσι λοιπόν, αφού ρώτησαν οι απεσταλμένοι, η Πυθία έκρινε ότι ο Δημάρατος δεν ήταν παιδί του Αρίστωνα. Έστερα όμως από καιρό αυτά έγιναν φανερά και ο Κόβων έφυγε από τους Δελφούς και η μάντισσα Περίαλλος καθαιρέθηκε από το αξίωμα.

7.141

ταῦτα ἀκούσαντες οἱ τῶν Ἀθηναίων θεοπρόποι συμφορῇ τῇ μεγίστῃ ἐχρέωντο. προβάλλουσι δὲ σφέας αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ κακοῦ τοῦ κεχρησμένου Τίμων ὁ Ἄνδροβούλου, τῶν Δελφῶν ἀνὴρ δόκιμος ὅμοια τῶ μάλιστα, συνεβούλευέ σφι ἰκετηρίας λαβοῦσι δεύτερα αὐτίς ἐλθόντας χρᾶσθαι τῶ χρηστηρίῳ ὡς ἰκέτας. πειθομένοισι δὲ ταῦτα τοῖσι Ἀθηναίοισι καὶ λέγουσι· Ὠναξ, χρῆσον ἡμῖν ἄμεινόν τι περὶ τῆς πατρίδος (...). ταῦτα δὲ λέγουσι ἡ πρόμαντις χρᾶ δεύτερα τάδε (...).

Αφού άκουσαν αυτά οι απεσταλμένοι των Αθηναίων, πήραν χρησμό για τη χειρότερη συμφορά. Καθώς λοιπόν και οι ίδιοι βρίσκονταν σε απόγνωση εξαιτίας της προμαντευόμενης δυστυχίας, ο Τίμωνας του Ανδρόβουλου, άνδρας από τους πλέον έγκριτους μεταξύ των Δελφών, τους συμβούλευσε, αφού πάρουν ικετηρία ράβδο, να έρθουν πάλι ως ικέτες και να ζητήσουν χρησμό. Οι Αθηναίοι πείστηκαν από τα λόγια του και ζήτησαν τα εξής: «ω βασιλιά, χρησιμοποίησε μας κάτι καλύτερο σχετικά με την πατρίδα (...)». Αυτά αφού είπαν, η μάντισσα χρησιμοποίησε για δεύτερη φορά τα ακόλουθα (...).

Ἡρωδιανός

2^{ος} αιώνας μ.Χ.

Περὶ καθ. προσφδ. 1.17

Τελχίνες δὲ ἐλέγοντο οἱ Κρήτες. εἰσὶ δὲ καὶ φθονεροὶ δαίμονες οἰκήσαντες τὴν Ρόδον (...).

Τελχίνες λέγονταν και οι Κρήτες. Ήταν επίσης και φθονερές θεότητες που κατοίκησαν τη Ρόδο (...).

Ἡσίοδος

8^{ος}-7^{ος} αιώνας π.Χ.

Ἔργ. 147

(...) ἀλλ' ἀδάμαντος ἔχον κρατερόφρονα θυμόν.

(...) αλλά είχαν την ανθεκτική ψυχή του χάλυβα.

Θεογ. 161-2

*αἴψα δὲ ποιήσασα γένος πολιοῦ ἀδάμαντος,
τεῦξε μέγαν δρέπανον καὶ ἐπέφραδε παισὶ φίλοισιν.*

Αφού δημιούργησε αμέσως τον λευκό χάλυβα, κατασκεύασε ένα μεγάλο δρεπάνι και καθοδήγησε τα αγαπημένα της παιδιά.

Θεόφραστος

372-286 π.Χ.

Λίθ. 3.16

(Στο ακόλουθο απόσπασμα, ο Θεόφραστος αναφέρεται στους λιθάνθρακες.)

οὗς δὲ καλοῦσιν εὐθύς ἄνθρακας τῶν ὀρυττομένων διὰ τὴν χρείαν εἰσὶ γεώδεις, ἐκκαίονται δὲ καὶ πυροῦνται καθάπερ οἱ ἄνθρακες. εἰσὶ δὲ περὶ τε τὴν Λυγιστικὴν ὄπου καὶ το ἤλεκτρον, καὶ ἐν τῇ Ἠλείᾳ βαδιζόντων Ὀλυμπίαζε τὴν δι' ὄρους, οἷς καὶ οἱ χαλκεῖς χρῶνται.

Από τα ορυκτά αυτούς αποκαλούν άνθρακες, λόγω της χρήσης τους, βρίσκονται στη γη, καίγονται και ανάβουν όπως οι άνθρακες. Βρίσκονται στη Λυγιστική,

όπου υπάρχει και ήλεκτρο, και στον ορεινό δρόμο από την Ηλεία προς την Ολυμπία και αυτούς χρησιμοποιούν και οι χαλκουργοί.

Λίθ. 4.33

οἶον τὸ ἀνθράκιον τὸ ἐξ Ὀρχομενοῦ τῆς Ἀρκαδίας.

Τέτοιας ποιότητας είναι ο άνθρακας από τον Ορχομενό της Αρκαδίας.

Θουκυδίδης

5^{ος}-4^{ος} αιώνας π.Χ.

1.118

(Οι Λακεδαιμόνιοι το 431 π.Χ., πριν λύσουν τη συνθήκη ειρήνης με τους Αθηναίους, ζήτησαν τη σχετική έγκριση του μαντείου των Δελφών. Αφού ο Απόλλωνας μέσω της Πυθίας επιδοκίμασε την απόφαση των Λακεδαιμονίων, ξεκίνησε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος.)

πέμψαντες δὲ (sc. οἱ Λακεδαιμόνιοι) ἐς Δελφοὺς ἐπηρώτων τὸν θεὸν εἰ πολεμοῦσιν ἄμεινον ἔσται· ὁ δὲ ἀνεῖλεν αὐτοῖς, ὡς λέγεται, κατὰ κράτος πολεμοῦσι νίκην ἔσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι καὶ παρακαλούμενος καὶ ἄκλητος.

Αφού έστειλαν απεσταλμένους (οι Λακεδαιμόνιοι) στους Δελφούς, ρώτησαν τον θεό αν είναι προτιμότερο να πολεμήσουν· αυτός λοιπόν τους απάντησε, όπως λέγεται, ότι, αν κάνουν πόλεμο με όλες τους τις δυνάμεις, θα νικήσουν και ότι ο ίδιος θα τους βοηθήσει είτε κατόπιν παρακλήσης είτε απρόσκλητος.

2.47

οὐ μέντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι. οὔτε γὰρ ἰατροὶ ἤρκουν τὸ πρῶτον θεραπεύοντες ἀγνοία, ἀλλ' αὐτοὶ μάλιστα ἔθνησκον ὅσῳ καὶ μάλιστα προσῆσαν, οὔτε ἄλλη ἀνθρωπεῖα τέχνη οὐδεμία· ὅσα τε πρὸς ἱεροῖς ἰκέτευσαν ἢ μαντεῖοις καὶ τοῖς τοιούτοις ἐχρήσαντο, πάντα ἀνωφελεῖ ἦν (...).

Τέτοιος λοιμός και τέτοια θνησιμότητα όπως τότε πουθενά δεν μνημονευόταν να είχε γίνει. Ούτε οι γιατροί λόγω της άγνοιάς τους επαρκούσαν για να θεραπεύσουν, αλλά και οι ίδιοι τόσο περισσότερο πέθαιναν όσο πλησίαζαν (τους ασθενείς), ούτε καμιά άλλη ανθρώπινη τέχνη (επαρκούσε)· όσες ικεσίες έκαναν στα ιερά ή στα μαντεία και όσα απαντούσαν (αυτά στους ανθρώπους), όλα ήταν ανώφελα (...).

4.105

(...) πυνθανόμενος (sc. ὁ Βρασίδης) τὸν Θουκυδίδη κτῆσίν τε ἔχειν τῶν χρυσείων μετάλλων ἐργασίας ἐν τῇ περὶ ταῦτα Θράκη καὶ ἀπ' αὐτοῦ δύνασθαι ἐν τοῖς πρώτοις τῶν ἠπειρωτῶν, ἠπειγέτο προκατασχεῖν, εἰ δύναίτο, τὴν πόλιν (...).

(...) πληροφορούμενος (ο Βρασίδης) ότι ο Θουκυδίδης είχε την εκμετάλλευση των μεταλλείων χρυσού σε αυτήν την περιοχή της Θράκης και για αυτό είχε μεγάλη

επιρροή στους επιφανείς ηπειρώτες, επειγόταν να καταλάβει πρώτος, αν μπορούσε, την πόλη (...).

7.50

ἦν γάρ τι (sc. ὁ Νικίας) καὶ ἄγαν θειασμῶ τε καὶ τῶ τοιούτῳ προσκείμενος (...).

(Ο Νικίας) ήταν πάρα πολύ προσκολλημένος στη μαντεία και σε τέτοιου είδους συνήθειες (...).

8.1

ὠργίζοντο δὲ (sc. οἱ Ἀθηναῖοι) καὶ τοῖς χρησμολόγοις τε καὶ μάντεσι καὶ ὅποσοι τι τότε αὐτοὺς θειάσαντες ἐπήλπισαν ὡς λήψονται Σικελίαν.

Οργίζονταν όμως (οι Αθηναίοι) και με τους χρησμολόγους και με τους μάντεις και με όσους με κάποια προφητεία τούς καλλιέργησαν την ελπίδα ότι θα καταλάμβαναν τη Σικελία.

Ἴπποκράτης

460-370 π.Χ.

Ἐπιστ. 15.34-7

ἰητρικὴ δὲ καὶ μαντικὴ καὶ πάννυ ξυγγενέες εἰσίν, ἐπειδὴ καὶ τῶν δύο τεχνῶν πατὴρ εἷς Ἀπόλλων, ὁ καὶ πρόγονος ἡμέων, ἐούσας καὶ ἐσομένας νούσους προαγορεύων καὶ νοσέοντας καὶ νοσήσοντας ἰώμενος.

Η ιατρική και η μαντική είναι σε μεγάλο βαθμό συγγενείς, επειδή και των δυο τεχνών (είναι) κοινός πατέρας ο Απόλλων, ο οποίος και είναι πρόγονός μας και τις παρούσες και τις επερχόμενες ασθένειες προφητεύει και θεραπεύει τους ασθενείς και όσους πρόκειται να αρρωστήσουν.

Καλλίμαχος

4^{ος}-3^{ος} αιώνας π.Χ.

Αἶτ. 1.7-9

*.....>.<>καὶ Τε<λ>χῖσιν ἐγὼ τόδε· Φῦλον α<
.....> τήκ<ειν> ἦπαρ ἐπιστάμενον,
.....>.. ρεην <ὀλ>ιγόστιχος (...).*

*.....>.<>και στους Τελχίνες εγώ τούτο· «φύλο <
.....> να τήκει το οποίο γνωρίζει καλά το ήπαρ,
.....>.. σύντομος (...).*

Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς

2^{ος} αἰώνας π.Χ.

Στρωμ. 1.15

Φρύγες δὲ ἦσαν καὶ βάρβαροι οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι. Ἡρόδωρος δὲ τὸν Ἡρακλέα μαντικὴν καὶ φυσικὸν γενόμενον ἱστορεῖ παρὰ Ἄτλαντος τοῦ βαρβάρου τοῦ Φρυγῶς διαδέχεσθαι τοὺς τοῦ κόσμου κίονας, αἰνιττομένου τοῦ μύθου τὴν τῶν οὐρανίων ἐπιστήμην μαθήσει διαδέχεσθαι.

Οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι ἦταν ξένοι, Φρύγες. Ὁ Ἡρόδωρος διηγείται ὅτι ὁ Ἡρακλῆς, ἀφοῦ ἐγένε μάντης καὶ φυσικὸς κοντὰ στὸν Ἄτλαντα τὸν Φρύγα, τὸν διαδέχτηκε στὸς κίονες τοῦ κόσμου. Ὁ μῦθος υπαινίσσεται ὅμως ὅτι τὸν διαδέχτηκε στὴ γνώση τῆς ἀστρονομίας.

Στρωμ. 1.16

Κέλμις τε αὖ καὶ Δαμναμενεὺς οἱ τῶν Ἰδαίων Δάκτυλοι πρῶτοι σίδηρον εὖρον ἐν Κύπρῳ, Δέλας δὲ ἄλλος Ἰδαῖος εὗρε χαλκοῦ κράσιν.

Ὁ Κέλμις πάλι καὶ ὁ Δαμναμενεὺς ἀπὸ τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους πρῶτοι βρῆκαν σίδηρο στὴν Κύπρο, ἐνῶ ὁ Δέλας, ἓνας ἄλλος Ἰδαῖος, βρῆκε τὰ κράματα τοῦ χαλκοῦ.

Στρωμ. 1.21

ἦν δὲ κατὰ τὴν Ἑλλάδα κατὰ μὲν Φορωνέα τὸν μετὰ Ἰναχον ὁ ἐπὶ Ὠγύγου κατακλυσμός καὶ ἢ ἐν Σικυῶνι βασιλεία, πρῶτου μὲν Αἰγιαλέως, εἶτα Εὐρωπος, εἶτα Τελχίνος καὶ ἢ Κρητὸς ἐν Κρήτῃ.

Συνέβη στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Φορωνέα, τοῦ διαδόχου τοῦ Ἰνάχου, ὁ κατακλυσμός τοῦ Ὠγύγου καὶ στὴ Σικυῶνα ἡ βασιλεία πρῶτα τοῦ Αἰγιαλέως, ἔπειτα τοῦ Εὐρωπος, ἔπειτα τοῦ Τελχίνος καὶ τοῦ Κρητὸς στὴν Κρήτη.

Λυκόφρων

3^{ος} αἰώνας π.Χ.

Ἀλεξ. 484-5

χαλκωρυχήσει, καὶ τὸν ἐκ βόθρου σπάσει βῶλον, δικέλλη πᾶν μεταλλεύων γνύθος.

Θα ἐξορύξει τὸν χαλκό καὶ θα σπάσει τὴ μάζα τοῦ μεταλλεύματος (πὺ που θα βγαίνει) ἀπὸ τὴν κάμινο, ἀφοῦ θα ἔχει ψάξει με ἀξίνα κάθε ὄρυγμα.

Ξενοφών

428-354 π.Χ.

Άγησ. 2.14

ἐπεὶ γε μὴν ἔληξεν ἡ μάχη, παρῆν δὴ θεάσασθαι ἔνθα συνέπεσον ἀλλήλοις τὴν μὲν γῆν αἵματι πεφυρμένην, νεκρούς δὲ κειμένους φιλίους καὶ πολεμίους μετ' ἀλλήλων, ἀσπίδας δὲ διατεθρυμμένας, δόρατα συντεθραυσμένα, εγχειρίδια γυμνὰ κολεῶν, τὰ μὲν χαμαί, τὰ δ' ἐν σώματι, τὰ δ' ἔτι μετὰ χειρᾶς.

Και όταν πια ἔπαυσε ἡ μάχη, μπορούσες νὰ παρατηρήσεις στο πεδίο όπου συγκρούστηκαν τὸ χῶμα ποτισμένο με αἷμα, νεκρούς συμμάχους καὶ εχθρούς νὰ κείτονται ὁ ἓνας δίπλα στον ἄλλον, ἀσπίδες θρυμματισμένες, δόρατα σπασμένα, σπαθιά χωρὶς θήκες, ἄλλα στο ἔδαφος, ἄλλα βυθισμένα στα σώματα καὶ ἄλλα νὰ τὰ βαστάνε ἀκόμη στα χέρια.

Ἀπομν. 1.1.2

θύων τε γὰρ φανερός ἦν (sc. ὁ Σωκράτης) πολλάκις μὲν οἴκοι, πολλάκις δὲ ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως βωμῶν, καὶ μαντικῇ χρώμενος οὐκ ἀφανῆς ἦν.

(Ὁ Σωκράτης) θυσίαζε φανερά πολλές φορές σπῖτι του καὶ πολλές φορές στους δημόσιους βωμούς τῆς πόλης, καὶ κατέφευγε φανερά στη μαντική.

Ἀπομν. 1.1.3

(...) ὅσοι μαντικὴν νομίζοντες οἰωνοῖς τε χρῶνται καὶ φήμαις καὶ συμβόλοις καὶ θυσίαις. οὗτοί τε γὰρ ὑπολαμβάνουσιν οὐ τοὺς ὄρνιθας οὐδὲ τοὺς ἀπαντῶντας εἰδέναι τὰ συμφέροντα τοῖς μαντευομένοις, ἀλλὰ τοὺς θεοὺς διὰ τούτων αὐτὰ σημαίνειν (...).

(...) ὅσοι παραδέχονται τὴ μαντικὴ καὶ χρησιμοποιοῦν οἰωνούς καὶ προφητικὴς φωνές καὶ σύμβολα καὶ θυσίες. Γιατί αυτοί θεωροῦν ὅτι οὔτε τὰ πουλιά οὔτε ὅσοι αυτοί συναντοῦν τυχαία γνωρίζουν τὰ συμφέροντα ὅσων προσφεύγουν σε μάντεις, ἀλλὰ ὅτι οἱ θεοὶ δια τούτων τὰ φανερώνουν (...).

Κύρ. ἀνάβ. 6.1.21-4

ὁπότε δ' αὖ ἐνθυμοῖτο (sc. ὁ Ξενοφών) ὅτι ἀδηλον μὲν παντὶ ἀνθρώπῳ ὅπῃ τὸ μέλλον ἔξει, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κίνδυνος εἶη καὶ τὴν προειργασμένην δόξαν ἀποβαλεῖν, ἠπορεῖτο. διαπορουμένῳ δὲ αὐτῷ διακρίναι ἔδοξε κράτιστον εἶναι τοῖς θεοῖς ἀνακοινῶσαι· καὶ παραστησάμενος δύο ἱερεῖα ἐθύετο τῷ Διὶ τῷ βασιλεῖ, ὅσπερ αὐτῷ μαντευτὸς ἦν ἐκ Δελφῶν (...) οὕτω δὲ θυομένῳ αὐτῷ διαφανῶς ὁ θεὸς σημαίνει μῆτε προσδεῖσθαι τῆς ἀρχῆς μῆτε εἰ αἰροῖντο ἀποδέχεσθαι.

Τότε αναλογιζόταν πάλι (ὁ Ξενοφών) ὅτι εἶναι ἀγνωστο τί ἐπιφυλάσσει τὸ μέλλον σε κάθε ἀνθρώπο, γιὰ αὐτὸ ὑπάρχει κίνδυνος καὶ θα ἔπρεπε νὰ ἀλλάξει τὴν ἀπόφασή του, ὥστε βρισκόταν σε ἀμηχανία. Καθὼς ἦταν λοιπὸν ἀναποφάσιτος, του φάνηκε σωστό νὰ συμβουλευτεῖ τοὺς θεοὺς· καὶ, ἀφοῦ ἔφερε δυο σφάγια, θυσίασε στον Δία τὸν βασιλιά, τὸν θεὸ δηλαδὴ που του εἶχε ὑποδείξει τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν (...) ἔτσι δηλαδὴ θυσιάζοντας, ὁ θεὸς του

έδωσε προφανές σημάδι ούτε να διεκδικήσει την εξουσία ούτε να την αποδεχθεί, αν τον εκλέξουν.

Κύρ. ανάβ. 6.1.31-2

Ἄλλ', ὦ ἄνδρες, ἔφη (sc. ὁ Ξενοφῶν), (...) ἐθνόμην εἰ βέλτιον εἶη ὑμῖν τε ἐμοὶ ἐπιτρέψαι ταύτην τὴν ἀρχὴν καὶ ἐμοὶ ὑποστῆναι· καὶ μοι οἱ θεοὶ οὕτως ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐσήμηναν ὥστε καὶ ἰδιώτην ἂν γινῶναι ὅτι τῆς μοναρχίας ἀπέχεσθαι με δεῖ. οὕτω δὴ Χειρίσοφον αἰροῦνται.

«Ἀλλά, ὦ ἄνδρες», εἶπε (ο Ξενοφών), «(...) θυσίασα επερωτώντας αν είναι το καλύτερο για εσάς και για εμένα να μου αναθέσετε αυτήν την εξουσία και εγώ να την αναλάβω και οι θεοί μου έδωσαν τέτοια σημάδια στα σφάγια ώστε και ιδιώτης θα μπορούσε να αναγνωρίσει ότι πρέπει να απέχω από την αρχηγία». Έτσι λοιπόν εκλέγουν τον Χειρίσοφον.

Κύρ. ανάβ. 6.4.16

θυομένῳ δὲ (sc. Ξενοφῶντι) πάλιν εἰς τρις ἐπὶ τῇ ἀφόδῳ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερά.

Και αφού ο Ξενοφών θυσίασε πάλι τρεις φορές, δεν βγήκαν ευνοϊκά τα σημεία από τα σφάγια.

Κύρ. ανάβ. 6.4.19

καὶ ἐπὶ τούτῳ πάλιν ἐθύετο (Ξενοφῶν) εἰς τρις, καὶ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερά.

Και πάλι θυσιάζε τρεις φορές (ο Ξενοφών) για τον συγκεκριμένο σκοπό και δεν έβγαιναν ευνοϊκά τα σημεία από τα σφάγια.

Λακ. πολ. 13.3-4

ἀεὶ δὲ ὅταν θύηται (sc. ὁ Λυκούργος), ἄρχεται μὲν τούτου τοῦ ἔργου ἔτι κνεφαῖος, προλαμβάνειν βουλόμενος τὴν τοῦ θεοῦ εὐνοϊαν.

Πάντοτε όταν θυσιάζει (ο Λυκούργος), ξεκινά πριν ακόμη ξημερώσει, επειδή θέλει να προλάβει την εύνοια του θεού.

Πόρ. 4.14

ἀκηκόαμεν ὅτι Νικίας ποτὲ ὁ Νικηράτου ἐκτήσατο ἐν τοῖς ἀργυρείοις χιλίους ἀνθρώπους, οὓς ἐκεῖνος Σωσία τῷ Θρακί ἐξεμίσθωσεν, ἐφ' ᾧ ὀβολὸν μὲν ἀτελῆ ἑκάστου τῆς ἡμέρας ἀποδιδόναι, τὸν δ' ἀριθμὸν ἴσους ἀεὶ παρέχειν.

Έχουμε ακούσει ότι ο Νικίας του Νικηράτου είχε κάποτε στα μεταλλεία αργύρου χιλίους ανθρώπους που εκείνος εκμίσθωσε στον Σωσία τον Θράκα, με αντίτιμο έναν οβολό την κάθε μέρα χωρίς φόρο, για τον ίδιο πάντοτε αριθμό ανθρώπων.

Πόρ. 4.28-9

κίνδυνος δὲ μέγας τῷ καινοτομοῦντι· ὁ μὲν γὰρ εὐρῶν ἀγαθὴν ἐργασίαν πλοῦσιος γίγνεται, ὁ δὲ μὴ εὐρῶν πάντα ἀπόλλυσιν ὅσα ἂν δαπανήσῃ.

Υπάρχει μεγάλο ρίσκο για όποιον ξεκινά μια καινοτομία· ενώ όποιος βρει αποδοτική εκμετάλλευση γίνεται πλούσιος, όποιος δεν βρει χάνει όσα χρήματα έχει δαπανήσει.

Όμηρος

8^{ος} αιώνας π.Χ.

γ 432-5

(...) ἦλθε δὲ χαλκεὺς
ὄπλ' ἐν χερσὶν ἔχων χαλκήϊα, πείρατα τέχνης,
ἄκμονά τε σφῦράν τ' εὐποίητόν τε πυράγρην,
οἷσιν τε χρυσὸν ἐργάζετο (...).

Ἦρθε ο χαλκουργός
κρατώντας στα χέρια του χάλκινα όπλα, τα δημιουργήματα της τέχνης του,
το αμόνι και το καλοφτιαγμένο σφυρί και τη λαβίδα,
με τα οποία επεξεργαζόταν τον χρυσό (...).

η 91-4

χρῦσειοι δ' ἐκάτερθε καὶ ἀργύρεοι κύνες ἦσαν,
οὗς Ἥφαιστος τεῦξεν ἰδυίησι πραπίδεσσι
δῶμα φυλασσέμεναι μεγαλήτορος Ἀλκινόοιο,
ἀθανάτους ὄντας καὶ ἀγήρωσ ἦματα πάντα.

Χρυσά και αργυρά σκυλιά βρίσκονταν εκατέρωθεν,
τα οποία είχε κατασκευάσει ο Ἡφαιστος με την σοφή του τέχνη
για να φυλάττουν το παλάτι του ένδοξου Αλκίνοου,
τα οποία έμεναν πάντοτε αθάνατα και αγέραστα.

ι 391-3

ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ χαλκεὺς πέλεκυν μέγαν ἠὲ σκέπαρνον
εἶν ὕδατι ψυχρῷ βάπτῃ μεγάλα ἰάχοντα
φαρμάσων· τὸ γὰρ αὐτε σιδήρου γε κράτος ἐστίν (...).

Όπως, όταν ο χαλκουργός μεγάλο τσεκούρι ή σκεπάρνι
σε κρύο νερό βυθίζει βγάζοντας δυνατό ήχο, για να στερεοποιηθεί·
διότι ύστερα ο σίδηρος αποκτά αντοχή (...).

A 58-67

τοῖσι δ' ἀνιστάμενος μετέφη πόδας ὦκὺς Ἀχιλλεύς·
Ἄτρεΐδη, νῦν ἄμμε παλιμπλαγχθέντας οἶω
ἄψ ἀπονοστήσειν, εἴ κεν θάνατόν γε φύγοιμεν,
εἰ δὴ ὁμοῦ πόλεμός τε δαμᾶ καὶ λοιμὸς Ἀχαιοὺς·
ἀλλ' ἄγε δὴ τίνα μάντιν ἐρείοιμεν ἢ ἱερῆα,
ἢ καὶ ὄνειροπόλον, καὶ γάρ τ' ὄναρ ἐκ Διὸς ἐστίν,
ὅς κ' εἶποι ὅ,τι τόσον ἐχώσατο Φοῖβος Ἀπόλλων,
εἴτ' ἄρ' ὁ γ' εὐχολῆς ἐπιμέμφεται εἶθ' ἐκατόμβης,

*αἶ κέν πως ἀρνῶν κνίσης αἰγῶν τε τελείων
βούλεται ἀντιάσας ἡμῖν ἀπὸ λοιγὸν ἀμῦναι.*

Ο γοργοπόδαρος Αχιλλέας αφού σηκώθηκε τους μίλησε·
«Ατρεΐδη, νομίζω ότι θα αναγκαστούμε τώρα νικημένοι
να γυρίσουμε, αν βέβαια αποφύγουμε τον θάνατο,
καθώς μαζί ο πόλεμος και ο λοιμός δαμάζουν τους Αχαιούς·
αλλά ας ρωτήσουμε κάποιον μάντη ή ιερέα,
ή και ονειροσκόπο, γιατί και το όνειρο είναι (σταλμένο) από τον Δία,
ο οποίος θα μπορούσε να φανερώσει γιατί θύμωσε τόσο ο Φοίβος Απόλλωνας,
μήπως μας κατακρίνει για τάξιμο ανεκπλήρωτο κάποιας προσευχής ή εκατόμβη,
ίσως όμως με την κνίσσα (από τη θυσία) διαλεκτών αρνιών και κατσικιών
να θελει να μας προστατεύσει από τον λοιμό γιατρεύοντάς μας».

B 225-30

*Ἀτρεΐδη τέο δὴ αὐτ' ἐπιμέμφεαι ἠδὲ χατίζεις;
πλεῖαι τοι χαλκοῦ κλισίαι (...).
ἦ ἔτι καὶ χρυσοῦ ἐπιδεύεαι, ὄν κέ τις οἴσει
Τρώων ἵπποδάμων ἐξ Ἰλίου υἱὸς ἄποινα (...);*

Γιε του Ατρέα τί σου λείπει πάλι και παραπονιέσαι;
Γεμάτα τα καράβια σου με χαλκό (...).
Μήπως θέλεις περισσότερο χρυσό, τον οποίο θα σου φέρει από το Ίλιον κάποιος
από τους αλογοτάρηνδες Τρώες για την απελευθέρωση του γιου του (...);

B 322-30

*Κάλχας δ' αὐτίκ' ἔπειτα θεοπροπέων ἀγόρευε·
Τίπτ' ἄνεω ἐγένεσθε, κάρη κομόωντες Αχαιοί;
ἡμῖν μὲν τόδ' ἔφηνε τέρας μέγα μητίετα Ζεύς,
ὄψιμον, ὄψιτέλεστον, ὄου κλέος οὐ ποτ' ὀλεῖται.
ὡς οὔτος κατὰ τέκνα φάγε στρουθοῖο καὶ αὐτήν,
ὀκτώ, ἀτὰρ μήτηρ ἐνάτη ἦν, ἠ τέκε τέκνα,
ὡς ἡμεῖς τοσσαῦτ' ἔτεα πτολεμίξομεν αὐθι,
τῷ δεκάτῳ δὲ πόλιν αἰρήσομεν εὐρύαγγυιαν.*

Ο Κάλχας προφητεύοντας πήρε αμέσως τον λόγο·
«Γιατί μείνατε άναυδοι μακρομάλληδες Αχαιοί;
ο σοφός Δίας μάς έστειλε αυτό το φοβερό σημάδι,
όψιμο, αργοτέλεστο, μα η δόξα του ποτέ δεν θα χαθεί.
Καθώς αυτό (το φίδι) έφαγε τα σπουργίτια και τη μάνα τους,
οκτώ αυτά και εννέα μαζί με τη μητέρα που τα γέννησε,
έτσι και εμεῖς τόσα πολλά χρόνια θα πολεμούμε,
και τον δέκατο χρόνο θα κυριεύσουμε την ευρύχωρη πόλη».

Γ 316-7

*κλήρους ἐν κυνέη χαλκήρεϊ πάλλον ἐλόντες,
ὀππότερος δὴ πρόσθεν ἀφείη χάλκεον ἔγχος.*

Τους κλήρους μέσα στο χάλκινο κράνος ανακάτεψαν διαλέγοντας ποιός από τους δύο θα ρίξει πρώτος το χάλκινο δόρυ.

Δ 123

νευρήν μὲν μαζῶ πέλασεν, τόξω δὲ σίδηρον.

Έφερε τη χορδή κοντά στο στήθος και τον σίδηρο (το βέλος) στο τόξο.

Δ 460-1

*ἐν δὲ μετώπῳ πῆξε, πέρησε δ' ἄρ' ὀστέον εἴσω
αἰχμὴ χαλκείη.*

Καρφώθηκε στο μέτωπο και πέρασε μέσα από το οστό η χάλκινη αιχμή.

Δ 509-11

*«ὄρνυσθ' ἰππόδαμοι Τρῶες, μηδ' εἴκετε χάρμης
Ἀργείοις, ἐπεὶ οὐ σφι λίθος χρώς οὐδὲ σίδηρος
χαλκὸν ἀνασχέσθαι ταμεσίχροα βαλλομένοισιν (...)*».

Ορμήξτε ιππηλάτες Τρώες και μην υποχωρείτε στη μάχη με τους Αργείους, καθώς το σώμα τους δεν είναι ούτε από πέτρα ούτε από σίδηρο, ώστε, όταν χτυπιούνται, να γλιτώνουν από τα τραύματα του χάλκινου όπλου (...).

Π 233

Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ (...).

Δία βασιλιά της Δωδώνης, Πελασγικέ (...).

Σ 34

(...) δεΐδιδε γὰρ μὴ λαιμὸν ἀπαμήσειε σιδήρῳ.

(...) γιατί φοβόταν μην του κόψει τον λαιμό με τον σίδηρο (σπαθί).

Σ 288-9

*πρὶν μὲν γὰρ Πριάμοιο πόλιν μέροπες ἄνθρωποι
πάντες μυθέσκοντο πολύχρυσον πολύχαλκον (...).*

Παλαιότερα όμως την πόλη του Πριάμου οι καλότυχοι άνθρωποι όλοι ιστορούσαν πως ήταν πολύχρυση και πολύχαλκη (...).

Σ 468-477

*ὡς εἰπῶν τὴν μὲν λίπεν αὐτοῦ, βῆ δ' ἐπὶ φύσας·
τὰς δ' ἐς πῦρ ἔτρεψε κέλευσέ τε ἐργάζεσθαι.
φῦσαι δ' ἐν χοάνοισι ἐείκοσι πᾶσαι ἐφύσων
παντοίην εὐπρηστον αὐτμὴν ἔξανιεῖσαι,*

ἄλλοτε μὲν σπεύδοντι παρέμμεναι, ἄλλοτε δ' αὖτε
ὅπως Ἥφαιστός τ' ἐθέλοι καὶ ἔργον ἄνοιτο.
χαλκὸν δ' ἐν πυρὶ βάλλεν ἀτειρέα κασσίτερόν τε
καὶ χρυσὸν τιμῆντα καὶ ἄργυρον· αὐτὰρ ἔπειτα
θῆκεν ἐν ἀκμοθέτῳ μέγαν ἄκμονα, γέντο δὲ χειρὶ
ῥαιστῆρα κρατερὴν, ἐτέρηφι δὲ γέντο πυράγρην.

Ἔτσι αφού μίλησε (ο Ἥφαιστος στη Θέτιδα), την άφησε εκεί και πήγε προς τα
φυσερά:

τα έστρεψε προς τη φωτιά και πρόσταξε να αρχίζουν να δουλεύουν.

και τα είκοσι φυσερά φυσούσαν στη βάση της καμίνου

ξεχυνοντας κάθε είδος ευκολοφύσητου αέρα,

άλλοτε μεν απότομα να τον στέλνουν, άλλοτε πάλι,

όπως θέλει ο Ἥφαιστος και το έργο του να γίνει.

Έριξε λοιπόν στη φωτιά άφθαρτο χαλκό, κασσίτερο και

πολύτιμο χρυσό και άργυρο· έπειτα όμως

τοποθέτησε το μεγάλο αμόνι στη θέση του, παίρνοντας στο ένα χέρι

την ανθεκτική σφύρα, και στο άλλο τη λαβίδα.

(Είναι προφανές ότι ο Όμηρος υπερβάλλει, κάνοντας λόγο για είκοσι φυσερά και για ταυτόχρονη τήξη τόσων μετάλλων που δεν συνδυάζονταν ποτέ στο ίδιο κράμα. Η περιγραφή του είναι ωστόσο ιδιαίτερα λεπτομερής και ενδιαφέρουσα από τεχνικής άποψης. Δείχει δε ότι ο ποιητής κατά πάσα πιθανότητα έχει υπόψη του την κατεργασία του σιδήρου.)

Υ 371-2

τοῦ δ' ἐγὼ ἀντίος εἶμι, καὶ εἰ πυρὶ χειῖρας ἔοικεν,

εἰ πυρὶ χειῖρας ἔοικε, μένος δ' αἴθωνι σιδήρῳ.

Αυτόν εγώ θα πολεμήσω ακόμα και αν τα χέρια του είναι σαν φωτιά,

και αν τα χέρια του είναι σαν φωτιά, και η μανία του (άκαμπτη) σαν τον

απαστράπτοντα σίδηρο.

X 50

χαλκοῦ τε χρυσοῦ τ' ἀπολυσόμεθ'· ἔστι γὰρ ἔνδον.

(Τον Λυκάονα και τον Πολύδωρο) με αντάλλαγμα χαλκό και χρυσό θα απελευθερώσουμε· άλλωστε υπάρχει μέσα πολύς (χαλκός και χρυσός).

Παυσανίας

2^{ος} αιώνας μ.Χ.

2.19.5

οὐ γάρ τι ὁμολογοῦσι (sc. οἱ Ἀργεῖοι) δοῦναι πῦρ Προμηθεῖα ἀνθρώποις, ἀλλὰ ἐς Φορωνέα τοῦ πυρὸς μετάγειν ἐθέλουσι τὴν εὕρεσιν.

Δεν παραδέχονται καθόλου (οι Αργείοι) ότι ο Προμηθέας έδωσε τη φωτιά στους ανθρώπους, αλλά θέλουν να αποδώσουν την ανακάλυψη της φωτιάς στον Φορωνέα.

3.3.6

όποσα ἐν τῆι τοῦ χαλκέως ἑώρα (sc. ὁ Λίχας), παρέβαλεν αὐτὰ πρὸς τὸ ἐκ Δελφῶν μάντευμα, ἀνέμοις μὲν τοῦ χαλκέως εἰκάζων τὰς φύσας, ὅτι καὶ αὐταὶ βίαιον πνεῦμα ἠφίεσαν, τύπον δὲ τὴν σφῦραν καὶ τὸν ἄκμονα ἀντίτυπον ταύτηι, πῆμα δὲ εἰκότως ἀνθρώπων τὸν σίδηρον, ὅτι ἐχρῶντο ἐς τὰς μάχας ἤδη τῶι σιδήρῳ (...).

(Ο Λίχας) συνέκρινε ὅσα έβλεπε (στην οικία) του χαλκουργού με τον χρησμό των Δελφών και παρομοίασε τους ανέμους με τα φυσερά του χαλκουργού, επειδή και αυτά βγάζουν δυνατὸ ρεύμα αέρα, τη σφύρα με τον κτύπο και τον άκμονα με τον αντίκτυπο πάνω σε αυτή, συμφορά για τον άνθρωπο εύλογα χαρακτηήρισε τον σίδηρο, διότι χρησιμοποιούσαν ήδη τον σίδηρο στις μάχες (...).

3.10.8.4-8

Λακεδαιμονίοις γὰρ ἐπιφανέστερά ἐστι τὰ ἐς τὸν Ἀμυκλαῖον, ὥστε καὶ τὸν χρυσόν, ὃν Κροῖσος ὁ Λυδὸς τῶι Ἀπόλλωνι ἔπεμψε τῶι Πυθαεῖ, τούτῳ ἐς κόσμον τοῦ ἐν Ἀμύκλαις κατεχρήσαντο ἀγάλματος.

Για τους Λακεδαιμονίους είναι σημαντικότερος ο Αμυκλαίος (Απόλλωνας), ὥστε και τον χρυσό που έστειλε ο Κροίσος ο Λυδός για τον Πύθιο Απόλλωνα (στον Θόρνακα), τούτον χρησιμοποίησαν για τη διακόσμηση του αγάλματος (του Απόλλωνα) στις Αμύκλες.

3.11.10

Μοιρῶν Λακεδαιμονίοις ἐστὶν ἱερόν, Ὁρέστου δὲ τοῦ Ἀγαμέμνονος πρὸς αὐτῶι τάφος· κοιμισθέντα γὰρ ἐκ Τεγέας τοῦ Ὁρέστου τὰ ὀστά κατὰ μαντεῖαν θάπτουσιν ἐνταῦθα.

Έχουν οι Λακεδαιμόνιοι ιερό αφιερωμένο στις Μοίρες, κοντά σε αυτό (βρισκόταν) ο τάφος του Ορέστη, του γιου του Αγαμέμνονα· γιατί τα οστά του Ορέστη, αφού μεταφέρθηκαν από την Τεγέα σύμφωνα με χρησμό, θάφτηκαν σε τούτο το σημείο.

4.2.6

(Ο Λύκος, ο γιος του Πανδίονα, μύησε στα μυστήρια των Μεγάλων θεών τον Αφαρέα, τη γυναίκα του και τα παιδιά του, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβανόταν και ο Λυγκέας.)

ἀφίκετο δὲ ἐς τὴν Ἀρήνην καὶ Λύκος ὁ Πανδίωνος, ὅτε καὶ αὐτὸς τὸν ἀδελφὸν Αἰγέα ἐξ Ἀθηνῶν ἔφευγε· καὶ τὰ ὄργια ἐπέδειξε τῶν Μεγάλων θεῶν Ἀφαρεῖ καὶ τοῖς παισὶ καὶ τῆι γυναικὶ Ἀρήνηι (...).

Έφτασε λοιπόν στην Αρήνη και ο Λύκος, ο γιος του Πανδίονα, όταν και ο ίδιος διέφευγε του αδερφού του Αιγέα από την Αθήνα· και παρέδωσε τις τελετές των Μεγάλων Θεών στον Αφαρέα και στα παιδιά του και στη γυναίκα του Αρήνη (...).

5.7.6

Διὸς δὲ τεχθέντος ἐπιτρέψαι Ρέα τῷ παιδὸς τὴν φρουρὰν τοῖς Ἰδαίοις Δακτύλοις, καλουμένοις δὲ τοῖς αὐτοῖς τούτοις καὶ Κούρησιν· ἀφικέσθαι δὲ αὐτοὺς ἐξ Ἰδης τῆς Κρητικῆς (...).

Όταν γεννήθηκε ο Δίας, η Ρέα έβαλε φύλακες του παιδιού τούς Ιδαίους Δακτύλους, που οι ίδιοι καλούνταν και Κούρητες· έφτασαν λοιπόν αυτοί από την Ίδη της Κρήτης (...).

5.14.9-10

ἐφεξῆς δὲ Ὀμονοίας βωμὸς καὶ αὐθις Αθηνᾶς, ὁ δὲ Μητρὸς θεῶν. (...) πλησίον δὲ τοῦ Σικωνίων θησαυροῦ ἦτοι Κουρήτων ἢ τοῦ Ἀλκμήνης ἐστὶν Ἡρακλέους· λέγεται γὰρ καὶ ἀμφότερα. ἐπὶ δὲ τῷ Γαίῳ καλουμένῳ, βωμὸς ἐστὶν ἐπ' αὐτῷ Γῆς, τέφρας καὶ οὗτος· τὰ δὲ ἔτι ἀρχαιότερα καὶ μαντεῖον τῆς Γῆς αὐτόθι εἶναι λέγουσιν.

Ακολουθως είναι ο βωμός της Ομονοίας και πάλι της Αθηνάς και κατόπιν της Μητέρας των θεών. (...) Πλησίον του θησαυρού των Σικωνίων υπάρχει (ο βωμός) του Ηρακλή, είτε ενός από τους Κουρήτες δηλαδή είτε του γιου της Αλκμήνης· διότι ακούγονται και οι δυο εκδοχές. Στο ονομαζόμενο Γαίον, βρίσκεται βωμός της Γης, και αυτός από τέφρα· λένε δε ότι αυτά είναι ακόμα αρχαιότερα και ότι υπάρχει μαντείο της Γης στο ίδιο σημείο.

9.19.1

καὶ Αθηνᾶς ἐν Τευμησσῶι Τελχινίας ἐστὶν ἱερὸν ἄγαλμα (...). ἐς δὲ τὴν ἐπὶ κλησὶν αὐτῆς ἐστὶν εἰκάζειν ὡς τῶν ἐν Κύπρῳ ποτὲ οἰκισάντων Τελχίνων ἀφικομένη μοῖρα ἐς Βοιωτοὺς ἱερὸν ἰδρύσατο Αθηνᾶς Τελχινίας.

Υπάρχει επίσης ιερό άγαλμα της Αθηνάς της Τελχινίας στην Τευμησσό· με την ευκαιρία της επίκλησής της, εικάζεται ότι ένα τμήμα των Τελχίνων που κάποτε είχαν κατοικήσει την Κύπρο, αφού έφτασε στους Βοιωτούς, ίδρυσε το ιερό της Αθηνάς της Τελχινίας.

9.25.6

πόλιν γὰρ ποτε ἐν τούτῳ φασὶν εἶναι τῷ χωρίῳ (sc. τῇ Θήβᾳ) καὶ ἄνδρας ὀνομαζομένους Καβείρους, Προμηθεῖ δὲ ἐνὶ τῶν Καβείρων καὶ Αἰτναίῳ τῷ Προμηθεὺς ἀφικομένην Δήμητρα ἐς γνῶσιν παρακαταθέσθαι σφίσιν· (...) Δήμητρος δ' οὖν Καβειρίοις δῶρόν ἐστιν ἡ τελετή.

Λέγεται ότι σε αυτόν τον τόπο (δηλ. τη Θήβα) βρισκόταν κάποτε μια πόλη και οι κάτοικοί της ονομάζονταν Κάβειροι, στον Προμηθέα δε, έναν από τους Καβείρους, και στον Αιτναίο, τον γιο του Προμηθέα, αφού αφίχθη η Δήμητρα τους παρέδωσε τη γνώση (...) Δώρο της Δήμητρας στους Καβειρίους είναι λοιπόν η τελετή.

(Διευκρινίζεται ότι ο Αιτναίος ταυτίζεται με τον Ήφαιστο, ο οποίος είχε το εργαστήριό του στην Αίτνα. Είναι δε εμφανής η επιχειρούμενη σύμφυση διαφορετικών παραδόσεων των πρώτων μεταλλουργών.)

10.11.2

Σιφνίοις ἢ νῆσος χρυσοῦ μέταλλα ἤνεγκε, καὶ αὐτοὺς τῶν προσιόντων ἐκέλευσεν ὁ θεὸς ἀποφέρειν δεκάτην ἐς Δελφούς· οἱ δὲ τὸν θησαυρὸν ᾠκοδομήσαντο καὶ ἀπέφερον τὴν δεκάτην. ὡς δὲ ὑπὸ ἀπληστίας ἐξέλιπον τὴν φορὰν, ἐπικλύσασα ἡ θάλασσα ἀφανῆ τὰ μέταλλά σφισιν ἐποίησεν.

Το νησί των Σιφνίων είχε μεταλλεία χρυσοῦ, και τους ὀρισε ο θεός να ἀποφέρουν τη δεκάτη των εσόδων στους Δελφούς· εκείνοι ἀνήγειραν τον θησαυρό και πλήρωναν τη δεκάτη. Όταν ὁμως ἀπὸ ἀπληστία την παρῆλειψαν, η θάλασσα πλημμυρίζοντας τα μεταλλεία τους τα ἀφάνισε.

Πίνδαρος

522-446 π.Χ.

Πυθ. 4.159–65

*κέλεται γὰρ ἔαν ψυχὰν κομίξαι
Φρίξος ἐλθόντας πρὸς Αἰήτα θαλάμους
δέρμα τε κριοῦ βαθύμαλλον ἄγειν,
τῷ ποτ' ἐκ πόντου σαώθη
ἔκ τε ματρυνῆς ἀθέων βελέων.
ταῦτά μοι θαυμαστός ὄνειρος ἰὼν φω-
νεῖ. μεμάντευμαι δ' ἐπὶ Κασταλία
εἰ μετάλλατόν τι· καὶ ὡς τάχος ὀτρύ-
νει με τεύχειν ναῖ πομπάν.
τοῦτον ἄεθλον ἔκων τέλεσον (...).*

Διότι ὀρισε ο Φρίξος να φέρουν την ψυχή του φτάνοντας στο παλάτι του Αἰήτη και να επιστρέψουν το βαθύμαλλο δέρμα του κριαριού, χάρις στο οποίο σώθηκε ἀπὸ τη θάλασσα και ἀπὸ τα ἀνόσια βέλη της μητριάς του. Αυτά με πρόσταξε το περίεργο ὄνειρο που εἶδα. Ζήτησα ἐπίσης χρησμό στην Κασταλία (ρωτώντας) αν μπορεῖ κάτι να ἀλλάξει· και (η Πυθία) με παροτρύνει το ταχύτερο να κατασκευάσω πομπή πλοίων. Τούτη τη δοκιμασία ας φέρεις σε πέρας με τη θέλησή σου (...).

Πλάτων

427-348 π.Χ.

Άπολ. 21a

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: *καὶ δὴ ποτε καὶ εἰς Δελφούς ἐλθὼν (sc. ὁ Χαιρεφῶν) ἐτόλμησε τοῦτο μαντεύσασθαι, (...) ἤρετο γὰρ δὴ εἴ τις ἐμοῦ εἶη σοφώτερος. ἀνεῖλεν οὖν ἡ Πυθία μηδένα σοφώτερον εἶναι.*

Και κάποτε, αφού πήγε (ο Χαιρεφῶν) στους Δελφούς, τόλμησε να πάρει τούτο τον χρησμό, (...) επερώτησε δηλαδή αν υπάρχει κάποιος σοφότερος από εμένα. Του απήντησε λοιπόν η Πυθία ότι κανείς δεν είναι σοφότερος.

Λάχ. 195e-196a

ἐπεὶ μάντιν γε τὰ σημεία μόνον δεῖ γινώσκειν τῶν ἐσομένων, εἴτε τῷ θάνατος εἴτε νόσος εἴτε ἀποβολὴ χρημάτων ἔσται, εἴτε νίκη εἴτε ἦττα ἢ πολέμου ἢ καὶ ἄλλης τινὸς ἀγωνίας· ὅτι δὲ τῷ ἄμεινον τούτων ἢ παθεῖν ἢ μὴ παθεῖν, τί μᾶλλον μάντει προσήκει κρῖναι ἢ ἄλλω ὄτῳ;

Επειδή ο μάντης πρέπει να γνωρίζει μόνο τα σημάδια όσων θα συμβούν, είτε θα έρθει σε κάποιον θάνατος είτε νόσος είτε απώλεια χρημάτων, είτε νίκη είτε ήττα ή πόλεμος ή κάποια άλλη συμφορά· επειδή λοιπόν για κάποιον είναι προτιμότερο να υποστεί ή να μην υποστεί όλα τούτα, τί ταιριάζει περισσότερο στον μάντη να διακρίνει εκτός από αυτά;

Μίν. 319e

ἐφοίτα οὖν δι' ἐνάτου ἔτους εἰς τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον ὁ Μίνως, τὰ μὲν μαθησόμενος, τὰ δὲ ἀποδειξόμενος ἂ τῇ προτέρᾳ ἐννεετηρίδι ἐμεμαθήκει παρὰ τοῦ Διός.

Παρέμεινε ως το ένατο έτος στο άντρο του Δία ο Μίνωας, για να μάθει κάποια πράγματα και να δοκιμαστεί σε όσα την προηγούμενη εννεαετία είχε μάθει από τον Δία.

Νόμ. 913a-b

(Στο ακόλουθο απόσπασμα των Νόμων φαίνεται τί έπρατταν οι Αθηναίοι, όταν ανακάλυπταν έναν θησαυρό. Έμφαση δίνεται στον ρόλο των μάντεων. Ο ομιλητής είναι ένας ανώνυμος Αθηναίος.)

μήθ' εὐρεῖν ποτε (sc. θησαυρόν) θεοῖς εὐξαίμην μήθ' εὐρῶν κινήσαιμι, μηδ' αὖ τοῖς λεγομένοις μάντεσιν ἀνακοινώσαιμι τοῖς ἀμῶς γέ πῶς μοι συμβουλευούσιν ἀνελεῖν τὴν γῆ παρακαταθήκην.

Ούτε θα προσευχόμεν ποτέ στους θεούς να βρω (θησαυρό) ούτε αν τον εύρισκα θα τον μετακινούσα ούτε πάλι θα το ανακοίνωνα στους λεγόμενους μάντεις, οι οποίοι θα με συμβούλευαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να πάρω την κρυμμένη στη γη περιουσία.

Νόμ. 956a

σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων ὄργανα (...).

Ο σίδηρος και ο χαλκός είναι σύνεργα πολέμου (...).

Πολιτ. 364b-c

ἀγύρται δὲ καὶ μάντιες ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν ὡς ἔστι παρὰ σφίσι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη θυσίαις τε καὶ ἐπωδαῖς, εἴτε τι ἀδίκημά του γέγονεν αὐτοῦ ἢ προγόνων, ἀκειῖσθαι μεθ' ἡδονῶν τε καὶ ἐορτῶν, ἐάν τέ τινα ἐχθρὸν πημῆναι ἐθέλη, μετὰ σμικρῶν δαπανῶν ὁμοίως δίκαιον ἀδίκῳ βλάψει ἐπαγωγαῖς τισι καὶ καταδέσμοις, τοὺς θεοὺς, ὡς φασιν, πείθοντές σφισιν ὑπηρετεῖν.

Οι απατεώνες και οι μάντιες πηγαίνοντας στις πόρτες των πλουσίων τούς πείθουν πως έχουν δήθεν τη δύναμη από τους θεούς, με θυσίες και μαγικά άσματα, είτε κάποιο αδίκημα που έγινε από τους ίδιους ή τους προγόνους τους να θεραπεύσουν με απολαύσεις και γιορτές. Εάν κάποιος θέλει να φέρει συμφορά στον εχθρό του, με μικρές δαπάνες, όμοια τον δίκαιο με τον άδικο θα βλάψει με κάποια ξόρκια και μάγια, πείθοντας τους θεούς να τους υπηρετούν, καθώς ισχυρίζονται.

Πλούταρχος

46-120 μ.Χ.

Νικ. 525c-d

ἐν δὲ τινι τῶν Πασιφῶντος διαλόγων γέγραπται, ὅτι καθ' ἡμέραν ἔθνε (sc. ὁ Νικίας) τοῖς θεοῖς, καὶ μάντιν ἔχων ἐπὶ τῆς οἰκίας προσεποιεῖτο μὲν ἀεὶ σκέπτεσθαι περὶ τῶν δημοσίων, τὰ δὲ πλεῖστα περὶ τῶν ἰδίων καὶ μάλιστα περὶ τῶν ἀργυρείων μετάλλων· ἐκέκτητο γὰρ ἐν τῇ Λαυρεωτικῇ πολλά, μεγάλα μὲν εἰς πρόσοδον, οὐκ ἀκινδύνους δὲ τὰς ἐργασίας ἔχοντα, καὶ πλήθος ἀνδραπόδων ἔτρεφεν αὐτόθι (...).

Σε έναν από τους διαλόγους του Πασιφώντα αναφέρεται ότι (ο Νικίας) θυσίαζε καθημερινά στους θεούς, και έχοντας μάντη στο σπίτι του προσποιείτο ότι προβληματιζόταν για τις δημόσιες υποθέσεις, αν και περισσότερο (προβληματιζόταν) για τις προσωπικές υποθέσεις και μάλιστα για τα μεταλλεία αργύρου· διέθετε άλλωστε πολλά στη Λαυρεωτική, πολύ προσοδοφόρα αλλά καθόλου ακίνδυνα ως προς την εργασία, ενώ έτρεφε εκεί και πλήθος δούλων (...).

Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφ. 387a-b

καὶ μάντις μὲν ὁ θεὸς μαντικὴ δὲ τέχνη περὶ τὸ μέλλον ἐκ τῶν παρόντων ἢ παρῶχημένων.

Και μάντης είναι ο θεός αλλά μαντική η τέχνη η σχετική με το μέλλον η οποία βασίζεται στο παρόν ή στο παρελθόν.

Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμ. νῦν τὴν Πυθ. 402d

τὸ τῆς Γῆς ἱερόν, ἧς λέγεται τὸ μαντεῖον γενέσθαι (sc. τὸ ἐν Δελφοῖς).

Το ἱερό της θεᾶς Γης, ἀπὸ την οποία λέγεται ὅτι ιδρύθηκε τὸ μαντεῖο (των Δελφῶν).

Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμ. νῦν τὴν Πυθ. 404d

(Το ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀνήκει στον Ηράκλειτο καὶ σώζεται ἀπὸ τον Πλούταρχο.)

ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.

Ο βασιλιάς στον οποίον ἀνήκει τὸ μαντεῖο στους Δελφούς οὔτε φανερώνει οὔτε ἀποκρύπτει, παρὰ στέλνει σημάδια.

Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ. 433c

καὶ γὰρ ἐνταῦθα τὴν περὶ τὸν τόπον δύναμιν ἐμφανῆ γενέσθαι πρῶτον ἰστοροῦσιν νομῶς τινὸς ἐμπεσόντος κατὰ τύχην, εἶτα φωνὰς ἀναφέροντος ἐνθουσιώδεις, ὧν τὸ μὲν πρῶτον οἱ παραγενόμενοι κατεφρόνουν, ὕστερον δὲ γενομένων ὧν προεῖπεν ὁ ἄνθρωπος ἐθαύμασαν. οἱ δὲ λογιώτατοι Δελφῶν καὶ τοῦνομα τοῦ ἀνθρώπου διαμνημονεύοντες Κορήταν λέγουσιν.

Διηγούνται λοιπὸν ὅτι ἐκεῖ ἐγίνε ἐμφανῆς ἡ (μαντικὴ δύναμις) τῆς περιοχῆς πρῶτη φορὰ, ὅταν κάποιος βοσκὸς ἐπέσε κατὰ τύχη (στο χάσμα) καὶ ἐπειτα ἐβγάζε ἐκστατικὲς φωνές, τις οποίες οἱ παρευρισκόμενοι ἀρχικὰ ἀγνόησαν, ὕστερα ὁμῶς, ἀφοῦ πραγματοποιήθηκαν ὅσα προφήτευσεν ὁ ἄνθρωπος, ἀπόρησαν. Οἱ πιο μορφωμένοι ἀπὸ τους Δελφούς, ἐνθυμούμενοι τὸ ὄνομα του ἀνθρώπου, λένε πῶς ἦταν "Κορήτας".

Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ. 435d

ὁ γὰρ Κορήτας ἐκεῖνος, ὃν Δελφοὶ λέγουσιν πρῶτον ἐμπεσόντα τῆς περὶ τὸν τόπον δυνάμεως αἰσθησὶν παρασχεῖν, οὐδὲν οἶμαι διέφερε τῶν ἄλλων αἰπόλων καὶ ποιμένων· εἴ γε δὴ τοῦτο μὴ μῦθος ἐστι μηδὲ πλάσμα κενόν, ὡς ἔγωγ' ἡγοῦμαι.

Εκεῖνος λοιπὸν ὁ Κορήτας, γιὰ τον οποίον λένε οἱ Δελφοὶ ὅτι πρῶτος ἐπέσε στο μαντικὸ χάσμα, νομίζω πῶς καθόλου δὲν διέφερε ἀπὸ τους ἄλλους βοσκούς καὶ ποιμένες· εἰάν βέβαια τούτο δὲν εἶναι μῦθος ἢ κούφια φαντασία, ὅπως ἐγὼ πιστεύω.

Πολυδεύκης

2^{ος} αἰώνας μ.Χ.

7.108

πρὸ δὲ τῶν καμίνων τοῖς χαλκεῦσι ἔθος ἦ γελοῖα τινα καταρτᾶν, ἢ ἐπιπλάττειν ἐπὶ φθόνου ἀποτροπῆ· ἐκαλεῖτο δὲ βασκανία, ὡς καὶ Ἀριστοφάνης λέγει·

πλὴν εἴ τις πρίαίτο δεόμενος
βάσκανον ἐπικάμινον ἀνδρὸς χαλκέως.

Στο μπροστινό μέρος της καμίνου, είναι συνήθεια στους χαλκουργούς, ή να κρεμούν κάτι γελοίο ή να το πλάθουν, προς αποτροπή του φθόνου, και ονομαζόταν βασκανία, όπως λέει και ο Αριστοφάνης:

«Εκτός αν κάποιος, επειδή είχε ανάγκη, θα αγόραζε
τη βασκανία που κρέμεται στην κάμινο του χαλκουργού».

Σουῖδα

10^{ος} αιώνας μ.Χ.

λ. αἰθάλη

σποδός, τέφρα, τὸ ἐκ καμίνου μέλαν.

Στάχτη, τέφρα, ο μαύρος (καπνός) από την κάμινο.

λ. ἐπὶ τὰ Μανδροβόλου

ἐπὶ τῶν εἰς τὰ χεῖρονα τρεπομένων. ἀπὸ Μανδροβόλου τινὸς τὸ ἐν Σάμῳ γεωφάνιον εὐρόντος καὶ πρῶτον μὲν κριὸν χρυσοῦν ἀναθέντος, ἔπειτα ἀργυροῦν, ἔπειτα χαλκοῦν ἐλάττονα, εἶτα οὐκέτι, ὡς Ἔφορος.

Λέγεται για όσους πέφτουν σε συμφορές. Με αφετηρία κάποιον Μανδροβόλο, ο οποίος βρήκε επιφανειακό κοίτασμα στη Σάμο και πρώτα αφιέρωσε χρυσό κριό, έπειτα αργυρό, έπειτα χάλκινον μικρότερον, έπειτα τίποτα πια, σύμφωνα με τον Έφορο.

λ. Κουρήτων στόμα

ἐδόκουν γὰρ οὗτοι μάντιες εἶναι. οἱ δὲ θεσπιωδὸν στόμα.

Φαίνεται ότι τούτοι ήταν μάντιες. Αυτοί λοιπόν είχαν στόμα που έψαλλε προφητικά άσματα.

λ. Σίφνιοι

(...) ἕως μὲν οὖν τὴν δεκάτην ἐς Δελφοὺς ἀπέστελλον (sc. οἱ Σίφνιοι) ἐντάκτως καὶ πείθοντο τῷ χρησμῷ τῷ τοῦτο προστάξαντι, τὰ τοῦ πλοῦτου αὐτοῖς ἐπίδοσιν εἶχε, φανέντων ἀργυρείων μετάλλων. ἐπεὶ δὲ τὴν φορὰν τὴν τῆς ἀπαρχῆς ἐξέλιπον, θάλασσα ἐπιρρέυσασα καὶ ἐπικλύσασα ἠφάνισεν αὐτοῖς τὴν τοῦ πλοῦτου χορηγίαν, περιήλθον τε εἰς πενίαν νησιωτικὴν καὶ ἀπορίαν δεινήν.

(...) όσο λοιπόν (οι Σίφνιοι) έστελναν τακτικά τη δεκάτη στους Δελφούς και υπάκουαν στον χρησμό που τους το επέβαλε, από τότε φανερώθηκαν μεταλλεία αργύρου και αυτά τους απέδιδαν πλούτο. Μόλις άρχισαν όμως να παραλείπουν το ανάθημα, η θάλασσα, καθώς ανέβηκε η στάθμη της και πλημμύρισε (τα μεταλλεία), αφάνισε την πηγή του πλούτου τους και περιήλθε το νησί σε μεγάλη φτώχεια και μεγάλη έλλειψη πόρων.

Σοφοκλῆς

497-405 π.Χ.

Ἄντ. 1055

τὸ μαντικὸν γὰρ πᾶν φιλάργυρον γένος.

Ολόκληρο το γένος των μάντεων είναι λοιπόν φιλάργυρο.

Οιδ. Τύρ. 69-98

(Το απόσπασμα αναφέρεται στην προσφυγή του Οιδίποδα, του βασιλιά της Θήβας, στους Δελφούς, δια του απεσταλμένου του, του Κρέοντα, σχετικά με τον λοιμό που μαστίζει το βασίλειό του. Θα αποκαλυφθεί ότι ευθύνεται ο φονιάς του Λαΐου.)

ΟΙΔΙΠΟΥΣ: *παῖδα γὰρ Μενοικέως
Κρέοντ', ἔμαντοῦ γαμβρόν, ἐς τὰ Πυθικὰ
ἔπεμψα Φοῖβον δώμαθ', ὡς πύθοιθ' ὄ τι
δρῶν ἢ τί φωνῶν τήνδε ῥυσαίμην πόλιν.
(...)*

ΚΡΕΩΝ: *ἄνωγεν ἡμᾶς Φοῖβος ἐμφανῶς ἄναξ
μίασμα χώρας ὡς τεθραμμένον χθονὶ
ἐν τῆδ', ἐλαύνειν μῆδ' ἀνήκεστον τρέφειν.*

ΟΙΔΙΠΟΥΣ: *Τον γιο του Μενοικέα,
τον Κρέοντα, τον γαμπρό μου, ἔστειλα στου Απόλλωνα
τα δώματα, για να πληροφορηθεῖ τί
πρέπει να κάνω ἢ να διατάξω για να βοηθήσω αυτήν την πόλη.
(...)*

ΚΡΕΩΝ: *Ο βασιλιάς Απόλλωνας μας συμβούλευσε σαφῶς
το μίασμα της χώρας που ανατράφηκε στη γη
αυτή και περιφέρεται να μην το αφήνουμε πλέον ατιμώρητο.*

Οιδ. Τύρ. 378

(Ο Οιδίποδας απευθύνεται προς τον μάντη Τειρεσία, νομίζοντας ότι χρησιμοδοτεῖ εξυπηρετώντας τις βλέψεις του Κρέοντα να του υφαρπάξει τον θρόνο της Θήβας.)

ΟΙΔΙΠΟΥΣ: *Κρέοντος, ἢ τοῦ ταῦτα τὰξευρήματα;*

Του Κρέοντα ἢ δικές σου εἶναι αυτές οι επινοήσεις;

Στέφανος Βυζάντιος

6^{ος} αιώνας μ.Χ.

Εθν. λ. αἰθάλη

νησος Τυρσηνῶν, Ἐκαταῖος Εὐρώπη. ἔοικε δὲ κεκλήσθαι διὰ τὸ σιδήρον ἔχειν τὸν ἐν αἰθάλη τὴν ἐργασίαν ἔχοντα. Φίλιστος δὲ ἐν ε΄ Σικελικῶν Αἰθάλειαν αὐτὴν καλεῖ, καὶ Ἡρωδιανὸς καὶ Ὡρος. Πολύβιος δ΄ ἐν λδ΄ λέγει Αἰθάλειαν τὴν Λῆμον καλεῖσθαι, ἀφ΄ ἧς ἦν Γλαῦκος, εἰς τῶν τὴν κόλλησιν σιδήρου εὐρόντων (...).

Νησί των Τυρσηνῶν, κατά τον Ἐκαταῖο στο ἔργο του *Ευρώπη*. Φαίνεται λοιπόν ὅτι πήρε το ὄνομά της ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ σιδήρου μέσα στὴν κάπνα. Ὁ Φίλιστος στο πέμπτο κεφάλαιο των *Σικελικῶν* τὴν ὀνομάζει *Αἰθάλεια*, τὸ ἴδιο ὁ Ἡρωδιανὸς καὶ ὁ Ὡρος. Ὁ Πολύβιος ὁμως στο τριακοστὸ τέταρτο κεφάλαιο λέει ὅτι *Αἰθάλεια* καλεῖται ἡ *Λῆμος*, ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν ὁ *Γλαῦκος*, ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἐφηύραν τὴ συγκόλληση τοῦ σιδήρου (...).

(Για τὴ συγκόλληση τοῦ σιδήρου, βλ. *Ορολογία* λλ. *κόλλησις, κόλλησις σιδήρου*.)

Στοβαῖος

5^{ος} αιώνας μ.Χ.

3.38.52

Τελχίνες ἄνθρωποι ὀνομαζόμενοι τὸ ἀνέκαθεν Κρήτες, οἰκήσαντες δὲ καὶ ἐν Κύπρῳ, μεταναστάντες δ΄ εἰς Ρόδον καὶ πρῶτοι τὴν νῆσον κατασχόντες, βάσκανοί τε σφόδρα ἦσαν καὶ φθονεροί· τεχνῖται δὲ ὄντες καὶ τὰ τῶν προτέρων ἔργα μωμησάμενοι Ἀθηνᾶς Τελχινίας ἀγαλμα πρῶτοι ἰδρύσαντο, ὡσπερ εἶ τις λέγοι Ἀθηνᾶς βασκάνου.

Τελχίνες ὀνομάζονταν ἀνέκαθεν Κρητικοὶ πληθυσμοί, οἱ ὁποῖοι κατοίκησαν ὁμως καὶ στὴν Κύπρο, ἐνῶ μετανάστευσαν στὴ Ρόδο, κατέχοντας πρῶτοι τὸ νησί, ἦταν δε βάσκανοι καὶ πολὺ φθονεροί· καθὼς ἦταν τεχνίτες καὶ μέμφθηκαν τὰ ἔργα των προγενεστέρων, πρῶτοι ἐκεῖνοι κατασκεύασαν τὸ ἀγαλμα τῆς Τελχινίας Ἀθηνᾶς, ὅπως μπορεῖ νὰ πει κανεὶς, τῆς βασκάνου Ἀθηνᾶς.

Στράβων

64 π.Χ.-19 μ.Χ.

3.2.9

τὴν δ΄ ἐπιμέλειαν φράζων (sc. ὁ Ποσειδώνιος) τὴν τῶν μεταλλευόντων παρατίθησι τὸ τοῦ Φαληρέως, ὅτι φησὶν ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν Ἀττικῶν ἀργυρείων, οὕτω συντόμως ὀρύττειν τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἂν προσδοκάντων αὐτὸν ἀνάξειν τὸν Πλούτωνα (...). τὸν δὲ καττίτερον οὐκ ἐπιπολῆς εὐρίσκεσθαι φησιν, ὡς τοὺς ἱστορικοὺς θρυλεῖν, ἀλλ΄ ὀρύττεσθαι γενναῖσθαι δ΄ ἐν τε τοῖς ὑπὲρ τοὺς Λυσιτανοὺς βαρβάροις καὶ ἐν ταῖς Καπτιτερίσι νήσοις, καὶ ἐκ τῶν Βρεττανικῶν δὲ εἰς τὴν Μασσαλίαν κομίζεσθαι. ἐν δὲ τοῖς Ἀρτάβροις, οἱ τῆς Λυσιτανίας ὑστατοὶ πρὸς ἄρκτον καὶ δύσιν

εἰσίν, ἔξανθεῖν φησιν τὴν γῆν ἀργύρω, καττιτέρω, χρυσῶ λευκῶ (ἀργυρομιγῆς γὰρ ἔστι), τὴν δὲ γῆν ταύτην φέρειν τοὺς ποταμούςς (...).

Για να εκφράσει (ο Ποσειδώνιος) την προσπάθεια όσων δούλευαν στα μεταλλεία, παραθέτει το (απόσπασμα) του Φαληρέα, όπου εκείνος αναφέρει για τα μεταλλεία αργύρου της Αττικής πως οι άνθρωποι σκάβουν τόσο επίμονα σαν να προσδοκούν να φτάσουν στον ίδιο τον Πλούτωνα (...). Ο κασσίτερος λέει δεν βρίσκεται σε αφθονία, όπως φημιολογείται από τους ιστορικούς, αλλά εξορύσσεται συναντάται στους ξένους λαούς που βρίσκονται βορειώς των Λυσιτανών και στις Κασσιτερίδες νήσους, και από τα Βρετανικά νησιά μεταφέρεται στη Μασσαλία. Στους Αρτάβρους, οι οποίοι είναι πολύ βορειότερα των Λυσιτανών προς τον αρκτικό κύκλο και τη δύση, το χώμα χρωματίζεται από τον άργυρο, τον κασσίτερο και τον λευκό χρυσό (διότι είναι αναμεμειγμένος με άργυρο), αυτό το χώμα μεταφέρουν οι ποταμοί (...).

5.2.6

(Στο παρακάτω απόσπασμα ο Στράβωνας κάνει παρατηρήσεις σχετικές με τη μεταλλεία και τη μεταλλουργία στην Αιθαλία και στο Ποπλώνιο. Το δεύτερο βρίσκεται στην Ιταλική χερσόνησο, απέναντι ακριβώς από την Αιθαλία. Διασαφηνίζεται ότι με την αντωνυμία ταύτας ο γεωγράφος εννοεί τη Σαρδώ, δηλαδή τη Σαρδηνία, την Κύρνο, δηλαδή την Κορσική, και την Αιθαλία, στις οποίες έχει ήδη αναφερθεί.)

εἶδομεν δὲ καὶ ταύτας ἡμεῖς ἀναβάντες ἐπὶ τὸ Ποπλώνιον καὶ μέταλλά τινα ἐν τῇ χώρᾳ ἐκλελειμμένα. εἶδομεν δὲ καὶ τοὺς ἐργαζομένους τὸν σίδηρον τὸν ἐκ τῆς Αἰθαλίας κομιζόμενον· οὐ γὰρ δύναται συλλιπαίνεσθαι καμινεόμενος ἐν τῇ νήσῳ, κομίζεται δ' εὐθὺς ἐκ τῶν μετάλλων εἰς τὴν ἤπειρον. τοῦτό τε δὴ παράδοξον ἢ νῆσος ἔχει καὶ τὸ τὰ ὀρύγματα ἀναπληροῦσθαι πάλιν τῷ χρόνῳ τὰ μεταλλευθέντα (...). ἔστι δὲ κατὰ τὴν Αἰθαλίαν λιμὴν Ἀργῶος ἀπὸ τῆς Ἀργούς, ὡς φασιν.

Είδαμε εμεῖς και αυτά (τα νησιά) όταν ανεβήκαμε στο Ποπλώνιο και κάποια μεταλλεία της περιοχής εγκαταλελειμμένα. Είδαμε επίσης αυτούς που επεξεργάζονταν τον σίδηρο που μεταφέρεται από την Αιθαλία· καθώς δεν μπορεί να συλλιπανθεί κατά την καμίνευσή του στο νησί, μεταφέρεται κατευθείαν από τα μεταλλεία στην ηπειρωτική χώρα. Αυτό το παράδοξο έχει το νησί και το ότι τα ορύγματα που έχουν τύχει εκμετάλλευσης ξαναγεμίζουν με τον χρόνο (...). Υπάρχει προς την Αιθαλία ο Αργώος λιμένας από το όνομα της Αργούς, όπως λένε.

5.4.5

Ἐφορος δὲ τοῖς Κιμμερίοις προσοικειῶν τὸν τόπον φησὶν αὐτοὺς ἐν καταγείοις οἰκείαις οἰκεῖν ἅς καλοῦσιν ἀργίλλας, καὶ διὰ τινων ὀρυγμάτων παρ' ἀλλήλους τε φοιτᾶν καὶ τοὺς ξένους εἰς τὸ μαντεῖον δέχεσθαι πολὺν ὑπὸ γῆς ἰδρυμένον· ζῆν δ' ἀπὸ μεταλλείας καὶ τῶν μαντευομένων, καὶ τοῦ βασιλέως ἀποδείξαντος αὐτοῖς συντάξεις. εἶναι δὲ τοῖς περὶ τὸ χρηστήριον ἔθος πάτριον μηδένα τὸν ἥλιον ὄραν, ἀλλὰ τῆς νυκτὸς ἔξω πορεύεσθαι τῶν χασμάτων (...).

Ο Έφορος, καθώς κατοίκισε στον τόπο των Κιμμερίων, υποστηρίζει ότι αυτοί μένουν σε υπόγειες οικίες, τις οποίες ονομάζουν «ἀργίλλας», και μέσω κάποιων ορυγμάτων επικοινωνούν μεταξύ τους και δέχονται τους ξένους στο μαντείο, το οποίο είναι χτισμένο βαθιά στη γη. Ζουν λοιπόν από την εκμετάλλευση των κοιτασμάτων και από τη μαντεία, αφού ο βασιλιάς τους παρέχει μισθό. Αναφορικά με τον χρησμό, είναι σε αυτούς πατροπαράδοτο έθιμο κανείς να μη βλέπει τον ήλιο αλλά τη νύχτα να κυκλοφορούν έξω από τα χάσματα (...).

10.3.7

τοσαύτη δ' ἐστὶν ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ποικιλία, τῶν μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς Κουρήσι τοὺς Κορύβαντας καὶ Καβείρους καὶ Ἰδαίους Δακτύλους καὶ Τελχίνας ἀποφαινόντων, τῶν δὲ συγγενεῖς ἀλλήλων καὶ μικρὰς τινὰς αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους διαφορὰς διαστελλομένων, ὡς δὲ τύπῳ εἰπεῖν καὶ κατὰ τὸ πλεόν, ἅπαντας ἐνθουσιαστικούς τινὰς καὶ βακχικούς (...), <ὥς>τε καὶ τὰ ἱερά τῶν τρόπων τινὰ κοινοποιεῖσθαι ταῦτά τε καὶ τῶν Σαμοθράκων καὶ τὰ ἐν Λήμνῳ (...).

Τόσο μεγάλη είναι η διαφωνία για αυτά τα θέματα, ώστε οι μεν θεωρούν ίδιους με τους Κουρήτες τους Κορύβαντες, τους Καβείρους, τους Ιδαίους Δακτύλους και τους Τελχίνες, οι δε συγγενείς με ορισμένες μικρές διαφορές ανάμεσά τους. Για να συμφωνήσουμε σε ένα βασικό σημείο, όλοι είναι εκστατικοί και βακχικοί (...), ώστε μοιράζονταν κατά κάποιον τρόπο και τα ιερά των Σαμοθράκων και της Λήμνου (...).

10.3.9

ὁ τε ἐνθουσιασμός ἐπίπνευσίν τινα θεῖαν ἔχειν δοκεῖ καὶ τῷ μαντικῷ γένει πλησιάζειν (...).

Ο ενθουσιασμός φαίνεται ότι έχει κάποια θεϊκή έμπνευση και πλησιάζει τη μαντεία (...).

10.3.12

οἱ δὲ Βερέκυντες Φρυγῶν τι φύλον καὶ ἀπλῶς οἱ Φρύγες καὶ τῶν Τρώων οἱ περὶ τὴν Ἴδην κατοικοῦντες Ρέα μὲν καὶ αὐτοὶ τιμῶσι καὶ ὀργιάζουσι ταύτη, μητέρα καλοῦντες θεῶν καὶ Ἀγδιστιν καὶ Φρυγίαν θεὸν μεγάλην, ἀπὸ δὲ τῶν τόπων Ἰδαίαν καὶ Δινδυμήνην καὶ Σιπυληνὴν καὶ Πεσσινουντίδα καὶ Κυβέλην {καὶ Κυβήβην}. οἱ δ' Ἕλληνες τοὺς προπόλους αὐτῆς ὁμωνύμως Κουρήτας λέγουσιν (...).

Οι Βερέκυντες, ένα φύλο των Φρυγών, και γενικώς οι Φρύγες και όσοι από τους Τρώες κατοικούν γύρω από το όρος Ἴδη τιμούν και αυτοί τη Ρέα και οργανώνουν μυστηριακές τελετές προς τιμήν της, αποκαλώντας την μητέρα των θεών και Αγδιστη και Φρυγική μεγάλη θεά, λόγω της περιοχής (την αποκαλούν) επίσης Ιδαία και Δινδυμήνη και Σιπυληνή και Πεσσινουντίδα και Κυβέλη {και Κυβήβη}. Οι δε Έλληνες τους ακολουθούς της τους προσφωνούν με ένα όνομα Κουρήτες (...).

10.3.19

ὁ δὲ τὴν Φορωνίδα γράψας ἀυλητὰς καὶ Φρύγας τοὺς Κουρήτας λέγει, ἄλλοι δὲ γηγενεῖς καὶ χαλκάσπιδας· οἱ δ' οὐ τοὺς Κουρήτας, ἀλλὰ τοὺς Κορύβαντας Φρύγας, ἐκείνους δὲ Κρήτας, περιθέσθαι δ' ὄπλα χαλκᾶ πρώτους ἐν Εὐβοίᾳ· διὸ καὶ Χαλκιδέας αὐτοὺς κληθῆναι (...). ἐν δὲ τοῖς Κρητικοῖς λόγοις οἱ Κουρήτες Διὸς τροφεῖς λέγονται καὶ φύλακες, εἰς Κρήτην ἐκ Φρυγίας μεταπεμφθέντες ὑπὸ τῆς Ρέας· οἱ δὲ Τελχίνων ἐν Ρόδῳ ἐννέα ὄντων τοὺς Ρέα συνακολουθήσαντας εἰς Κρήτην καὶ τὸν Δία κουροτροφήσαντας Κουρήτας ὀνομασθῆναι (...).

Ο συγγραφέας της Φορωνίδος χαρακτηρίζει τους Κουρήτες ως αυλητές και Φρύγες, ἄλλοι δε λένε πως εἶναι γηγενεῖς και πως ἔχουν χάλκινες ασπίδες· ἄλλοι πάλι πιστεύουν ὅτι δεν εἶναι Φρύγες οἱ Κουρήτες ἀλλὰ οἱ Κορύβαντες, και ὅτι ἐκεῖνοι (οἱ Κουρήτες) εἶναι Κρήτες και κατασκεύασαν χάλκινα ὄπλα πρώτοι, στην Εὐβοία· για αὐτό και κλήθηκαν Χαλκιδεῖς (...). Στους Κρητικούς λόγους οἱ Κουρήτες λέγονται τροφοί και φύλακες του Δία οἱ οποίοι μετακλήθηκαν ἀπὸ τη Ρέα στην Κρήτη ἀπὸ τη Φρυγία· ἐπίσης οἱ ἐννέα Τελχίνες ἀπὸ τη Ρόδο, οἱ οποίοι ἀκολούθησαν τη Ρέα στην Κρήτη και ἀνέθρεψαν τον Δία, ὀνομάστηκαν Κουρήτες (...).

10.3.20

οἱ δ' Ἐκάτης προπόλους νομίζουσι τοὺς Κουρήτας τοὺς αὐτοὺς τοῖς Κορύβασιν ὄντας.

Οἱ ἄλλοι νομίζουν ὅτι οἱ Κουρήτες εἶναι ἀκόλουθοι της Ἐκάτης και ἴδιοι με τους Κορύβαντες.

10.3.21

μάλιστα μὲν οὖν ἐν Ἴμβρῳ καὶ Λήμνῳ τοὺς Καβείρους τιμᾶσθαι συμβέβηκεν, ἀλλὰ καὶ ἐν Τροίᾳ κατὰ πόλεις· τὰ δ' ὀνόματα αὐτῶν ἐστὶ μυστικά. Ἡρόδοτος δὲ καὶ ἐν Μέμφει λέγει Καβείρων ἱερά καθάπερ καὶ τοῦ Ἡφαίστου, διαφθεῖραι δ' αὐτὰ Καμβύσῃν (...). τῶν δὲ Κορυβάντων ὀρχηστικῶν καὶ ἐνθουσιαστικῶν ὄντων καὶ τοὺς μανικῶς κινουμένους κορυβαντιᾶν φαμεν.

Περισσότερο λοιπὸν στην Ἴμβρο και τη Λήμνο συνέβαινε να τιμῶν τους Καβείρους, ἀλλὰ και στην Τροία, η κάθε πόλη ξεχωριστά· τα ὀνόματά τους εἶναι μυστικά. Ο Ἡρόδοτος μαρτυρεῖ στη Μέμφιδα ἱερά των Καβείρων και του Ἡφαίστου, τα οποία ὁμως κατέστρεψε ο Καμβύσης (...). Ἐπειδὴ οἱ Κορύβαντες χόρευαν και εἶχαν θεϊκὴ ἐμπνευση, λέμε ὅτι και ὅσοι κινούνται με μανία κάνουν σαν Κορύβαντες (=κορυβαντιούν).

10.3.22

Σοφοκλῆς δὲ οἶεται (sc. τῶν Ἰδαίων Δακτύλων) πέντε τοὺς πρώτους ἄρσενας γενέσθαι, οἱ σίδηρόν τε ἐξεῦρον καὶ εἰργάσαντο πρώτοι καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν πρὸς τὸν βίον χρησίμων, πέντε δὲ καὶ ἀδελφὰς τούτων, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀριθμοῦ δακτύλους κληθῆναι. ἄλλοι δ' ἄλλως μυθεύουσιν ἀπόροις ἄπορα συνάπτοντες, διαφόροις δὲ καὶ τοῖς ὀνόμασι καὶ τοῖς ἀριθμοῖς χρῶνται, ὧν Κέλμιν ὀνομάζουσι τινα καὶ Δαμναμενέα καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἄκμονα· καὶ οἱ μὲν ἐπιχωρίους τῆς Ἰδης οἱ δὲ

ἐποίκουσ, πάντες δὲ σίδηρον εἰργάσθαι ὑπὸ τούτων ἐν Ἰδῆ πρῶτόν φασι, πάντες δὲ καὶ γόητας ὑπειλήφασι καὶ περὶ τὴν μητέρα τῶν θεῶν καὶ ἐν Φρυγίᾳ ᾠκηκότας περὶ τὴν Ἰδῆν, Φρυγίαν τὴν Τρωάδα καλοῦντες διὰ τὸ τοὺς Φρύγας ἐπικρατῆσαι πλησιοχώρους ὄντας τῆς Τροίας ἐκπεπορθημένης. ὑπονοοῦσι δὲ τῶν Ἰδαίων Δακτύλων ἐγγόνους εἶναι τοὺς τε Κουρήτας καὶ τοὺς Κορύβαντας· τοὺς γοῦν πρώτους γεννηθέντας ἐν Κρήτῃ ἑκατὸν ἄνδρας Ἰδαίους Δακτύλους κληθῆναι, τούτων δ' ἀπογόνους φασι Κουρήτας ἐννέα γενέσθαι (...).

Ο Σοφοκλῆς θεωρεῖ λοιπόν ὅτι οἱ πέντε πρώτοι (ἀπὸ τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους) εἶναι ἄνδρες, οἱ οἱποῖοι βρῆκαν καὶ ἐπεξεργάστηκαν πρώτοι τὸν σίδηρο καὶ ἄλλες πολλές τέχνες χρήσιμες στὴν καθημερινή ζωή, ἐνῶ υπήρχαν καὶ οἱ πέντε ἀδερφές τους, λόγῳ δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τοὺς ὀνομάστηκαν δάκτυλοι. Ἄλλοι ἐξιστοροῦν διαφορετικὰ τοὺς μύθους συμπεριλαμβάνοντας ἄγνωστες παραλλαγές ἀπὸ ἄγνωστες πηγές, μνημονεύουν μάλιστα διαφορετικὰ ὀνόματα καὶ ἀριθμούς. Μεταξὺ αὐτῶν (δηλ. τῶν Ἰδαίων Δακτύλων) κατονομάζουσι κάποιον Κέλμιν καὶ Δαμναμενέα καὶ Ηρακλή καὶ Ἀκμονα· καὶ οἱ μὲν τοὺς χαρακτηρίζουσι γηγενεῖς τῆς Ἰδῆς οἱ δὲ ἐποίκουσ, ὅλοι ὁμῶς συμφωνοῦν ὅτι ὁ σίδηρος ἔτυχε ἐπεξεργασίας πρώτα ἀπὸ αὐτοὺς στὴν Ἰδῆ. Ὅλοι θεωροῦν ἐπίσης ὅτι εἶναι γόητες καὶ ὅτι οἰκοῦν κοντὰ στὴν μητέρα τῶν θεῶν στὴν Ἰδῆ τῆς Φρυγίας, ἐννοῶντας ὡς Φρυγία τὴν Τρωάδα, διότι οἱ γειτονικοὶ Φρύγες ἐπικράτησαν μετὰ τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Τροίας. Ὑπονοοῦν ὅτι ἀπόγονοι τῶν Ἰδαίων Δακτύλων ἦσαν οἱ Κουρήτες καὶ οἱ Κορύβαντες· τοὺς πρώτους, οἱ οἱποῖοι ἦσαν ἑκατὸ ἄνδρες γεννημένοι στὴν Κρήτῃ, τοὺς ἀποκαλοῦσαν Ἰδαίους Δακτύλους. Λένε ὅτι οἱ ἐννέα Κουρήτες ἦσαν οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν (...).

10.3.23

πᾶσ δὲ ὁ περὶ τῶν θεῶν λόγος ἀρχαίας ἐξετάζει δόξας καὶ μύθους (...). ἅπαντα μὲν οὖν τὰ αἰνίγματα λύειν ἐπ' ἀκριβὲς οὐ ῥάδιον, τοῦ δὲ πλήθους τῶν μυθευομένων ἐκτεθέντος εἰς τὸ μέσον, τῶν μὲν ὁμολογούντων ἀλλήλοις τῶν δ' ἐναντιουμένων, εὐπορώτερον ἂν τις δύναίτο εἰκάζειν ἐξ αὐτῶν τὰληθές (...). οἷον τὰς ὀρειβασίας τῶν περὶ τὸ θεῖον σπουδαζόντων καὶ αὐτῶν τῶν θεῶν καὶ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς εἰκότως μυθεύουσι κατὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν καθ' ἣν καὶ οὐρανίους νομίζουσι τοὺς θεοὺς καὶ προνοητικούς τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν προσημασιῶν· τῇ μὲν οὖν ὀρειβασίᾳ τὸ μεταλλευτικὸν καὶ τὸ θηρευτικὸν {καὶ} ζητητικὸν τῶν πρὸς τὸν βίον χρησίμων ἐφάνη συγγενές, τῶν δ' ἐνθουσιασμῶν καὶ θρησκείας καὶ μαντικῆς τὸ ἀγυρτικὸν καὶ γοητεία ἐγγύς. τοιοῦτον δὲ καὶ τὸ φιλότεχνον μάλιστα τὸ περὶ τὰς Διονυσιακὰς τέχνας καὶ τὰς Ὀρφικάς.

Ὀλόκληρη ἡ παράδοσις σχετικὰ με τοὺς θεοὺς ἐξετάζει ἀρχαίες δοξασίες καὶ μύθους (...). Το νὰ λυθῶν ἐπακριβῶς ὅλα τα αἰνίγματα δὲν εἶναι εὐκόλο, συσχετίζοντας ὁμῶς κάποιος τὸ σύνολο τῶν μυθολογικῶν διηγήσεων, ἀπὸ τις οἱποῖες ὀρισμένες συμφωνοῦν μετὰξὺ τοὺς καὶ ἄλλες ἀντιφάσκουν, θα μπορούσε ἀποτελεσματικότερα νὰ συμπεράνει ἀπὸ αὐτές τὴν ἀλήθεια (...). Τὴν ὀρεσίβια ζωὴ ὅσων ἀσχολοῦνται με τὸ θεῖο ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδίων τῶν θεῶν καὶ τὴν ἐκστασι (τὴ θεῖα ἐμπνευσι) λογικά ἀποδίδουν στὴν ἴδια αἰτία, γιὰ τὴν οἱποῖα θεωροῦν τοὺς θεοὺς οὐράνιους καὶ προνοητικούς γιὰ διάφορους λόγους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ φανέρωσι οἰωνῶν· ἡ μεταλλεία, τὸ κυνήγι {καὶ} ἡ ἀναζήτησι χρησίμων τεχνῶν

για την επιβίωση φάνηκε σύμφυτη με την ορεσίβια ζωή, με την έκσταση και τη θρησκεία και τη μαντική, η περιπλάνηση και η μαγεία αποδείχθηκαν παρεμφερείς. Τέτοιου είδους είναι η αγάπη προπάντων για τις Διονυσιακές και τις Ορφικές τέχνες.

10.4.8

ὁ Μίνως δι' ἐννέα ἐτῶν, ὡς ἔοικεν, ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον καὶ διατρίβων ἐνθάδε, ἀπήει συντεταγμένα ἔχων παραγγέλματά τινα, ἃ ἔφασκεν εἶναι προστάγματα τοῦ Διός· ἀφ' ἧς αἰτίας καὶ τὸν ποιητὴν οὕτως εἰρηκέναι Ἐνθάδε Μίνως ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀαριστής.

Ο Μίνωας για εννέα έτη, όπως φαίνεται, ανεβαίνοντας στο άντρο του Δία και μένοντας εκεί, έφευγε έχοντας συγκεντρωμένες κάποιες εντολές που υποστήριζε ότι ήταν προστάγματα του Δία· για αυτόν τον λόγο και ο ποιητής έχει πει τα εξής: «εκεί ο Μίνωας εννέα χρόνια βασίλευε ως συνομιλητής του μεγάλου Δία».

11.2.19

παρὰ τούτοις δὲ λέγεται καὶ χρυσὸν καταφέρειν τοὺς χειμάρρους, ὑποδέχεσθαι δ' αὐτὸν τοὺς βαρβάρους φάτναις κατατετρημέναις καὶ μαλλωταῖς δοραῖς· ἀφ' οὗ δὴ μεμυθεῦσθαι καὶ τὸ χρυσόμαλλον δέρας.

Σε αυτή την περιοχή (του Καυκάσου) λέγεται λοιπόν ότι οι χείμαρροι κατεβάζουν χρυσό και οι ξένοι τον μαζεύουν με διάτρητα ξύλινα ρείθρα και πλούσιες σε μαλλί προβιές· από αυτά δημιουργήθηκε και ο μύθος για το χρυσόμαλλο δέρας.

12.3.23

συγχωρήσας γὰρ (sc. ὁ Δημήτριος) ὅτι, εἰ καὶ μὴ ἔστι νῦν ἐν τοῖς Χάλυψι τὰ ἀργυρεῖα, ὑπάρξαι γε ἐνεδέχετο, ἐκεῖνο γε οὐ συγχωρεῖ ὅτι καὶ ἐνδοξα ἦν καὶ ἄξια μνήμης, καθάπερ τὰ σιδηρεῖα.

Αν και συμφώνησε (ο Δημήτριος) ότι, και αν δεν έχουν τώρα οι Χάλυβες μεταλλεία αργύρου, ενδέχεται να είχαν. Εκείνο με το οποίο δεν συμφωνεί είναι ότι ήταν σημαντικά και αξιομνημόνευτα, όπως τα μεταλλεία σιδήρου.

14.1.3

Μίλητον δ' ἔκτισεν Νηλεὺς ἐκ Πύλου τὸ γένος ὦν· οἳ τε Μεσσήνιοι καὶ οἱ Πύλιοι συγγένειάν τινα προσποιοῦνται (...): τοῦτον δὴ (sc. τὸν Μέλανθον) πάντα τὸν λαὸν μετὰ τῶν Ἰώνων κοινῇ στείλαι τὴν ἀποικίαν· τοῦ δὲ Νηλέως ἐπὶ τῷ Ποσειδίῳ βωμὸς ἴδρυμα δείκνυται. Κυδρῆλος δὲ νόθος υἱὸς Κόδρου Μυοῦντα κτίζει· Ἀνδρόπομπος δὲ Λέβεδον καταλαβόμενος τόπον τινὰ Ἄρτιν· Κολοφῶνα δ' Ἀνδραίων Πύλιος, ὃς φησι καὶ Μίμνερμος ἐν Ναννοῖ· Πριήνην δ' Αἴπυτος ὁ Νηλέως, εἶθ' ὕστερον Φιλωτᾶς ἐκ Θηβῶν λαὸν ἀγαγών· Τέω δὲ Ἀθάμας μὲν πρότερον, διόπερ Ἀθαμαντίδα καλεῖ αὐτὴν Ἀνακρέων, κατὰ δὲ τὴν Ἰωνικὴν ἀποικίαν Ναῦκλος υἱὸς Κόδρου νόθος, καὶ μετὰ τοῦτον Ἄποικος καὶ Δάμασος Ἀθηναῖοι καὶ Γέρης ἐκ Βοιωτῶν· Ἐρυθρὰς δὲ Κνωπός, καὶ οὗτος υἱὸς Κόδρου νόθος· Φώκαιαν δ' οἱ μετὰ

Φιλογένους Ἀθηναῖοι· Κλαζομενάς δὲ Πάραλος· Χίον δὲ Ἐγέρτιος, σύμμικτον ἐπαγαγόμενος πλήθος· Σάμον δὲ Τεμβρίων, εἶθ' ὕστερον Προκλῆς.

Τη Μίλητο ἐκτίσε ο Νηλέας, ο οποίος καταγόταν από την Πύλο· Οι Μεσσήνιοι και οι Πύλιοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους συγγενείς (...): τούτος λοιπόν (ο Μέλανθος) ολόκληρο τον λαό έστειλε σε κοινή αποικία με τους Ίωνες· επιδεικνύουν μάλιστα τον βωμό στο Ποσειδίο, έργο του Νηλέα. Ο Κυδρήλος, νόθος γιος του Κόδρου, κτίζει τον Μυούντα· ο Ανδρόπομπος το Λέβεδον, αφού κατέλαβε κάποια περιοχή ονομαζόμενη Ἄρτιν· τον Κολοφώνα ο Ανδραίμωνας από την Πύλο, όπως λέει και ο Μίμνερμος στο έργο Ναννώ· την Πριήνη ο Αίπυτος, ο γιος του Νηλέα, και έφερε ύστερα ο Φιλωτάς από τη Θήβα κατοίκους· την Τέω ο Αθάμας πρώτα και για αυτό ακριβώς ο Ανακρέων την ονομάζει *Αθαμαντίδα*, κατά τον Ιωνικό αποικισμό ο Ναύκλος, ο νόθος γιος του Κόδρου, και μετά από αυτόν οι Αθηναίοι Αποικος και Δάμασος και ο Γέρης από τους Βοιωτούς· τις Ερυθρές ο Κνώπος, και αυτός νόθος γιος του Κόδρου· την Φώκαια οι Αθηναίοι με αρχηγό τον Φιλόγενο· τις Κλαζομενές ο Πάραλος· τη Χίο ο Εγέρτιος, φέρνοντας ανάμεικτο πληθυσμό· τη Σάμο ο Τεμβρίων και ύστερα ο Προκλής.

14.2.7

ἐκαλεῖτο δ' ἡ Ρόδος πρότερον Ὀφιοῦσσα καὶ Σταδία, εἶτα Τελχινίς ἀπὸ τῶν οἰκησάντων Τελχίνων τὴν νῆσον, οὓς οἱ μὲν βασκάνους φασι καὶ γόητας θείῳ καταρρέοντας τὸ τῆς Στυγὸς ὕδωρ ζώων τε καὶ φυτῶν ὀλέθρου χάριν, οἱ δὲ τέχναις διαφέροντας τούναντίον ὑπὸ τῶν ἀντιτέχνων βασκανθῆναι καὶ τῆς δυσφημίας τυχεῖν ταύτης, ἐλθεῖν δ' ἐκ Κρήτης εἰς Κύπρον πρῶτον, εἶτ' εἰς Ρόδον, πρῶτους δ' ἐργάσασθαι σίδηρόν τε καὶ χαλκόν, καὶ δὴ καὶ τὴν ἄρπην τῷ Κρόνῳ δημιουργῆσαι.

Ονομαζόταν λοιπόν η Ρόδος παλαιότερα *Οφιοῦσσα* και *Σταδία*, έπειτα *Τελχινίς* από τους Τελχίνες που κατοίκησαν τη νήσο. Αυτούς κάποιοι τους χαρακτηρίζουν βάσκανους και γόητες, οι οποίοι έριξαν θειάφι στο νερό της Στυγός, για να εξαφανιστούν τα ζώα και τα φυτά. Κάποιοι άλλοι πιστεύουν ότι, επειδή (οι Τελχίνες) διακρίθηκαν στις πρακτικές τέχνες, αντίθετα προς τους ανειδίκευτους, φθονήθηκαν από αυτούς. Επειδή έτυχαν λοιπόν τέτοιας δυσφήμισης, πήγαν πρώτα από την Κρήτη στην Κύπρο, ύστερα στη Ρόδο, ενώ πρώτοι επεξεργάστηκαν τον σίδηρο και τον χαλκό και κατασκεύασαν μάλιστα το δρεπάνι του Κρόνου.

Φιλόστρατος

170-245 μ.Χ.

Ηρ. 53.5-7

καθαίρεται μὲν ἡ Λῆμνος καὶ καθ' ἕκαστον ἔτος καὶ σβέννυται τὸ ἐν αὐτῇ πῦρ ἐς ἡμέρας ἑννέα, θεωρὶς δὲ ναῦς ἐκ Δήλου πυρφορεῖ, κἂν ἀφίκηται πρὸ τῶν ἑναγισμάτων, οὐδαμοῦ τῆς Λήμνου καθορμίζεται, μετέωρος δὲ ἐπισαλεύει τοῖς ἀκρωτηρίοις ἔστε ὅσιον τὸ ἐσπλεῦσαι γέννηται. θεοὺς γὰρ χθονίους καὶ ἀπορρήτους καλοῦντες τότε, καθαρὸν, οἶμαι, τὸ πῦρ τὸ ἐν τῇ θαλάττῃ φυλάττουσιν. ἐπειδὴν δὲ

ἢ θεωρὶς ἐσπλεύση καὶ νείμωνται τὸ πῦρ ἕξ τε τὴν ἄλλην δίαιταν ἕξ τε τὰς ἐμπύρους τῶν τεχνῶν, καινοῦ τὸ ἐντεῦθεν βίου ἄρχεσθαι.

Γίνεται λοιπόν καθαρός στη Λήμνο και κάθε ἔτος σβήνονται οι φωτιές στο νησί για εννέα ἡμέρες. Ἐρχεται ἔπειτα το πλοίο που μεταφέρει τους θεωροὺς ἀπὸ τη Δήλο φέρνοντας (νέα) φωτιά και αν φτάσει πριν τελειώσουν οι χοές, πουθενά στη Λήμνο δεν προσορμίζεται, ἀλλὰ χωρίς να δέσει περιπλανάται στα ακρωτήρια, μέχρι να εισπλεύσει. Διότι, ἀφού επικαλούνται χθόνιους και μυστικούς θεούς, τότε, νομίζω, φυλάσσουν καθαρὴ τη φωτιά στη θάλασσα· και ὅταν το πλοίο που μεταφέρει τους θεωροὺς εισέλθει στο λιμάνι και διανεμηθεῖ η φωτιά σε ὅλα τα ἄλλα επαγγέλματα, ἀλλὰ και στις τέχνες που χρησιμοποιοῦν τη φωτιά, ἀπὸ ἐκεῖ και ὕστερα ξεκινοῦν μια νέα ζωή.

Ψευδο-Ἀπολλόδωρος

1^{ος} / 2^{ος} αἰῶνας μ.Χ.

1.9.16

κατὰ δὲ τὴν πρῶραν ἐνήρμοσεν Ἀθηναῖ φωνῆεν φηγοῦ τῆς Δωδωνίδος ξύλον. ὡς δὲ ἡ ναῦς κατεσκευάσθη, {καὶ} χρωμένω ὁ θεὸς αὐτῷ πλεῖν ἐπέτρεψε συναθροίσαντι τοὺς ἀρίστους τῆς Ἑλλάδος.

Στην πρώτη (της Ἀργούς) ἐφάρμοσε ἡ Ἀθηναῖ ομιλοῦν ξύλο ἀπὸ τη φηγὸ της Δωδώνης. Μόλις κατασκευάστηκε το πλοίο {καὶ} (ο Ἰάσοντας) ρώτησε το μαντείο, ο θεὸς τοῦ ἐπέτρεψε να ἀναχωρήσει ἀφού πάρει μαζί του τους σημαντικότερους (ἥρωες) της Ἑλλάδας.

3.2.2

Γλαῦκος δὲ ἔτι νήπιος ὑπάρχων, μὴν διώκων εἰς μέλιτος πίθον πεσὼν ἀπέθανεν. ἀφανοῦς δὲ ὄντος αὐτοῦ Μίνως πολλὴν ζήτησιν ποιούμενος περὶ τῆς εὐρέσεως ἐμαντεύετο. Κούρητες δὲ εἶπον αὐτῷ τριχρώματον ἐν ταῖς ἀγέλαις ἔχειν βοῦν, τὸν δὲ τὴν ταύτης χροάν ἄριστα εἰκάσαι δυνηθέντα καὶ ζῶντα τὸν παῖδα ἀποδώσειν. συγκληθέντων δὲ τῶν μάντεων Πολύιδος ὁ Κοιρανοῦ τὴν χροάν τῆς βοῦς εἶκασε βάρου καρπῷ, καὶ ζητεῖν τὸν παῖδα ἀναγκασθεὶς διὰ τινος μαντείας ἀνεῦρε.

Ο Γλαῦκος, ὅταν ἦταν ἀκόμη μικρός, καθὼς κυνηγοῦσε ἓνα ποντίκι ἔπεσε σε ἓνα πιθάρι με μέλι και πέθανε. Ἐπειδὴ ἦταν ἀφαντος, ο Μίνως ἀναζητῶντας τον με κάθε τρόπο, ζήτησε χρησμό. Οι Κούρητες του ἀπάντησαν ὅτι στις ἀγέλες του ἔχει μια τρίχρωμη ἀγελάδα και ὅποιος μπορέσει να παρομοιάσει καλύτερα το δέρμα της (με κάτι) θα του φέρει το παιδί ζωντανό. Ἀφού συγκεντρώθηκαν οι μάντεις, ο Πολύιδος, ο γιος του Κοιρανοῦ, παρομοίασε την ἀγελάδα με τον καρπὸ του βάρου και, καθὼς ἀναγκάστηκε να ἀναζητήσει το παιδί, το βρήκε με κάποιο εἶδος μαντείας.

Αρχαία Σχόλια

Σχόλ. Απολλων. Ροδ. Αργον. 101

γόητες δὲ ἦσαν (sc. οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι) καὶ φαρμακεῖς, καὶ δημιουργοὶ σιδήρου λέγονται πρῶτοι καὶ μεταλλεῖς γενέσθαι (...).

(Οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι) ἦταν λοιπὸν γόητες καὶ μάγοι καὶ λέγεται ὅτι ἦταν οἱ πρῶτοι τεχνίτες τοῦ σιδήρου καὶ μεταλλευτές.

Σχόλ. Ἀριστοφ. Πλοῦτ. 336a

ἐλέγετο (sc. ὁ Λυγκεύς) εἶναι πάνυ ὀξυδερκέστατος, ὥστε καὶ τὰ ὑπὸ γῆς ὄραν. οὕτω μὲν μυθολογοῦσι· πρὸς δὲ τὸ πιθανὸν τοῦ λόγου, ἐπινοήσεται, ὅτι πρῶτος οὗτος εὔρε μέταλλα χρυσοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο ἐρρήθη «τὰ ὑπὸ γῆς ὄραν», ἐπειδὴ τὰ εἰρημένα τύχη τινὶ ἐπενόησε καὶ ἐξεῦρεν. ἐν δὲ τῇ μεταλλεύσει λύχνους μεταφέρων ὑπὸ τὴν γῆν, τοὺς μὲν κατέλιπεν ἐκεῖσε, αὐτὸς δὲ ἀνέφερε τὸν χαλκὸν καὶ τὸν σίδηρον καὶ τὰ λοιπά. ἔλεγον οὖν οἱ ἄνθρωποι ὅτι Λυγκεύς καὶ τὰ ὑπὸ γῆν ὄρα καὶ καταδύνων ἀργύριον ἀναφέρει.

Λεγόταν ὅτι (ο Λυγκέας) εἶχε πολὺ ὀξεῖα ὄραση, ὥστε νὰ βλέπει καὶ τὰ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ. Αὐτὸ λέει ο μῦθος· κατὰ πάσαν πιθανότητα ἡ ἱστορία ἔχει ἐπινοηθεῖ, ἐπειδὴ ἐκεῖνος πρῶτος βρῆκε κοιτάσματα χρυσοῦ καὶ σιδήρου καὶ ἄλλων (μετάλλων), καὶ γιὰ αὐτὸ ἐλέχθη ὅτι «βλέπει τὰ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ», ἐπειδὴ τὰ προαναφερθέντα κατὰ τύχη παρατήρησε καὶ ἀνακάλυψε. Ἐπειδὴ μετέφερε λύχνους κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, κατὰ τὴν ἐξόρυξη, τοὺς ἀφήσε ἐκεῖ ἀλλὰ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τὸν χαλκὸ καὶ τὸν σίδηρο καὶ τὰ υπόλοιπα (μέταλλα). ἔλεγον λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι ὅτι βλέπει αὐτὰ που βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ καὶ ἐξορύσσοντας βγάζει ἀργύριο.

Σχόλ. Λουκ. 36.21

ἐπὶ τὰ Μανδροβούλου χωρεῖ· παροιμία κατὰ τῶν ἐπὶ τὸ χειρὸν προκοπτόντων ἀεὶ· ὁ γὰρ Μανδρόβουλος οὗτος εὐρών ποτε θησαυρὸν ἐν Σάμῳ χρυσοῦν πρόβατον ἀνέθηκε τῇ Ἡρᾷ, τῷ δὲ δευτέρῳ ἔτει ἀργυροῦν καὶ τῷ τρίτῳ χαλκοῦν.

Μοιάζει με τὴν περίπτωση τοῦ Μανδροβούλου: Παροιμία που λέγεται ἐναντίον ἐκείνων που οἱ υποθέσεις τοὺς πηγαίνουν πάντοτε πρὸς τὸ χειρότερο· διότι αὐτὸς ὁ Μανδρόβουλος, ἀφοῦ βρῆκε κάποτε θησαυρὸ στη Σάμο, ἀφιέρωσε στὴν Ἡρᾷ ἓνα χρυσοῦ πρόβατο, τὸ δεύτερο ἔτος ἓνα ἀργυρὸ καὶ τὸ τρίτο ἓνα χάλκινο.

Σχόλ. Λυκόφρ. Ἀλεξ. 484

τὸ δὲ χαλκωρυχήσει ἐπειδὴ πολλὰ χαλκοῦ μέταλλά ἐστὶν ἐν Κύπρῳ. λέγει οὖν (sc. ὁ Λυκόφρων) ὅτι παραγενόμενος ἐξ Ἀρκαδίας ὁ Ἀγαπήνωρ ἐν Κύπρῳ χαλκὸν ἐργάσεται. ἐγὼ δὲ φημι ὅτι παραγενήσεται ἐν Κύπρῳ, ὅπου χαλκωρύχοι εἰσὶν (...).

Ὁ ὄρος χαλκωρυχήσει λέγεται ἐπειδὴ ὑπάρχουν πολλὰ μεταλλεῖα χαλκοῦ στὴν Κύπρο. Ἀναφέρει ἐπίσης (ο Λυκόφρωνας) ὅτι, ὅταν ὁ Ἀγαπήνωρας πάει ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία στὴν Κύπρο, θὰ κατεργαστεῖ τὸν χαλκὸ. Ἐγὼ ὅμως θεωρῶ ὅτι θὰ βρεθεῖ στὴν Κύπρο, ὅπου ὑπάρχουν χαλκωρύχοι (...).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

4500-2800	Νεολιθική Περίοδος ³³⁰
2800-1900	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
1900-1580	Μέση Εποχή του Χαλκού
1580-1150	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
1150-1050	Υπομυκηναϊκή Περίοδος
1050-750	Γεωμετρική Περίοδος
750-490	Αρχαϊκή Περίοδος
490-323	Κλασική Περίοδος
323-30	Ελληνιστική Περίοδος

---

³³⁰ Ο παραπάνω χρονολογικός πίνακας ακολουθεί τον αντίστοιχο των Pomeroy – Burstein – Donlan – Roberts (1999) xix-xxiii.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αγαπήνορας, 28, 30, 31, 37, 38
Αιγαίο, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 31, 32, 33, 35, 36, 83
Αιήτης, 9
Αιθαλία, 30, 32
Αιτναίος, 11, 16
Άκμων, 10
Αμφιαράειο, 3, 61, 65
ανασάξιμα, 53, 54, 55, 57
Αργοναύτες, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36
Αργοναυτική Εκστρατεία, v, 15, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 83
άργυρος, 8, 13, 33, 47, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 66
Άργυρος, 10
Αργώ, 29, 30, 33, 103
αρχαία Ελληνική θρησκεία, i, ii, iii, 1, 8, 14, 21, 24, 25, 42, 48, 50, 53, 71, 84
Αρχαϊκή περίοδος, 20, 36, 42, 57, 68, 73, 78
Αρχαϊκή Περίοδος, v, 42, 57, 66, 73, 84
αστάθμητοι παράγοντες, 7, 51
βασκανία, 71
γεωφάνιον, 58
Γη, 16, 18, 19
Γλαύκος, 12, 23
Γραμμική Β, 18
δαίμονες, iii, iv, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 26, 99
Δαμναμενεύς, 10
δεκάτη, 42, 56, 57, 58, 61
Δελφοί, v, 2, 3, 6, 7, 12, 13, 19, 29, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 81
Δήμητρα, 11, 16, 45
Δίας, 2, 3, 11, 15, 16, 19, 20, 22, 35, 63, 79, 80
Δινδυμήνη, 16, 22
δωδεκάθεο, 8, 15
Δωδώνη, i, v, 3, 13, 19, 23, 29, 34, 35, 36, 45, 56, 59, 63, 64, 65, 68, 71, 79, 80, 81, 84, 108
ελάσματα, i, v, 23, 45, 56, 63, 64, 71, 79, 80, 84, 108
εμπόριο, 4, 28, 31, 34, 35, 36, 40, 41, 44, 45, 62, 70, 79, 83
ένθουσιασμοί, 3, 20, 21, 22
εξόρυξη, i, v, 49, 51, 52, 54, 55, 66
Εποχή του Χαλκού, ii, iii, v, 4, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 45, 49, 83, 84, 100, 102
εργασία, i, 43, 47, 48, 49, 64, 66, 67
ἐργάσιμα, 53, 54, 55, 57
εργαστήριο, 11, 17, 45, 61, 67, 75, 76, 107
ερωτήματα, i, 3, 6, 49, 52, 59, 63, 64, 75, 79, 80, 81
ήπατοσκοπία, 12
Ήρα, 16, 35
Ηρακλής, 12
Ήφαιστος, 8, 9, 11, 15, 16, 20, 30, 71, 75
ήφαιστότευκτα, 9
Θάσος, 66, 67, 68
Θεός του Ταλάντου, 17
Θήβα, 3, 11, 40
θυσία, 2, 6, 7, 29, 30, 35, 45, 46, 52, 53, 62, 64, 65
ιατρός, 24
Ίδαίοι Δάκτυλοι, 10, 12, 15, 16, 21
Ίδη, 11, 22
Ίδμονας, 30, 34
ιερά, 1, 3, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 35, 56, 58, 59, 60, 62, 64, 67, 83
Κάβειροι, 10, 11, 13, 15, 16, 30
καθαρμός, 20
Κάλχας, 30, 34
κασσίτερος, 32, 33
κέρδος, 36, 43, 47, 51, 52, 54, 55, 58, 65, 69, 70, 79

κερδοφορία, 53, 54
κέρνος, 45
Κιμμέριοι, 66
Κλασική περίοδος, 20, 36, 42, 45, 50, 66, 68, 72
Κλασική Περίοδος, ii, iv, v, 51, 84
κοίτασμα, 8, 14, 32, 40, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 67, 68, 78, 103
Κολχίδα, 9, 28, 29, 30, 31, 32
Κορήτας, 12
Κορύβαντες, 11, 12, 15
Κουρήτες, iii, 10, 11, 12, 13, 15, 21, 22, 23
κράμα, 9, 10, 32, 76
Κρήτη, 10, 11, 22, 30, 32, 87
Κροίσος, 56, 60, 61, 62, 65, 70
Κυβέλη, 16, 20, 22, 30, 35, 45, 47
Κύπρος, v, 10, 15, 17, 28, 31, 33, 37, 38, 66, 68, 83, 95, 100, 102, 104
Λακεδαιμόνιοι, 60, 74, 78
λατρεία, i, 19, 22, 45, 66, 68, 74, 75
Λαυρεωτική, iv, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 54, 58, 66, 67, 68, 84, 95, 106
Λαύριο, i, iii, v, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 64, 66, 67
Λήμνος, 11, 30, 32, 71
Λυγκέας, 14, 16, 20, 30, 35
μαγεία, 8, 9, 10, 11, 21, 22, 24
μάγος, 10, 11, 21, 22
μανία, 3, 20
μαντεία, i, ii, iii, iv, v, 1, 2, 7, 14, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 36, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 56, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 79, 81, 83, 84
μαντείο, i, ii, iii, v, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 108
μάντης, i, iii, iv, v, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 81, 83, 84, 98
μαντική, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 13, 19, 20, 21, 23, 24, 29, 52, 66, 68
μέταλλα, i, ii, v, 8, 9, 10, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 43, 51, 60, 62, 76, 77, 83
μεταλλεία, i, iii, iv, v, 7, 8, 14, 15, 21, 33, 35, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 83, 84
μεταλλείο, 38, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 64, 69, 84, 105, 107
μεταλλειοκτήτης, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 54, 58, 59, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 84
μετάλλευμα, 45, 46, 49, 51, 52, 63, 67, 75, 107
μεταλλευτής, i, 16, 42, 46, 49, 50, 53, 64, 67, 68, 81
μεταλλευτικές εργασίες, i, iii, 46, 49, 51, 58, 63, 65, 68
μεταλλευτική, ii, 14, 17, 28, 33, 42, 44, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 68, 70, 83
μεταλλοτεχνία, 16, 17, 18, 28, 33, 34, 37, 41, 61, 71, 78, 81, 83, 84
μεταλλοτεχνίτης, 61, 71, 78, 79, 80, 81, 84
μεταλλουργία, i, ii, iii, iv, v, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 41, 45, 71, 72, 79, 80, 81, 83, 84, 99
μεταλλουργός, i, iii, v, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 35, 68, 71, 72, 81, 82, 83, 84
μεταναστεύσεις, 10, 15, 67
μόλυβδος, 51, 54
μυθολογία, 10, 19, 23, 26, 28
μυθολογικός, 4, 8, 16, 21, 22, 23, 26, 28, 35, 39
μύθος, 9, 13, 28
μυστήρια, 10, 11, 16, 19, 20, 21, 22, 30
Μαύρη Θάλασσα, 31, 33, 36, 95
Μεσόγειος, 31, 32, 33, 83
Μεσοποταμία, 2, 12
Μικρά Ασία, 12, 28, 32, 40
Μίλητος, v, 28, 39, 40, 83, 104
Μίνως, 12, 22
Μόψος, 30, 34

Μυκηναϊκός, 18, 28, 34, 35, 41, 83
 Μυκηναίοι, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41
 Νεολιθική περίοδος, 8, 21
 Νικίας, 5, 42, 43, 44, 45, 46, 65
 Ξενοφών, 1, 2, 50, 52
 όπλα, 32, 39, 74, 75, 76, 77, 78
 Ορέστης, 73, 74, 75, 77, 81
 όρυχή, 63
 Παγγαίο, 66, 67, 68
 Πάφος, 31, 37, 38
 πηγές, ii, 3, 4, 8, 10, 12, 23, 28, 29, 35, 42, 44, 45, 49, 57, 59, 61, 64, 66, 70, 72, 81
 πότνια, 16, 18, 22, 35, 83
 πρόβλεψη, i, 1, 5, 7, 23, 52, 53
 Προμηθέας, 8, 11, 13, 16
 πρόρρηση, 2, 19
 προφητεία, 5, 6, 7, 19, 30, 56
 Πυθία, 6, 12, 13, 29, 39, 52, 56, 58, 59, 60, 65, 73, 75, 76, 81
 ραβδοσκοπία, 1, 68
 Ρέα, 16, 18, 35
 Ρόδος, 10, 11
 Σαλαμίνα, 6, 30, 31, 37
 Σαμοθράκη, 10, 11, 16, 30
 σημάδια / σημεία, 2, 3, 6, 7, 29, 30, 32, 45, 52, 53, 75, 98
 σίδηρος, 10, 13, 32, 33, 39, 40, 47, 75, 76, 78, 109
 σιδηρουργείο, 71, 73, 75, 77, 81, 110
 σιδηρουργία, 10, 78
 σιδηρουργός, 10, 71, 75, 76
 Σίφνιοι, v, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 67, 68
 Σίφνος, 42, 56, 57, 58, 59, 61, 65, 66, 67, 70, 107
 Σκέλις, 10
 Σπάρτη, 6, 61, 62, 73, 74, 75, 77, 78, 81
 Σπαρτιάτες, 60, 71, 73, 74, 77, 78
 Στιλβίδης, 65
 στοά, 14, 31, 46, 49, 50, 57, 63, 66, 67, 105, 106
 Στράβωνας, iv, 14, 21, 22, 26, 31, 39, 66, 83
 Στράτων, 47, 48
 σφάγια, 2, 3
 Τεγέα, 73, 75, 77, 78
 Τελχίνες, 10, 11, 12, 15, 23, 94
 Τεύκρος, 28, 30, 31, 34, 37
 τεχνογνωσία, 8, 14, 23, 49, 83
 Τροία, 28, 30, 32, 33
 Τρωική Εκστρατεία, v, 28, 30, 33, 34, 37, 83, 104
 φυσερό, 75
 φωτιά, 8, 13, 75
 χαλκείς, 18
 χαλκός, 8, 10, 13, 18, 31, 32, 33, 38, 39, 40, 66, 76, 79
 Χαλκός, 10
 χθόνιες θεές, 16, 18, 19, 45
 χρησιμοδοσία, 3, 4, 5, 6, 7, 39, 59, 65, 74
 χρησμός, 2, 3, 4, 6, 12, 29, 30, 37, 38, 39, 40, 41, 52, 57, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 84
 χρηστά, 43, 54
 χρυσόμαλλο δέρας, 29, 30, 31, 100, 101
 χρυσός, 8, 13, 18, 31, 32, 33, 40, 56, 57, 58, 60, 61, 62
 Χρυσός, 10